

AVRASYA ETÜDLERİ

Tarihde ve Zamanımızda Aral Gölü ve Çevresindeki Kültür
Dr. Baymirza HAYIT

•
Çarlık ve Sovyet Döneminde Rusların Türkler Hakkındaki
Görüşleri ve Siyasetleri
Prof. Dr. Mehmet SARAY

•
Post-Sovyet Anayurdu:
Mackinder'ın yeniden değerlendirilmesi
Gerald ROBBINS

•
Azerbaycan'da İktisadi Reformların Uygulanmasının Genel Sorunları
Prof. Ragıp KULİYEV

•
Radikal İslam ve Orta Asya
Mutahir AHMET

•
Avrasya Enerji Kaynaklarına Bakış:
Uzun Vadeli Bir Batı Stratejisi İhtiyacı
Mehmet ÖGÜTÇÜ

• Çevirmenler

İngilizce-Türkçe : Aykut ULUER
Fadime KAHYA
Fatma TÜRKÖZ

Türkçe-İngilizce : Bülbün KANTEMİR
Aykut ULUER
Sema BULUTSUZ
Yrd.Doç.Dr. Can ABANAZIR
Meltem ULUER

Türk Lehçeleri

Kazakça : Doç.Dr. Zeyneş İSMAİL
Özbekçe : Doç.Dr. İbrahim YOLDAŞEV
Kırgızca : Ruslan KIŞTOBAYTEĞİN
Türkmence : Gülalek ESANOV

- Bu dergide ifade edilen görüş ve fikirler yalnız yazarlarına aittir; Bunlar dergiyi destekleyen Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) nın düşünce ve politikasını yansıtan metinler olarak mütalaa edilemezler.
- Bu dergide yayınlanan makale ve yazılar kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.
- "Avrasya Etüdleri Dergisi" Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı'nın desteğiyle üç ayda bir yayımlanır.
- İsteme ve Yazışma adresi:
TİKA Yayın Birimi
Kızılırmak Sokak No: 31
06640 Kocatepe - Ankara / TÜRKİYE
Tel : (312) 417 27 90 Faks: (312) 417 27 99
- Dizgi - Baskı Yeni Forum A.Ş.
Tel : 467 12 80 Faks: 467 85 40
- ISSN 1300-1663

AVRASYA ETÜDLERİ

TİKA adına sahibi
Umut ARIK
Büyükelçi
Başkan

Yayın Kurulu

Prof. Aydın YALÇIN
"Kurucu Başkan"

Prof. Ali Lütfi KARAOSMANOĞLU
Yayın Kurulu Başkanı

Mustafa AKŞİN
Emekli Büyükelçi

Ecmei BARUTÇU
Emekli Büyükelçi

Ayhan ÇİLİNGİROĞLU
Sanayi ve Teknoloji Eski Bakanı

Kamuran GÜRÜN
Emekli Büyükelçi

Kâmrân İNAN
Milletvekili, Emekli Büyükelçi

Osman OLCAY
Emekli Büyükelçi

Seyfi TAŞHAN
Dış Politika Enstitüsü Başkanı

• • •

TİKA Yayınları Yönetmeni
Birten GÖKYAY

Yazı İşleri Müdürü
Olgan BEKAR

Yazı İşleri
Refik ÇETİNKAYA
Aykut ULUER
Ebru ERKAN

Teknik Yönetmen
Ömer KANBÜROĞLU

İçindekiler

Tarihde ve Zamanımızda
Aral Gölü ve Çevresindeki Kültür
Dr. Baymirza HAYIT
• 3 •

Çarlık ve Sovyet Döneminde
Rusların Türkler Hakkındaki
Görüşleri ve Siyasetleri
Prof. Dr. Mehmet SARAY
• 15 •

Post-Sovyet Anayurdu:
Mackinder'in yeniden
değerlendirilmesi
Gerald ROBBINS
• 34 •

Azerbaycan'da İktisadi Reformların
Uygulanmasının Genel Sorunları
Prof. Ragıp KULİYEV
• 46 •

Radikal İslam ve Orta Asya
Mutahir AHMET
• 55 •

Avrasya Enerji Kaynaklarına Bakış:
Uzun Vadeli Bir Batı Stratejisi İhtiyacı
Mehmet ÖGÜTÇÜ
• 62 •

DÖKÜMANTASYON
• 100 •

"Günümüzde Avrasya"
Süleyman DEMİREL

Karadeniz Ekonomik İşbirliği
Alexander CHIKVAIDZE

Kronoloji
• 117 •

Editöre mektuplar
• 125 •

Ekim ayının başında değerli bilim adamı Prof. Aydın Yalçın aramızdan ayrıldı. Kaybettiğimiz aziz hocamız ekonomik ve stratejik alanlarda fikir dünyasına büyük katkılarıyla unutulamayacak bir kişilikti. Forum ve Yeni Forum dergileriyle ulusal ve uluslararası menfaatlerimizi evrensel stratejik bağlantılar çerçevesinde en sağlam biçimde değerlendiren bir akımın öncüsü ve yönlendiricisi olmuştur.

Gerek ülkemizde gerek dünyada pek az kimsenin Türkiye'nin yakın çevresini teşkil eden Avrasya'da mevcut köklü tarihi, kültürel ve stratejik ilişkilerini incelemeye değer bulduğu dönemlerde, bu ilişkiler Sayın Yalçın tarafından bir bilimsel kuyumcu inceliğiyle değerlendirilmişti. Bu değerlendirmeler ve tahminlerin ne kadar doğru olduğu geçtiğimiz son dönemde açıkça ortaya çıkmıştır.

Müteveffa hocamız Sayın Prof. Yalçın, son yılların getirdiği yeni anlam ve kapsam çerçevesinde Avrasya'yı Türkiye için çok yönlü bir sorumluluk alanı olarak gören TİKA'nın çıkardığı Avrasya Etüdləri dergisinin Yayın Kurulu Başkanlığı'nı kabul etmiş ve bu derginin niteliğine kendi yüksek kültürünün damgasını vurmuştur.

Onun örneğine layık olmaya çalışacağız. Bıraktığı eserler bize ışık tutacaktır. Başımız sağ olsun.

Umut ARIK

Tarihde ve Zamanımızda Aral Gölü ve Çevresindeki Kültür

Dr. Baymirza HAYİT

1- Aral Gölü Hakkında İlk Malumatlar

Milattan önceki Yunan ve Roma coğrafyacıları, Aral Gölü'nü Skif (İskit, Saka) körfezi olarak anlamışlar. Herodot milattan önce 5. asırda Hazar Denizi ile bağlanan Araks (bugünkü Aral Gölü) Gölü hakkında malumat vermişti. Herodot'dan sonraki coğrafyacılar Araks sözünün Amuderya olduğundan bahis etmişlerdi. Parsilerin hükümdarları Kir ve Dari, devirlerinde Hazar Denizi, Aral Gölü, Amuderya ve Sirderya hakkında malumatlar toplamışlar, fakat yazılı kaynaklar zamanımıza kadar gelememiştir.

Wilhelm Bartold'a göre (1), Çin hükümeti milattan önce 138. yılda Prens Çyan-Tsyan'ı Türkistan'ın batı taraflarına göndermiş ve ona Hunlar aleyhinde ittifakçılar aramak görevini vermiştir. Hunlar O'nu esir almışlardır. Çyan milattan önce 126. yılda Çin'e geri gelmiş ve topladığı malumatlarını yazmıştır. Çyan'a göre (2), Hotan'dan (Yuytan) başlayan bütün nehirler Batı-Denizi'ne yani Yantsay (Alaniya) ülkesindeki Şimal Denizi'ne akıyordu. Batı-Avrupa araştırmacıları 19. asırda Şimal denizinin Aral Gölü, Batı denizinin ise Hazar denizi olarak anlaşıldığından bahis etmişler. Araplar ile Çinliler arasında 751. yılda Talas Vadisi'ndeki savaşta Araplar tarafından esir alınan Çinli subay Du-Huanyu, 762'de Çin'e gelebilmiş ve bulunduğu yerler hakkında bir eser yazmıştır. O'na göre, Lin (Tanrıdağ) dağından kuzeye akmakta bulunan nehirler Türklerin ata yurdunun arkasındaki, Şimal denizine dökülüyorlar (3). Yunan coğrafyacıları, Erotosfen (milattan önce 275-194 yıllarında) ve Strabon (doğumu milattan önce 63. yılda) Amuderya (Oksus) ve Sirderya (Yaksart)'nın sularının Hazar Denizi'ne döküldüğü konusunda haberler vermişlerdi. Arap coğrafyacısı Me'udi, 10. asırda yazdığı "Kitab at-tanbih ve il-işraf" konulu eserinde (yayınlayan: de Goeje, 1894) Aral Gölü'nün Sarıkamış Gölü ve Özboy nehri ile Hazar Denizi'ne bağlandığından malumat vermiştir. Zeki Velidi Togan'a göre (4), Amuderya Arapların Türkistan fethi zamanında (8. asırda) Aral Gölü Özboy nehri ile bağlanmıştır.

Sarıkamış Gölü (eski Türkçe adı: Khiz tengizi= Kız denizi) 16. asrın sonuna kadar kurumuşdur. Zamanımızda onun izlerini kumlar arasında görmek mümkündür (Bakınız: S.Tolstov, A.Kıs, T.Yaunko, "İstoriya Sarıkamışskogo o zora" (=Ortaçağ Sarıkamış Gölü), Vogensu Geomortologiyi i Paleografi i Azir, Koskova, 1955, s.37-75).

Rus Orientalisti Tumanskiy 1892'de Buhara'dan Petersburg'a yazarı bilinmeyen, 10. asırda yazılan, "Hudut-al-alem min al-Maşrik ve il al-Mağrib" konulu bir elyazmayı getirmişti. Tumanskiy bu eserler hakkında bazı fikirlerini bildirmiştir. Bartold ise bu el yazmasını 1930'da yayınladı.

İşbu eserin Oğuz ülkesi ve onun hududu hakkındaki bölümde, "Oğuzların hudutları Hazar Denizi'nin doğu tarafındaki bozkırlardan Harezmi (= Aral) Gölüne kadar devam ediyor" diye malumat verilmiştir. Harezmi hudududu" 40 fersah uzağında Harezmi denizi vardır ve bu denizin etrafındaki topraklar Oğuzların mülküdür" diye yazılmıştır (5).

Bazı zamanlarda Aral Gölü'nün geçmişi hakkında anlaşılmayan fikirler bildirilmiştir. Sir Roderich Murchison, 1417 yılında Herat'da yazılan, yazarının kimliği günümüze kadar bilinmeyen elyazmaya dayanarak, aksus (= Amuderya) Harezmi Gölüne değil, Hazar Denizine dökülmektedir diye fikir bildirmiştir (6). Eski yazılara göre, Oksus nehri hiçbir zaman doğrudan doğruya Hazar Denizine dökülmemiştir. Aral Gölü hakkında milattan önce 2. asırda verilen tahmini bir bilgi var. Fakat, Gölün umumi manzarasını gösteren harita 19. asır'a kadar hazırlanmamıştır.

Rusya Çarı I. Peter, 1716'da Hive Hanlığı'na giden 6000'den fazla subay ve askerlerden ibaret bulunan keşif kolunun komutanı Bekoviç-Çerkasskiy'e Aral Gölünü de öğrenmek emrini vermişti. Keşif kolunun mağlubiyeti neticesinde Aral Gölü'nün haritası çizilememiştir. I. Peter'in İran-Seferi münasebetiyle 1723'de Hazar Denizi ve çevresinin haritası hazırlanmıştır. Haritaya, "Hazar Denizi ve Özbek Yurdu" adı verilmiştir (7). İşbu haritayı Hollandalı Maas ilk defa 1735'de neşrettirmiştir. İşbu harita vasıtasıyla Rusya tarihinde ilk defa "Özbek-Yurdu" terminolojisi ortaya çıkmıştır.

Rusya, 1740-1741'de Dmitriy Gladışev ve İvan Muravin başkanlığında Hive Hanlığına bir heyet göndermiştir. Muravin Sirderya ve Amuderya'nın Aral'a döküldüğü sahillerin haritasını çizmiştir. Rus tarihçisi Tatışev bu haritanın bir nüshasını Rusya'ya gelen İngiliz tüccarı Hanvey'e hediye etmişti. Hanvey bu haritayı 1753'de Londra'da neşrettirmiştir. Bu yol ile Avrupalılar Aral Gölü hakkında ilk coğrafya bilgilerini öğrenmeye başlamışlardır.

Rusya Hive, Buhara ve Kokand hanlıklarını araştırmayla birlikte Aral'ı öğrenmeye ehemmiyet vermişti. Rusya devletinin emri ile Dr. Blankennagel 1293-94'de Orenburg'dan Hive'ye gelip Aral Gölü araştırmalarını devam ettirmiştir. Blankennagel, Aral Gölünün Özboy nehri ile Hazar Denizine bağlandığı hakkında fikirler bildirmiştir.

Nikolay Khanikov, A.Leman ve Butenov'lar 1841-42 yıllarında Buhara Emirliği hudutları içine girmişler ve Aral'ı araştırmaya ayrıca dikkat etmişlerdir. 1843'de Danilevkiy ve Baziner başkanlığındaki bir heyet Hive Hanlığı hududu içine giriyor ve Hive Hanlığı, Ustyurt çölleri ve Aral Gölü'nü öğreniyorlar. Danilevski 1851'de Hive Han-

lığı hakkındaki kitabını neşrettirmiştir. Baziner ise, Hive Hanlığı ve Aral Gölü'nün haritasını çizmiştir. İşbu haritayı Aleksander von Humboldt 1843'de Fransızca olarak "Asie Centrale" konulu kitabında yayınlamıştır.

Rusya hükümeti Aral Gölü'nün stratejik ve iktisadi ehemmiyetini iyi anlamıştır. Bunun için Aral Gölünü öğrenmeye ayrıca dikkat etmişlerdi. Rusya Türkistan çöllerindeki hakimiyetini korumak, Kokand, Hive ve Buhara devletlerini kontrol altına almak amacıyla 1738'de Or nehri yanında bir istihkam kurdu. Buna Orenburg adını vermişti. İşbu istihkamdan sonra, Rusya Orenburg'dan Aral Gölünün doğu ve kuzey sahillerine kadar 45 istihkam kurmaya başlamıştır. General Obruçev ilt etapta 1846'da Aral Gölü sahilinde Rahim şehrinde bir deniz istihkamu kurdurdu ve buna Raimski isihkamu adını verdi. Rusya'nın bu faaliyetlerini ne Hive Hanlığı ne de Kokand Hanlığı takip etmiştir. Rusya Rahim-İstihkamu yoluyla Aral Gölü çevresini tamamiyle işgal etmek ve Kokand Hanlığını kontrol altına almak maksadındaydı (8). İşbu istihkam Rusların Amuderya ve Sirderya bölgelerindeki istila hareketleri için temel olmuştur (9). Rusya bunun ile" I. Peter'in, Rusya bir taraftan Hazar Denizinden Aral Gölüne kadarki çöllerde mutlak hakim olmalı ve bir taraftan da İrtiş nehrinden, Zaysan Gölü, Balhaş ve Issıkgöl yollarıyla Aral Gölüne kadar hareket etmeli" diye bildiren vasiyetini yerine getirmeye devam etti (10).

Rusya hükümeti 1848'de Kaptan Butakov'un komutanlığında Aral Gölü'nü öğrenme heyetini teşkil etmişti. Butakov'a Aral Gölü'nün mufessel haritasını çizmek, onun sahillerini öğrenmek, su hacmi ve balıkçılık hakkında malumatlar toplamak için emir verilmişti. Heyet iki yıl ciddi çalışmış ve emirnameyi icra etmiştir. Rusya Denizcilik Bakanlığı Butakov heyeti tarafından hazırlanan Aral Gölü haritasını 1850'de neşretmiştir. İşbu harita 1853'de Kokand Hanlığının Aral Gölü yakınındaki Akmesid şehrinin işgal edilmesinde mühim rol oynamış ve Rusya'nın Kokand Hanlığı ve Hive Hanlığına girme yollarını da göstermiştir.

Batı Avrupa 18. asır'a kadar Aral Gölü meselesinden habersiz kalmıştır. Araplar 10. asırdan itibaren Aral Gölü hakkında çok yazılar hazırlamışlardır. Avrupa bunların fikirlerini tetkik etmede takriben 800 yıl geri kalmıştır.

Rusya, Türkistan'ın büyük kısmını işgal ettikten sonra da Türkistan göllerini, şu cümleden Aral Gölünü, dikkatle araştırmaya ehemmiyet vermiştir. General Obruçev başkanlığındaki bir heyet 1886'dan itibaren Turan Çukurovası'ndaki kumlukları araştırmakla meşgul olmuştur. Obruçev, Turan kumlarını sunni sulama yoluyla ziraat için kullanmak olasılığı fikrini bildirmiştir. Rusya İmparatorluğu Coğrafya Cemiyetinin Türkistan Şubesi, coğrafyacı Berg başkanlığında 1900-1906 yıllarında Aral Gölünü inceleme heyetini harekete geçirmiştir. Berg, 1908'de, bugüne kadar ehemmiyetini kay-

betmeyen, "Aral Denizi" (Aralskoe more) kitabını neşretmiştir.

Sovyet rejimi, Aral Gölünü Çar Rusyası'ndan fazla araştırmıştır. Çar Rusyası devrindeki Aral Gölünü araştırma ve Aral Gölü çevrelerini işgal etme niyeti devam ettirilmiştir. Sovyetler devrinde ayrıca Aral Gölü, iktisadi menfaatler hesaba katılarak incelenmiştir.

Aral Gölü 1942'ye kadar 2.345 km² sini adaların oluşturduğu 66.458 km² büyüklüğünde ve 428 km uzunluğunda bir göldü (11).

2- Aral Gölü Etrafındaki Tarihi Türk Kültürü

Aral Gölü'nün çevresi Türklerin tarihinde büyük rol oynamıştır. Gölün yaşamasını Amuderya ve Sirderya temin ediyordu. Aral Gölü Türkistan'ın hayat kaynağı olarak hizmette bulunuyordu. Arkeolog Prof. Dr. Yahya Gulamov'a (11A) ve Boris Andrionov'a (11B) göre Aral Gölü etrafındaki topraklar milattan 10.000 yıl önce sulama yoluyla ziraate açılmıştır. Aral çevresi dediğimizde, her şeyden önce göz önümüze, Sirderya ve Amuderya'nın orta akımından Aral'ın girişine kadar devam eden 690 km² den ibaret olan büyük bir bölge geliyor. Hunlar milattan önce 4-3. asırlarda Batı'ya doğru hareket ettikleri devirde, Aral Gölünün kuzey tarafı onların hareket merkezi olmuştu. Hunlardan sonra, Aral çevresinin siyasi ve iktisadi hayatını Kang (=Kangu) kavmi tayin etmiştir. Kang'ların hakimiyeti Doğu'da Talas ve Çu nehri, güneyde Taşkent Vadisi, kuzeyde Sirderya'nın son akımındaki topraklarda devam etmiştir (12). Çan-Tsyan milattan önce ikinci asrın başında Kang padişahının Issık Göl etrafını ziyaret ettiğinden bahis etmişti. İranlıların kadimi destanı Avsetar'da Kange (Kanghe) kadimi bir şehir ve memleket olarak tasvir edilmiştir. İşbu şehir ve memleket milattan önce 2-1. asırlarda Turan'ın merkezi sıfatında gösterilmiştir (13). Kang, Sakaların bir kabilesi olabilir. Kang devleti 9. asırda Hazar Denizinin kuzey taraflarına kadar ki toprakları idare etmiştir. Arkeolog Bernştamm Kangları Türk dilinde konuştuklarından bahis etmişti. Bazı âlimler bunların zamanımızın birinci binyıllarında Türkleşmiş olduklarını zikir etmektedirler. Kang devletinin ilk merkezi, Sirderya'nın Orta akımındaki Otrar (=Otrar-Tarban, Turanband, Turar) şehridir. Otrar milattan önce birinci asırda kurulan bir şehirdir ve son devirdeki arkeoloji araştırmaları buranın zamanında İpek yolu'nun merkezlerinden birisi olduğundan bahis etmektedir. Bizans kaynaklarında Peçenekler (Rusça-Polovtsev)'in Güney Rusya'ya gelmelerinden önce Kangar adını taşıdıklarından bahsedilmektedir. Firdövsinin "Şahname"sinde Kang (Kangu), Afrasiyab (Türk-Turan) şehrinin merkezi olarak tasvir edilmiştir.

Göktürklerin Kağanı İstemi, Akhunlarla yaptığı savaşları kazandıktan sonra, 6. asırdan itibaren Aral Gölünün doğu ve kuzeydoğu bölgesinde Göktürk imparatorluğunu idare etmiştir. Prof.Faruk Sümer'e göre (14), "Orta Asya Türk tarihinin en mühim devrinin Göktürkler olduğu şüphesizdir. Göktürk imparatorluğu

Türklerin Orta Asya'da kurdukları büyük bir devlet olduğu gibi, Türk soyuna mensup hemen bütün topluluklar da son defa olarak bu devletin bayrağı altında toplanmışlardır".

Aral Gölü çevresinde Amuderya'nın son akımına yerleşen Harzemşahlar devleti (15) Aral Gölüne yakın bulunan Gurgenc (= Urgenc) şehrinde idare edilmisti. Bu devlet imparatorluk mevkisini kazanmış ve hakimiyetini Kafkas ve Hindistan topraklarına kadar genişletebilmiştir. Harzemşahlar imparatorluğu, Moğolların 1220'deki istilası ile son devrini yaşamıştır. Prof.İbrahim Kafesoğlu'na göre, "Harezmsahlar imparatorluğunun yıkılışının Türklüğe, dolayısıyla İslam dünyasına, çok şeyleri kaybettiirdiği muhakkaktır" (15a).

Türk tarihinde, 9-11. asırlarda Aral çevresinde Oğuzlar büyük rol oynamışlardır. Oğuzlar, 955'e kadar Kuzeyde Emba nehri, İrgiz nehri, Sarısu nehri ve Hazar Denizinin doğu sahillerinden Taraz ve Taşkent'e kadar devam eden Türk topraklarında hüküm sürmüşlerdi. Oğuzların başkenti, Sirderyanın son akımında yerleşen Yenikent (= Cenikent) şehri idi. Aral Gölü çevresinde Oğuzların Selçuklu devleti teşkil oluyordu. Bu ise Selçuklu imparatorluğunun tekamülü için temel olmuştur. Selçuklu imparatorluğu dönemi (16) Türkistan Türk-İslam kültürünün yükseliş devriydi ve Selçuklu kuvvetleri, Bizans imparatorluğuna ilk defa darbe veren güçlerdi.

Aral Gölü çevresinde, Türk tarihinde mühim bir mevki kazanan Türklerin bir parçası olan Kimekler (= Kimok, Kumak) ve onların bir kavmi olan Kıpçaklar (17) ayrıca rol oynamışlardı. Bizansla, bunlara Komanlar demişlerdir. Onların Aral Gölü etraflarındaki toprakları 11. asırdan itibaren Daşt-i Kıpçak olarak ifade edilmiştir. Bunlardan bir kısmı Moğol istilası devrinde Batı'ya hareket ediyorlardı. Macar Türkoloğu Julius Nemeth'e göre, Kıpçaklar (Komanlar) 1239 yılında Macaristan'a girmişlerdir (18). Türkistan'da kalan Kimek-Kıpçaklar Türklerin Kazak, Kırgız, Özbek ve Karakalpak kavimleri ile karışmışlar ve bu kavimler içinde son devire kadar (1924-26 yıllar) kendi adlarını muhafaza etmişlerdir (19).

Aral Gölü çevresi, Emir Temir ve Temuriler devrinde Türkistan'ın kültür ve ticaret merkezlerinden birisi solmuştur. Temir'den Altın-Orda'ya çıkan yollar bu çevrede bulunmaktaydı. Aral Gölü çevresinde Altın Orda'dan ayrılan Ak-Orda devleti yerleşmişti. Onun başkenti Sirderya'nın Aral'a yakınlaşan bölgesinde bulunan Sıgnak şehrindeydi (20). Sirderya'nın orta akımından Aral'ın kuzey taraflarındaki hudutlarda hakimiyette bulunan Ak-Orda 15. asırdan itibaren Şaybanı sülalesi hakimiyeti altına girmiştir.

Özbek-Şaybanı sülalesinin hakimi Abul Hayir Han Güney Sibirya'nın Tumen şehrindeki merkezinden Daşt-i Kıpçak topraklarına girmiş ve Sirderya taraflarını işgal etmiştir. Şaybanı-Özbekler zaferlerinden sonra, Türkistan'ın cenübi taraflarına hareket etmişlerdir. Özbek devleti (21), 16. asrın başında Temurilerin devletlerine son

vermişlerdir. Aral Gölü çevresi Özbekler için umum Türkistan'a hakim olmak için mühim bir coğrafi anahtar olmuştur. Aral Gölünün şimalı taraflarında Kazak-Türklerin Ortacuz ve Küçükcuşgılı kabile birlikleri yaşıyorlardı. Özbeklerin bir kısmı Horasan'a kadar devam eden topraklarda hakim olmuşlardır. Özbek devleti parçalandıktan sonra, 17-18. asırda teşkil bulunan, Buhara, Hive ve Kokand Hanlıkları Aral çevresinin güney kısmında, Küçükcuş ve Ortacuz devletleri Aral'ın kuzeyinde mevcuttu. Rus istilasına kadar Aral çevresinde Kazak, Özbek, Türkmen ve Karakalpak kavimleri yaşamaktaydılar. Bunlar günümüze kadar bu bölgede yaşamaya devam ettirmektedirler. Aral çevresinde teşkil edilen devletlerden yalnız Hive Hanlığı 1920'e kadar ve Harezmi Halk Cumhuriyeti olarak 1921'e kadar varlığını koruyabilmiştir.

Aral Gölü tarihde Türk kültür hayatının ve iktisadi terakkiyatının merkezi noktasında bulunmuştur. Yazılı kaynaklar ve arkeolojik kazılar, bazılarının milattan önce, bazılarının Ortaçağda Sirderya'nın orta akımından Aral Gölüne kadar 13 şehrin mevcut olduğundan bahis etmişlerdir (22). Bunlardan bazıları günümüze kadar varlıklarını korumuşlardır. Amuderya sahillerinde 19. asırda 75 şehir ve şehir tipindeki büyük köylerin mevcudiyeti hakkında çok miktarda yazılar vardır (23). Bunlardan da günümüze kalan en azından 23 tane mevcuttur. Zikredilen şehirlerde Türkistan'da Aral çevresinde yetişen ve dünya ilmiyetine büyük tesir veren Farabi, Hoca Ahmet Yesevi, Biruni, Harezmi gibi ilim simaları faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Aral'ın geçmişi hakkındaki bu kısa bilgilerden sonra, onun devrimizdeki Türkistan, Türklük ve insanlar için son derecede önemli etkileri olduğunu da göz önünde tutmalıyız. Sovyet Rusya devleti 1920'den beri Sirderya ve Amuderya sularını pamuk mahsulatını arttırmak için kullanmıştır. Çöllerin sunni sulama meselesi Sovyetlerin keşfiyatı değil, belki Çar Rusyasının ihtirasıydı. I. Peter 1716'da Amuderya suyunun Aral Gölüne değil, Hazar Denizine dökülmesinin lüzumlu olduğu hakkında emir vermişti. Ruslar Peter'in işbu ümidini uzak bir zamana kadar icra edememişlerdir. Lakin, Amuderya sularını Turan çöllerini sulamak için kullanmak ve Amuderya'nın Hazar Denizine yöneltmek meselesi araştırmalarına devam edilmiştir. Albay A. Kaulbors 1879-1883'de Amuderya'nın suyunu Hazar Denizine yöneltmek meselesini araştırmış ve kuruyan Sarıkamış Gölü ve Özboy nehri yatakları vasıtasıyla Amuderya'yı Hazar Denizine bağlamak olasılığını tavsiye etmiştir (24). General Obruçev 1886'da Amuderya ve Sirderya sularının Turan çöllerini sunni sulama için kullanılmasını teklif etmiştir (25). General Glukhovskiy 1879-1883 yıllarındaki araştırmaları sonunda "Amuderya sularını Hazar Denizine akıtmak yoluyla, Volga (İtil) nehriyle Petersburg ve Baltık Denizine kadar gelebileceği teorisini" ortaya çıkarmıştır (26). Nikolay Koşin 1897'de Amuderya sularını Hazar

Denizinin doğu tarafındaki çölleri sulamak için eski Özboy nehri yataklarına su getirmek projesini hazırlamıştı. Yermolayev ve Matisen 1909'da, Morgununkov 1915'de Amuderya sularını eski Özbay yatakları yoluyla Hazar Denizinin doğu tarafındaki çölleri sulamaya kullanmak için proje hazırlamışlardı (27).

Sovyet Rusya devleti ve Komünist Partisi Türkistan'da sulama meselesiyle ciddi şekilde ilgilenmişlerdir. Sovyet rehberleri 1928'de "Sovyetler Birliği'nin pamuk-bağımsızlığını kazanmak" parolasını ortaya çıkarmıştır. Sovyet Rusya bu yönde politikasını icra etti. Türkistan'da 1916'da 272.000 ton (28) 1985'de ise 7.967.000 ton pamuk mahsulatı alınmıştır (29). Böylece, işbu miktardaki pamuğu kazanmak için Amuderya ve Sirderya suları sunni sulamaya verilmiştir. Moskova 1990'da Türkistan'da 9 milyon tona yakın pamuk üretimi yapmıştır. Zikir edilen iki büyük nehrin sularından insafsızlık ve vahşiyana kullanılması nedeniyle, 1960'dan beri işbu nehrin suları Aral Gölüne dökülüyorlar. Sovyet hükümeti, 5 nisan 1950'de "Amuderya ve Sirderya suları tamamiyle pamukçuluk için kullanılmalı" diye emirname çıkarmıştır (30). Aral Gölü 1960'dan beri çölleşme ceryanı içine girmiştir (31). 1960'dan itibaren Aral Gölü sathinin yarımı kayboldu (32). Uzmanların fikirlerine göre, eğer Aral'a su getirilmezse, Göl 2010 yılına kadar tamamen Tuz-Sahrası olacaktır (33). Aral Gölünün sathı 2000 yılına kadar 4-5000 kilometrekareden ibaret olacaktır (34). Aral Gölü tamamen kuruduktan sonra, çevresindeki yeşil tarlalar alanında 2 milyon hektar tuz-kumu teşkil olacaktır. 2000 yılından sonra bunlara birmilyon hektar tuz-kumu ilave olacaktır (35). Günümüzde, Aral Gölü hesabına 20.000 km²'den fazla toprak sahra yaratılmıştır. Sulama uzmanlarının fikirlerine göre, Aral 2005-2010 yıllarında tamamen kuruyacaktır ve etrafındaki 10 milyon kilometrekare büyüklüğündeki toprakda iklim değişecek ve böyle bir büyük zeminde çölleşme oluşacaktır. Aral Gölüne su getirilmediği için 1970'e kadar onun sathinden 27.000 km² yok olmuştur (36).

Aral Gölü son yıllarda dramatik durumdadır. Her yıl ortalama hesapla 40 milyon ton tuz-kumu rüzgar vasıtasıyla 1000 kilometre uzaklığa kadar gitmektedir. Bunlar günümüzde 200.000 km²'den fazla ziraat toprağını kaplamıştır. Göl etrafında, Gölün yerinde 10 milyar ton miktarında tuz alanı meydana gelmiştir. Ortalama hesapla bunların günde 700 kilogramı, ziraat alanlarını basmaktadır (37). Aral Gölü'ne Amuderya ve Sirderya'dan 125.382.000 metreküp su giriyordu (38). 1960'da Aral'ın su seviyesi 53 metre yüksekliğindeydi. 1987'de ise su seviyesi sıfır'a inmiştir (39). Sovyet Rusya Türkistan'da pamuk mahsulatını yükseltmek için 1970'de Aral Gölünü kurutmaya karar vermişti (40). Lakin, böyle bir planı halka bildirmemiştir. Sovyet hükümeti Aral'ın yok edilmesi tehlikesini ve gelecekteki faciayı seziyordu. Bunun için 1987'de Aral'ı kurtarmak için bir hükümet komisyonu teşkil edilmişti. İşbu komisyon Aral

meselesinde meclisler teşkil ediyor, hazırlıyordu. Fakat, Aral'ı kurtarma meselesinde ciddi bir tedbir almamıştır.

Sovyet hükümeti 1983 yılında Sibirya'dan Aral Gölü çevresine su getirmek kararını vermiştir. Ob ve Irtiş nehrinden Aral Gölüne kadar 2500 kilometre uzunluğunda kanal kazılacaktır. Bunun için Sovyetler Birliği'nin 150 Su-inşaatı müesseseleri proje hazırlamak ile meşgul olmuşlardır (41). Sibirya-Aral-Kanalı'nın proje işleri 1986'da durduruldu, çünkü Rusya işbu kanal-inşaatı aleyhinde ciddi faaliyetde bulunmuştur (42). Projeye göre Kanal 2000 yılında hizmete açılacaktı (43). Aral'ı kurtarma meselesi de çok konuşuldu ancak bu fikirler gerçekleştirilemedi. Prof. Azad Şarafiddinov, "Eğer Aral'ı konuşma ile doldurmak mümkün olsaydı eski Aral su ile doldurulduktan sonra, onun yanında yeni bir Aral teşkil edilirdi" (44) diye yazmıştır.

Aral'ı kurtarma meselesiyle ilgili olarak uluslararası konferanslar teşkil edilmiştir. Üstelik, Ocak 1990'da Sovyetler Birliği ile Birleşmiş Milletler Teşkilatının çevreyi koruma teşkilatı arasında Aral'ı kurtarma hakkında bir anlaşma yapılmıştı (45). İşbu anlaşmadan da hiçbir şey çıkmadı. Bazı devletler, Aral Gölü çevresindeki susuzluk ve hastalık içinde yaşamakta bulunan insanlara tıbbi yardım yapmaktadırlar; fakat böyle yardımlar insanları facialardan kurtaramadı. 4-5 Temmuz 1994'de İstanbul'da "Orta Asya ve Balkanlarda Çevreyi Koruma Konferansı"nda Aral Gölünün durumu meseleleri muhakeme edilmiştir. Almanya'nın çevreyi Koruma Bakanı Töpfer, Aral Gölünü kurtarmak için uluslararası faaliyete geçilmesini teklif etmiştir (46).

Aral çevresinde 1987'de 3.374.500 insan yaşamaktaydı (47). Sovyetler Birliği'nde, eğer Aral çölleşirse, 3 milyona yakın insanı Sibirya'ya gönderme olasılığı hakkında fikirler bildirilmekteydi (48). Sovyetler Birliği Su-İktisadiyeti Bakanlığı Birinci Müsteşarı Polatzade, "Aral güzel ölmelidir" dedikten sonra, "ahali denizsiz-gölsüz yaşamayı öğrenmeli" diye beyanatda bulunmuştur (49). Aral çevresinde (Harezmi, Taşavuz, Kızılorda vilayetleri ve Karakalpak muhtar cumhuriyeti) birbuçuk milyona yakın Türkistanlı Türk, kanser ve başka hastalıklara yakalanmıştır ve tedavileri bugüne kadar yapılamamıştır. Harezmi ve Karakalpakistan'da içecek su yok derecesindedir. Aral Gölü eski sahilinden 60 kilometre uzaklaşmıştır. Aral'da her yıl 100.000 ton kadar balık tutulurdu; bugün burada bir tane dahi balık yok. Aral çevresinde 175 çeşit hayvan yaşardı; şimdi bunlar da yok oldular. Aral üstünde kuşlar uçmuyor. Balıkçıların kayıkları Aral sahilinden 50-65 kilometre uzaktaki Tuzkumları üstünde kalmışlar. Jeologların bildirilerine göre, en azından 140.000 yıldan beri mevcut bulunan (50) Aral'ı yok etmenin başlıca sebebi pamukçuluk siyasetinin neticesi olmuştur. Rus jeologu Prof. Aleksey Demedov'un fikrine göre, hasıl bulunan tuzlar 35 milyon insanın hayat topraklarını verimsiz duruma getirebilir (51).

Sovyet Rusya imparatorluğunun merhametsiz liderleri ve onların Türkistanlı icracıları, pamuk için 3 milyona yakın insanın başına felaket getirdiler; bu insanlar hasta oldular. Sovyet imparatorluğu devleti, pamuk meselesinde hiç bir zaman Türkistanlıların şahsi ve mili menfaatlarına dikkat etmemiştir. Bir hektar pamuk arazisinden takriben 2400 Som (Ruble) miktarında ürün alınır. Buna rağmen her hektar topraktaki patates ürününden 2983 Som, yaş sebze'den 6379 Som, bir hektar arazideki üzümçülükten 15000 Som'a yakın kazanmak mümkündür (52). Ünlü edip Adil Yakuboğlu 1991'de Sovyetler Birliği Halk Kongresinde, Türkistandaki pamukçu çiftçilerin bugünkü durumunun 19. asırda Amerikadaki zenci (Afrikalı) kölelerin durumundan da kötü olduğunu beyan etmişti (53). İnsanların hayatının perişan bir hale getirildiğini Özbekistan'daki durumdan öğrenmek mümkün olacaktır. Bu Türk ülkesinde bir günde kişi başına 34 gram et, 26 gram pirinç, 16 gram pamukyağı, 1.5 gram çay, 33 gram şeker, 66 gram un düşmektedir (54). Sovyet hakimiyeti devrinde, Moskova'nın "Ogonyok" dergisinin ifadesine göre, Türkistan çiftçilerinden pamukçuluk-köleleri teşkil edilmiştir.

Biyoloji Profesörü Koboloviş'in aşağıda bildireceğim beyanatı, çok doğru şekilde durumu anlatmaktadır:

"Bizler, bir nesilde koca bir denizi yeryüzünden yok eden dünyadaki yegane memleket olduk" (55).

Başka bir Sovyet-Rus uzmanı Fedorovic "İnsaniyet tarihinde ilk defa bir göl yok edilmektedir" diye yazmıştı (56). Aral Gölü günümüzde bir milli mesele değil, uluslararası bir problemdir. Bugünkü, "Orta Asya'nın unutulmuş trajedisi" (57) geleceğin unutulmaz büyük faciasıdır. Kazak Türklerinin Su Uzmanı K.Sadikov; "Aral derti (derdi) alem derti" diye yazmıştır (58). Evet, Rusya memleketi bunu yapabildi. Bağımsız Türkistan devletleri Aral'ı kurtarabilecekler mi? Dünya'nın insanperver devletleri, Rusya tarafından teşkil edilen Aral-faciasından kurtarılmaya yardım edebilecekler mi? Aral'ın yok edilmesi ile ilgili bugünkü insanlar, bilhassa Türklerin dile getirilemeyecek faciaları, Aral Gölünün kurutulması ile 10 milyon kilometre daha teşkil olacak tuzkumlukları ve iklimin tamamen değişmesi gibi konuları araştırmak zamanımızın ve gelecekteki tarihçilerin şerefli görevlerinden birisi olacaktır. Aral meselesi üstüne, Avrupalı ve Amerikalı araştırmacılar son zamanlarda birçok eser ve makale yazdılar. Bunları İsviçreli araştırmacı Stetan Klötzli'nin bir yazısından öğrenmek mümkündür (59). Kanaatimce, Türkiye araştırmacıları böyle bir faciaya, yani Aral'ın yok edilmesi meselesine önem vermemiştirler.

Dipnotlar:

1. Wilhelm Bartold, Svedeniya ob Aral'skom more i nizov'yakh Amu-Dar'i s drevneysikh vremen do XVII veka, "V.V.Bartold, Tom 3, Moskova 1965, s. 32).
2. Çyan-Tsyan'ın eseri hakkında daha fazla malumat için bakınız: Monakh Iakinf Biçuren,

- Sobranie svedeniy o narodakh obitavshikh v Sredney Azii v drevnie vremena, Cilt 3, Petersburg 1851.
3. F.Hirth, Nachworte zur Inschrift des Tonyukuk. Beitrage zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. Jahrhundert nach chinesischen Quellen, "W. Radloff, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Petersburg 1879, s. 70.
 4. Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkeli (Türkistan) ve Yakın Tarihi, 2. Baskı, İstanbul 1981, s. 108.
 5. E.M.Murzaev, yayınlayan, Istoriya otkritiya i issledovaniya Sovetskoy Azii, Moskova 1969, s. 100. Hudut-al alem eserinde Hazar Denizi ile Aral Gölü arasında Sankamış Gölü ve Özboy nehrinin varlığından bahis edilmiştir.
 6. Friedrich von Hellwald, Die Russen in Centralasien, Augsburg 1873, s. 26.
 7. Haritanın Rus dilindeki orijinal konusu: Karta opisanie Kaspiyskogo morya i Uzbekskey strane s podle jashchimi proventsiyami s točno oznaçenie putşestviya Tsar i drugi pri-meçaniya dostoyne veşçi.
 8. Henry Landsdell, Centralasien, nebst Kuldscha, Buchara, Chiwa und Merv, Leipzig 1885, s. 329.
 9. Bertold Spuler, Geschichte Mittelasiens, Leiden-Köln 1966, s. 264.
 10. Geoffrey Wheeler, The Modern History of Soviet Centralasia, London 1964, p. 238.
 11. Bol'shaya Sovetskaya Entsiklopediya, 2-baskı, 1950, cilt 1, s. 609. Kazak Sovyet Entsiklopediyası, cilt 1, s. 438; Aral'ın derinliğı 1960'da 53 metreden 1967'de 51.6 metreye indi. Özbek Sovyet Entsiklopediyasında Arals maddesi var. Aral ise cilt VIII, s. 286-287'de Orol olarak gösterilmiştir. İslam Ansiklopedisi, cilt 1, s. 551'e göre, Göl 64.490 km2 büyüklüğündedir. Aral Gölündeki adalardan büyükleri: Kökaral 273 km2, Barsakelmes 133 km2, Tokmakata'dır. Masal'skiy, Turkestanskiy Kray, Petersburg 1913, 1921'de Gölün büyüklüğü 59.590 Werst (1 Werst= 1.6 km) dir. Özbekistan Sovyet Ansiklopedisine göre göl 1935'de 69.670 km2 büyüklüğündeydi.
 - 11a. Yahya Gulamov, Istoriya oraseniy Khorezmas drevniysikh vremen do nazikh dnei (Harezmi Kadimi zamanlardan günümüze kadar sulama tarihi), Taşkent 1957.
 - 11b. Boris V. Andrianov Drevnie arositel'nre sistemi Priaral'ya Moskova, 1969
 12. S.G.Klyastorniy, Drevnetyurkskie runicheskie pamyatniki, Moskova 1964, s. 171. Kang devleti hakkında türlü malumat için bakınız: Karım Şaniyazov, Kang Devleti ve Kanğılalar, Taşkent 1990, 168 s.
 13. K.M.Baypakov, Po sledam drevnikh gorodov Kazakhstana (Otrarskiy oazıs), Alma-Ata 1990, s. 10.
 14. Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), Türk Dünyası Araştırma Vakfı yayını, 3. baskı, İstanbul 1992, s. 29.
 15. Harezmi devleti ve imparatorluğu hakkında daha fazla malumat için bakınız: İbrahim Kafesoğlu, Harezmişahlar Devleti, 2. baskı, Ankara 1984.
 - 15a. Kafesoğlu (a.g.e.), s. 291.
 16. Selçuklu imparatorluğu meselelerinde Avrupa, Türkiye ve İslam ülkelerinde çok eserler yayınlanmıştır. Bu eserlerin müfessal bibliyografyası günümüze kadar hazırlanmadı. Selçuklular tarihini aşağıdaki eserlerden öğrenmek mümkündür. İbrahim Kafesoğlu, Selçuklular, İslam Ansiklopedisi, Cilt 10, s. 353-416; Zeki Velidi Togan, Umumi Türk tarihine

- giriş, İstanbul 1970, 2. baskı, s. 182-221; Mehmet Köymen Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu, Ankara Üniversitesi, Dil Tarih-Coğrafya Dergisi, Ankara 1957, Cilt 14; Sümer (14), s. 223, 240, 242, 249, 250, 260, 267, 273, 288, 290-91, 294, 298; Osman Turan, Selçuklular tarihinde Türk-İslam Medeniyeti, Ankara 1965, 448 sayfa.
17. Bakınız: Bulat Kumekov, Gosudarstvo Kimakov IX-XI vekakh, po arabским istoçnikam, Alma-Ata 1972, 156 sayfa; Bartold, Kıpçaklar, İslam Ansiklopedisi; S.G.Klyastorniy, Runik abideler de Kıpçaklar, Tercüme: Esraf Bengi Özbilen, Türk Dünyası Araştırmaları, Dergi, İstanbul 1994, No. 89, s. 31-41; Faruk Sümer, Eski Türk Eileri-II-Kimekler, "Türk Dünyası Tarih Dergisi, İstanbul 1994, No. 91, s. 13-16; M.Kemal Özergin, Kimekler, "Türk Dünyası Elkitabı", I., s. 160-174.
 18. Balakaev, Yayınlayan, Issledovaniya po Tyurkologii, Alma-Ata 1969, s. 26.
 19. Bakınız: Bartold, Kıpçaklar, İslam Ansiklopedisi; Karım Şaniyazov, K etničeskoy istorii Uzbekskey narod (İstoriko-geografiçeskoe issledovanie na materialakh kıpçakskogo komponenta), Taşkent 1974, 342 sayfa.
 20. P.P. Ivanov, Oçerki po istorii Sredney Azii (XVI-seredena XIX vekov), Moskova 1958, s. 17.
 21. Özbeklerin tarihinde görünüşleri ve tekamülleri hakkında daha fazla malumat için bakınız: Boribay Ahmedov, Özbek Ulusu, Taşkent 1992, 150 sayfa.
 22. İşbu şehirler aşağıdakilerden ibaret idi: Otrar (Turar, Turarband), Farab, Yesse (=Türkistan), Suzak, İsficab (=Sayram), Sığnak, Yenikent, Kır-Özgent, Cend, Gazali, Ak-mescid, Rahim, Aral (Ruslara göre Aralsk).
 23. Bunlar aşağıda zikir edilen adları taşıymaktaydılar: Hive (Hiva), Hazarasp, Urgenç (Gürgenç) Hüsenli, Köhne-Urgenç, Hanka, Pitnak, Gurlan, Kıpçak, Manğit, Şavat, Taşavuz, Hanabad, Kiyat, Kongrat ve başkaları. Daha fazla malumat için bakınız: G.Von Helsen, Nachrichten über Chiwa, Chokand und nordwestlichen theil des chinessischen Staats, Petersburg 1839, s. 12-27.
 24. Aral Gölünün Hazar Denizine bağlanması meselelerini 1879-1883'de araştıran Albay Ka-ulbars 1893'de aşağıdaki kitabı yazmıştı: "Propusk vod reka Amu-Dar'i po staromu ee ruslu v Kaspiyskoe more" O, Amuderya sularını Sankamış Gölü ve Özboy nehri yatakları vasıtasıyla Hazar Denizine bağlamak olasılığı hakkında fikir bildirmişti.
 25. Murzaev (a.g.e), s. 164-165.
 26. A.I.Glukhovskiy, Propusk. vod reka Amu-Dar' po staromu ee ruslu v Kaspiyskoe more i obrazovanie neprerivnogo vodnogo suvasi Amu-Dar'insko-kaspiyskoe more ot granitsa Afganistana po Amu-Dar'i Kaspiyu, Volga i marinskoy sisteme do Petersburga i Baltiyskogo morya, SPB 1893.
 27. Baymirza Hayit, Die Wirtschaftsprobleme Turkestans, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını, Ankara 1968, s. 84.
 28. Hayit (a.g.e), s. 46.
 29. Narodnoe Khozyaystava SSSR v 1985, Moskova 1986, s. 210.
 30. "İzvestiya", Gazite 6 Nisan 1950.
 31. Viktor Artem'evich Popov, Problema Arala in landşaftı del'te Amu-Der'i, Taşkent 1990, s. 80.
 32. Im zentralasiatischen Zweistromland, "Neue Zürcher Zeitung" 25-26.XII.1991, No. 299, s. 3.

33. Ötkür Haşimov, Evlidlarga nime (ne) diyeceğiz? "Şark Yulduzi" 1988, No. 2, s. 152.
34. V.Kotlyakov, Dengizni kutkarış mümkünmüdür? "Pavda" 14.IV.1988; "Sovet Özbekistanı", 15.IV.1988, s. 3.
35. Yakubov, Polatov, Kovalov, Mirzaev, Şermuhammedov, Aral yaşamağı kerek, "Sovetskaya Kultura" 19.XI.1988; "Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı", 27.XI.1988, s. 2-3.
36. Harald Steinert, Wird Aralsee zum Salztümpel? "Frankfurter Allgemeine Zeitung" 29.XII.1988, s. 7.
37. Ötkür Haşimov, Can rişesi, "Sovet Özbekistanı" 6.I.1988, s. 3.
38. E.Rahimov, yayınlayan (14 yazar yazmış), Sotsial'noekonomičeskie problemy Arala i Priarala, Taşkent 1990, s. 7.
39. Rahimov (a.g.e), s. 9.
40. Açı Toğaev, Kanatı kayırgan Laçın, "Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı" 9.VI.1989, s. 5.
41. Sibir deryaları kaçan (=nevakt) geledi? "Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı", 1.IV.1983, s. 2; K.Hasancanov, Asrımızın ulkan layihesi, "Sovet Özbekistanı" 15.VIII.1985, s.3.
42. Georg Watzlawet, Baumwolle brachte rasch den weissen tod, "Kölner Rundschau" 31.III.1991.
43. Ziyauddin Akramov, Sibir deryalarının kelişi yakınımı? "Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı" 19.VII.1985, Erkin Tursonuv, M.Abdullaev, Sibir deryaları keledimi? Keledi, "Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı" 9.VIII.1985, s. 2.
44. "Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı", 1.I.1988, s. 3; "Sovyet Özbekistanı" 3.III.1988, s. 3.
45. "Sovet Özbekistanı" 30.I.1990, s. 2.
46. "Kölner Stadtanzeiger" 5.VII.1994, s. 6.
47. Rahimov (a.g.e), s. 20.
48. "Şark Yıldızı" 1988, no. 2, s. 158.
49. "Özbekistan Komunisti", 1988, no. 1, s. 76.
50. Steinert (a.g.e), s. 7.
51. Watzlawet (42), s. 7.
52. Toğaev (a.g.e), s. 5.
53. "Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı" 16.VI.1991, s. 2.
54. "Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı" 28.VI.1991, s. 2.
55. Elisabeth Kiderlen, Vom Salz der Erde. Die Umweltkatastrophe am Aralsee, "Süddeutsche Zeitung" am Wochenende, München 31.X.1992-1.XI.1992, s. 3.
56. B.Fedoroviç, Deserts given Water, Moskova 1958, s. 96.
57. Bakınız: Keith Martin, "Orta Asya'nın Unutulmuş Trajedisi" Çev. Murat Aygen, Yeni Forum Dergisi, Ankara, 1994, Sayı 304, s.22-34
58. Bakınız: K. Sadıkov, Aral derti-alem derti, "Akikat" dergi, Alma Ata 1993, No. 5, s. 48-53.
59. Bakınız: Stetan Klötzl, The Water an Soil Crisis in Central Asia-a Source for Future Conflicts? Swiss peace Foundation Berne, Occasional paper No. 11, May 1994, 75 sayfa.

Çarlık ve Sovyet Döneminde Rusların Türkler Hakkındaki Görüşleri ve Siyasetleri

Prof.Dr.Mehmet SARAY

1935'de Filistin'de doğan ve Mısır'da İngiliz eğitimi gören Edward Said, halen Colombia Üniversitesi'nde "Mukayeseli İngiliz Edebiyatı" Profesörlüğü yapmaktadır. Edward Said yazdığı "Oryantalizm: Doğu Bilim" adlı eserini "Sömürgeciliğin keşif kolu olarak" tanımlar (1). Oryantalizm'i, "Avrupa ve Atlantik güçlerinin Doğu üzerindeki kuvvet denemeleri olduğunu düşünüyorum... Oryantalizmin aynı zamanda kapitalizmin bir parçası olduğunu söylemek yanlış sayılmaz. Ancak, bu kadarı yetmez, onu analitik ve tarihi bir incelemeye tabi tutmak gerekmektedir." diye sözlerine başlayan Edward Said, oryantalizmin eninde sonunda Batılıların gerçek emellerini ortaya koyduğunu, Doğu'yu çarpıtarak ele aldıklarını ifade ederek sözlerine şöyle devam etmektedir: "İnsan gerçeğine böylesine uzak ve böylesine gözleri kapalı bir ilmin varlığını farketmeseydim bu kitabı yazmazdım". (2)

Hristiyan Batı, Doğu'nun İslam önderliğinde 17. asra kadar devam eden üstünlüğünü bir türlü kabul edememiştir. İslam aleminin önderi Osmanlı'nın Avrupa'nın yarısını asırlarca idare etmesi, Hristiyan Avrupa Medeniyeti için büyük bir tehlike olarak gösterilmiştir. Onun için Hristiyan Batı, önce Müslüman Türk'e sonra da İslam alemine yüklenmiştir. Asya ve Afrika'daki İslam ülkeleriyle de iktifa etmemiş bu iki kıtayı hedef seçmiş ve sömürge alanı haline getirmiştir.

Çalışmalara önce ilmi araştırmalar ile başlanmış, Asya'nın Orta-Doğu'nun ölü dilleri ele alınmış. Güya bu dilleri kurulan milletlerin kültür ve medeniyetini ortaya koymaya çalışmışlar, sonra da Doğu'nun medeniyet ve kültürleri ile alay etmişlerdir. Bakınız bir İngiliz devlet adamı İslam milletleri hakkında nasıl bir kanaat taşımış. James Balfour adındaki bu zat İngiliz Avam kamarası'nda şunları söylüyor.

"Her şeyden önce olayları inceleyelim. Batı milletleri tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren 'kendi kendilerini yönetme' yeteneklerini ispat etmişlerdir. Zira buna layık olacak güçte idiler. Kelimenin geniş anlamı ile Doğu denilen tüm bölgeleri baştanbaşa dolaşarak Doğuluların tarihini elden geçirirseniz, 'kendi kendini yönetme' (Self-Government) prensibinin en ufak bir izine dahi rastlayamazsınız. Gerçekten ihtişam içinde geçmiş görkemli yüzyıllar despotizmin ve mutlak iktidarların ürünleri olmuşlardır.

Ve yine gerçekten büyük olmuş Doğu'nun her yüce medeniyeti despot iktidarların eseridir..." (3)

Bu kanaate varabilmek için Batılılar, sırf Müslüman Orta-Doğu hakkında, 1800 ile 1950 arasında 60.000 araştırma ve analiz neşretmiştir. Bütün bu çalışmalar neticesinde tarihi gerçekler çarpıtılmakla kalmamış, Batı'nın Doğu'yu nasıl bir sömürge alanı olarak kullandığı gayet açık bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Şöyle ki;

"1815 ile 1914 yılları arasında Avrupa ülkelerinin direkt sömürge imparatorlukları dünya yüzeyinde % 35'den % 85'e çıkmıştır. Yeryüzünde bütün ülkeler o sırada bu olaydan nasiplerini almış bulunuyorlardı. Özellikle Asya ve Afrika ülkeleri bundan en büyük nasibini alanların başında geliyordu." (4)

Batı'nın, Doğu'yu manen ve maddeten sömürmesinin ve tahrip etmesinin ardından yine Batılı bir bilim adamı (Luis Massignon) şu satırları yazacaktır: "Onların (Doğuluların) herşeylerini tahrip ettik. Felsefeleri, dinleri mahvoldu. Artık hiçbir şeye inanmıyorlar, derin bir boşluğa düştüler. Anarşi veya intihar için olgun hale geldiler." (5)

Edward Said'in şu sözlerini iştirak etmemek mümkün değil: "Batı'ya giden Doğulular çok ileri bir kültürden yararlanmak ve ağızları bir karışık açık kalarak hayranlığa düşmek amacını gütmektedirler. Doğu'ya giden Batılıların maksatları ise gördüğünüz gibi çok değişiktir..." (6)

Oryantalizm ile Rusya'nın ve Sovyetlerin Türkler hakkındaki görüşleri arasında ne gibi bir alaka var? 1917 Bolşevik İhtilaline kadar, yani Çarlık Rusya'sının, yukarıda anlattığım Oryantalizm içinde olduklarını, en az İngiltere ve Fransa kadar sömürgeci bir zihniyetle hareket ettiğini hemen belirtmeliyim.

Burada akla gelen ikinci soru ise şu olmalıdır. Acaba, Ruslar kimlerdir? Türklerle ve Türk Kültürü ile ilk temasları nasıl olmuştur? Bilindiği gibi, bugünkü Rusya üzerinden geçerek Avrupa'ya giden ve 4. asrın ortalarında zamanın en büyük imparatorluklarından birini kuran Türk kuvveti Attila'nın Hunlarıdır. O çağlarda bugünkü Rus halkını teşkil eden slav toplulukları son derece primitif ve organize olmayan bir hayat yaşadıkları için Hunlar ile ne gibi bir temasları olduğu hakkında devrin kaynakları, özellikle Priskos, hiç bir bilgi vermemektedir. Bu hadiseden aşağı-yukarı üç asır sonra bugünkü Bulgaristan'a adlarını veren Bulgar Türkleri Balkanlara gelerek bir devlet kurmuşlardır. Bir müddet sonra Hristiyanlaşan ve slavlaşan bu Türk grubu hakkında slav kaynaklarında bilgi olmakla birlikte, bu bilgiler Rusların Türkler hakkında ne düşündüklerini ortaya koyan bilgiler değildir. Fakat bu devri takibeden yıllarda, Peçeneklerin, Kumanların-Kıpçakların, Uzların Karadenizin kuzeyindeki bölgelere gelip yerleşmeleri, Hunların ve Bulgar Türklerinin İdil (Volga) Vadisine dönüp yerleştiklerini görüyoruz. Bu Türk gruplarının

birleşmesiyle kurulan Altın-Orda hakkında Rusların elinde çok geniş bilgiler ve belgeler bulunmaktadır. Bu devir Rus kaynaklarında yukarıda zikredilen Türk kavimleri ile ilgili bilgilerin bir kısmı Hocamız rahmetli A.N. Kurat ile Londra Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof.Dr. Lesli Collins tarafından kullanılmıştır (8).

Bu devir Türk kavimlerinin tarihleri ile ilgili bu kaynakların neşri iyi Rusça bilen tarihçileri beklemektedir.

Bilindiği gibi, Cengiz Han'ın evlatları tarafından 1242'de kurulan fakat halkının büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturmasından dolayı Türk Devleti karakterini taşıyan Altın-Orda devleti, Rusya ile ilk teması kuran Türk Devleti'dir. 16 Temmuz 1223'de, 21 Aralık 1237'de ve 4 Mart 1238'de Türk-Moğol ordularından yediği darbeler sonunda Rus prenslikleri Altın-Orda hakimiyetine girmişti. 2,5 asır süren Altın Orta hakimiyeti döneminde Ruslar, Türklerden teşkilat ve kültür yönünden çok şeyler öğrenmişlerdir. Rus prenslikleri (Knezlikleri) devlet haline gelmede, teşkilatlanmada ve bununla ilgili kültür unsurlarını benimseyip özümsemede hep Altın-Orda'yı örnek almışlardır. Nitekim, bu yolu takip eden Moskova Prensliği önce kendisini organize etmiş, sonra da diğer prenslikleri idaresi altında toplayarak ilk Rus Devletini 1238'de kurmuştur. Bu arada, Altın-Orda da başgösteren taht kavgalarının ve devleti oluşturan belli başlı boyların aralarındaki çekişmelerin sona ermemesi, buna ilaveten Timur'un Altın-Orda'yı hakimiyeti altına alma teşebbüsleri yeni kurulan Rus Devletini Türkler aleyhinde genişlemeye sevk etmiştir. Altın-Orda'nın zaaflarından iyi istifade eden Moskova, adım adım gelişmesini sürdürmüştür.

XV. asrın başlarında Kazan, Kırım, Orda (Saray), Astrahan, Nogay ve Sibir Hanlıklarına ayrılan Altın-Orda, hanlıklar arasındaki rekabet dolayısıyla daha da müşkül duruma düşmeye başlamıştı.

Bu arada Kırım Hanlığı'nın İstanbul'u fetheden Fatih Sultan Mehmet'in idaresine geçmesi (1473) Moskova'nın Hristiyan alemi ile olan alakasını da birden canlandırmıştı. İstanbul'un fethinden sonra, her hususta stratejik öneme sahip olan Kırım'ın Osmanlı idaresine girmesi Moskova'yı büyük bir telaşa düşürmüştü. Daha büyük ve organize yeni bir Türk Devletinin hakimiyeti altına girmekten korkan Moskova, İstanbul'un fethiyle büyük darbe yiyen Hristiyan Ortodoks alemi ile tabii bir dayanışmaya girdi. Hatta "Çar" ünvanıyla Rus tahtına geçen IV. İvan, Ortodoks Patrikliğini İstanbul'dan Moskova'ya taşımak istemiştir. Rus Çarı'nın bu gayretleri meyvesini vermiş, 1589'da Moskova Ortodoks Patrikhanesi kurulmuştur. Bundan sonra Rus Çarları, Orta Doğu'da ve Balkanlar'da Türk tebaası Ortodoksların hamiliği rolüyle, Türkiye'nin iç işlerine karışmaya başlamışlardır. Hatta Orta Asya Müslüman Türk devletlerini, Devletlerarası hukuku çiğneyerek işgal ederken, Rus Çarları "Orta Asya'ya Hristiyan Batı Medeniyeti"ni götürüyoruz

iddiasında bulunmuşlardır. İşte bu tarihten itibaren Orta Asya Türk ülkeleri ile Osmanlı Devleti aleyhinde genişleme siyaseti takip eden Rusya'nın, yazımın başında bahsettiğim Oryantalizmin, sömürge sisteminin içinde olduğunu burada bir defa daha belirtmeliyim.

Rusya'nın kurucusu olarak bazı tarihçiler IV. İvan'ın ismini zikrederler ise de, kanaatimce, bu devletin temellerini atan ve hedefini tayin ederek Rus halkına milli bir şuur veren kişi Deli Petro olarak bilinen Büyük Petro'dur. Petro'nun hayatı boyunca yaptığı çalışmalar, Rusya'nın ileride ne gibi bir hareket tarzı takip etmesi gerektiği hususunda tespit ettiği fikirler, herkesten daha çok Türkleri alakadar etmektedir. Nitekim, Petro'nun vasiyetnamesi olarak tarihe geçen "The Will of Peter the Great, British Museum, London" (Büyük Petro'nun Vasiyetnamesi) Ruslara ulaşmaları için beş ana hedef gösterir ki, bunlardan üçü Türklerle ilgilidir. Petro, Rusların, Baltık, Avrupa, Osmanlı idaresindeki Balkanlar, Karadeniz, Kafkaslar ve Orta Asya ülkelerini ve İstanbul'u ele geçirmelerini ve bunların zenginliklerinden istifade etmelerini ister. 18. ve 19.'cu asırlar tedkik edildiğinde Rusların, İstanbul'un alınması ile Avrupa'nın büyük kısmını hariç tutarsak, bütün bu hedeflere ulaşmak için çalıştığını ve bunu da başardığını görmekteyiz.

Burada, akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, Ruslar, Petro'nun gösterdiği hedeflere gözü kapalı olarak mı gitti, yoksa araştırmalar yoluyla mı? Konuyu tedkik ettiğimizde, sorunun ikinci yarısında belirtildiği gibi, yani ilmi araştırmalar yoluyla halledildiğini görüyoruz. Bu araştırmalar, ya resmi heyetler ya da tüccarlar ve seyyahlar kanalıyla gerçekleştirilmiştir.

Rusların, Altın-Orda ile onun dağılmasından meydana gelen Hanlıkların baskısını hissettiği devirlerde dahi, yani XV. asrın ikinci yarısında ve XVI. asrın başlarında, Orta Asya ülkelerine elçiler ve tüccarlar göndererek bilgi almaya çalıştıklarını biliyoruz. Ne var ki, bu gayretlerin nasıl bir netice verdiği hakkında bir bilgi edinmek mümkün olmamıştır. Fakat, Rusların, 1552'de Kazan'ı, 1556'da Astrahan'ı işgal ettikten sonra Orta Asya, Kafkasya ve Osmanlı Devletine karşı daha çok alaka gösterdiklerini görüyoruz. İngiltere ile Rusya arasında deniz ticaretini geliştirmek için Rus Çarı'nı ziyarete gelen İngiliz A.Jenkinson'un başkanlığında Ruslardan ve İngilizlerden oluşan bir heyet 1558'de Orta Asya'yı ziyaret etmiştir. Bu heyetin maksadı Orta Asya'dan Çin'e giderek emniyetli bir ticaret yolu bulmaktır. XVII. asrın ikinci çeyreğinde (1614, 1619 ve 1620) Rusya ile Buhara ve Hive Hanlıkları arasında elçiler gönderildiğini, fakat, taraflar arasında başka bir münasebet olmadığı için, edinilen bilgilerin çok noksan olduğunu görüyoruz. Bu bilgi noksanlığının XVII. asrın sonlarına doğru giderildiğini 1670'de, 1675'de ve 1695'de karşılıklı olarak gönderilen elçilerle tesbit etmek mümkün. Ruslar, Orta Asya üzerinden Hindistan'a giden ticaret yollarını araştırmakla görevli İvan Fedotov ile Boris ve Semyon Pazuhin başkanlığında bir

heyeti Orta Asya Türk ülkelerine göndermiş, bu heyet iki yıla yakın Astrahan- Hive- Buhara- Merv- Kabil- Peşaver ve Delhi ticaret yolunu tesbit etmek için çalışmıştır. Orta Asya üzerinden Hindistan'a gidiş için arayışlarını devam ettiren Ruslar 1675'de Vasili Alekandroviç Daudov ile Türk asıllı Mehmet İsup Kasımov'u Buhara- Karşı- Belh- Kabil ve Delhi yolu üzerindeki ülkelerin etnik yapıları, ekonomik ve askeri güçleri hakkında bilgi toplamaya göndermiştir (9).

Nihayet, edinilen bu bilgilere dayanan Çar I. Petro, 1695 yılında Semyon Malenkov adında bir işadamı başkanlığında beş kişilik bir tüccar grubunu Hindistan'a göndererek tesbit edilen yolun güvenilirliğini öğrenmek istemiştir. Petro'nun tüccarlardan oluşan bu heyeti Hindistan'a kadar varmışlar ise de, dönüşlerini İran üzerinden yapmaya kalkışınca çoğu ölmüş ve ancak bir kişi hayatını kurtarabilmiştir. Bu olumsuz netice, Petro'yu yıldırmamış ve 1715 ve 1717 yıllarında Orta Asya'ya iki ayrı heyet göndermiştir. Bu sefer içinde ilim adamlarının da bulunduğu bu heyetlerden ilkinin Albay İvan Bucholz başkanlığında 1715'de İrtiş Nehri'ni takiben Yarkent'e doğru, başında Preus A.Bekoviç-Çerkovski'nin bulunduğu ikinci heyeti de 1717'de Hive'ye doğru göndererek daha geniş bilgi edinmek istemiştir. Aynı yıllarda (1715) başka bir heyeti de A.Petroviç-Volinski Kafkasya üzerinden İran'a göndermiştir. Petro'nun maksadı Orta Asya ülkelerinin madenlerine, bu ülkeler ile Hindistan'ın ticari imkanlarına kavuşmaktır (10).

Rusların Orta Asya ülkeleriyle birlikte Sibirya ve Çin'e de elçilikler ve keşif heyetleri gönderdiklerine tanık oluyoruz. Slav asıllı bir halk olan Kossaklar, Sibirya eteklerinde yaşarken zaman zaman Orta Asya ülkelerine talan yapmaya iniyorlar ve tatsız hadiselerle sebep oluyorlardı. Bu halkın lideri olan Yermak, 1583'de Rusya'nın nüfuzunu kabul edince, Rusların Sibirya ve Çin'e tüccar ve elçi göndermeleri daha da kolaylaşmıştır. Kossakların yardımı ile Sibirya'ya hakim olan Ruslar, 1656'da Feodor İsakoviç Boykov başkanlığında bir heyeti Çin'in başkenti Pekin'e göndermişlerdir. Bu elçilik heyetinden bir netice alamayan Ruslar, 1666'da Çinlilerin gönderdiği elçilik heyeti ile Çin'in dostane münasebetler kurmaya ve ticari ilişkileri geliştirmeye hazır olduklarını öğrenince, 1675'de Çin'e ikinci elçilik heyetini göndermişlerdir. Fakat, Rusya'nın Uzak-Doğu'daki yayılma siyasetinden çekinen Çinliler, Rusların o bölgede askeri kale inşa etmemelerini istemiştir. Bu siyasi gerginliğe rağmen Ruslar, Uzak-Doğu'daki yayılmaya yönelik faaliyetlerinden vazgeçmemişlerdir. 1700 yılında Petro'nun emri ile Çince ve Moğolca bilen din adamlarından oluşan bir heyetin Çin ve Moğolistan'da Hristiyanlığı yaymak için bu ülkelere gönderilmesi kararlaştırılmıştır. İ.Lejayski başkanlığında bir din adamları heyeti 1707'de Moğolistan'ı, 1714'de de Pekin'i ziyaret etmiştir. 1725'de S.V.Raguzinski başkanlığında Çin'e gönderilen bir elçilik heyeti ile

Rus-Çin anlaşmazlığına son verilmiştir.

XVIII. asrın ilk çeyreğinde, yine I. Petro'nun direktifleri ile, tıpkı Avrupa ülkelerinde yaptığı gibi, gezip görülen Kafkasya, Orta Asya, Çin ve Hindistan'a giden yolların ve bu yollar üzerindeki ülkelerin haritaları yapılmıştır. Artık, Rusya'nın bu ülkelerde ekonomik ve askeri yayılmasını sağlayanlar bu haritalardan istifade ederek hareket edeceklerdi. Petro zamanında Rus devletinin bu yayılma siyaseti hakkında eser ve rapor veren bilim adamlarının sayısı oldukça kabarıktır (11).

Doğu dillerini bilen kişilerin kolayca bulunamayışı ve harita yapımında çekilen güçlükler Petro'yu yeni arayışlara sevketti. Bu arayışlar sonunda Petro, istediği elemanları yetiştirecek ve istediği Doğu ülkesi hakkında araştırma yaptıracak bir ilimler akademisi kurmaya karar vermiştir. Çoğunluğunu yabancı bilim adamlarının, özellikle Almanların, oluşturacağı, Orta Asya ve Uzak-Doğu ülkelerini araştırma konusu yapacak "Şark İlimler Akademisi"nin kuruluş çalışmalarını başlatmıştır. Bu akademinin kısa zamanda tamamlanması için Petro çok uğraşmış ise de, bunda muaffak olamayarak 24 Ocak 1725'de ölmüştür. Ama halefleri onun yolundan ayrılmadan çalışmalarını devam ettirmişler ve "Şark İlimler Akademisi"nin kuruluşunu on ay sonra, yani 2 Kasım 1725'de tamamlayarak çalıştırmaya başlamışlardır. Bir müddet sonra İlimler Akademisine eleman yetiştirmek için, Akademi bünyesinde önce bir Gimnazyum, sonra bir üniversite kuruldu.

Şark İlimler Akademisi kısa zamanda başarılı çalışmalar yaptı. Bilhassa Avrupa ve Asya Rusya'sının muhtelif bölgelerinde yapılan bu ilmi seyahatler neticesinde, Rusya'nın çok milletli ahalisi hakkında gayet mühim malzeme elde edilmiş oldu. Bunlardan büyük bir kısmı Türk kavimlerine ait olmak bakımından Türk tarihi ve etnografyası için de önemlidir (12).

Rusların, Müslüman Türk ülkelerini ve özellikle İslam dünyasının lideri olan Osmanlı Türkleri hakkında yaptığı çalışmalardan birini de İslami araştırmalar teşkil etmiştir. Rusların, İslamiyeti tanıma arzularının en büyük sebebi, bir din olarak İslamiyet değil, fakat İslam dünyasının liderliğini yapan Osmanlı Türklerinin Müslüman oluşlarıdır.

İdaresi altında milyonlarca Hristiyan teba'nın yaşadığı Osmanlı Devleti'nin, aynı zamanda Orta Asya İslam ülkeleri ve Rus idaresi altına düşmüş Müslüman halklar üzerindeki nüfuzu, Rusları, İslamiyet hakkında da çalışmalar yapmaya sevk etmiştir. Nitekim I. Petro'nun emri ile Kur'an 1716'da Peter Koskinov tarafından Fransızcadan Rusçaya tercüme edilmiştir. Bu tercüme "Al-Kur'an veya Muhammed Hakkında ve Türklerin Kanunu" adı ile neşredilmiştir. Petro'nun maksadı, İslamı kötüleyerek Hristiyan aleminin ve Kilisenin desteğini kazanmak olduğu için İslamı Rus halkı nazarında kötü bir din olarak tanıtmıştır. Yukarıda zikredilen

tercümeden beş yıl önce, yani 1711'de, kendi hakimiyetini kabul eden ve İslam aleyhtarı hareketlerin öncülerinden Moldavya Kralı Dimitri Kantemir'e İslamiyet hakkında bir kitap yazdırmıştır. "Sistem Kitabı veya Muhammed Dininin Durumu" adlı bu kitap 1722'de Petersburg'da neşredilmiştir. Eser İslamiyet ve Peygamber Efendimiz hakkında yanlış bilgilerle doludur. Petro'nun, İslamiyet hakkında yaptırdığı bu yanlış ve kasıtlı neşriyatın maksadı, Hristiyan aleminin öncülerinden biri olarak Müslüman ülkeler aleyhinde yapacağı genişleme hareketlerine bir nevi psikolojik bir zemin hazırlamaktır.

İslam hakkında Rus çalışmalarının Petro'nun ölümünden sonra kurulan Şark İlimler Akademisi'nde devam ettiğini görüyoruz. Nitekim, Akademi mensupları 1790'da II. Kur'an tercümesini "Arabistanlı Muhammed'in Al-Kur'an Kitabı" adlı altında tamamlayarak neşretmişlerdir.

1725'de kurulan Şark İlimler Akademisi'nden 30 sene sonra, yani 1755'de Moskova Üniversitesi kurulmuştur. Bunları, 1804'de kurulan Kazan Üniversitesi takip etmiştir. Kazan Üniversitesi'nin bir özelliği, bünyesinde bir "Teoloji" (Dinler) Fakültesi'nin bulunmasıydı. XIX. asırla birlikte bu Teoloji Fakültesi'nde vazife gören üç Rus ilim adamı dikkati çeker. Rusya'nın ve Rusların İslama hücumunu ve İslamı eritme siyasetinin öncüleri olan bu şahısların isimleri şöyle idi: G.S.Sablukov, Vladimir Solovyev ve Nikolay İl'minski.

G.S.Sablukov 1862'de Kazan Üniversitesi Teoloji Fakültesi'nde İslamiyet ve Doğu Dinleri hocası olarak işe başladı. İslam üzerinde araştırma ve tartışma vazifesi ona verilmişti. Sablukov, 1878'de Kur'an'ın Arapça'dan Rusça'ya tercümesini sağlamış ve Kazan Üniversitesi'nde neşrettirmiştir. Gayet iyi yapılan tercüme 1907'de ikinci defa neşredilmiştir. Sovyet İslam araştırmacılarına göre bu Kur'an tercümesi bugüne kadar kıymetini kaybetmemiştir. Fakat, Sablukov'un ilimden ayrılarak bir müddet sonra İslam'a hücum eden çalışmalar içine girdiğini görmekteyiz. Hristiyanlığın üstünlüğünü kabul ettirmek maksadıyla İslam aleyhtarı iki eser yazmıştır: "Kur'an Tercümesine İlaveler (1879)" ve "Kur'an Hakkında Malûmatlar-Muhammed Dininin Kanun Halindeki Kitabı (1884)".

Sablukov'dan sonra İslamiyet hakkında araştırma yapan ikinci şahıs Vladimir Solovyev idi. Solovyev "Muhammed: O'nun Hayatı ve Dini Talimatı" adlı araştırması ile Rus ilim aleminde oldukça büyük yankı yaptı. Fakat O da Sablukov gibi hemen İslamın aleyhine döndü. O'na göre İslam kültüresiz halklar için yararlıydı. Ancak, Hristiyan kültürüne geçişte bir merhaleyi teşkil edebilirdi.

Sablukov ve Solovyev'den sonra İslam aleyhinde çalışan üçüncü şahıs Nikolay İl'minski idi. Diğer ikiliden daha çok İslama zarar veren İl'minski, çok iyi yetişmiş bir ilahiyatçı idi. Kahire'de uzun yıllar kalıp hem Arapça öğrenmiş ve hem de İslamiyeti tedkik etmiştir. Yakın arkadaşı olan Rus Eğitim Bakanı Tolstov ile birlikte

Müslüman Türkleri Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak programı hazırlamıştır. Rus işgalindeki Müslüman çocukların zorla Rus mekteplerine gönderilmesini sağlayan İl'minski, bu çocukları tahsillerini bitirene kadar aileleri ile görüştürmemiştir. Bu mekteplerde Rusça ve Hristiyanlık öğrenen bu gençler ana dillerini ve İslamiyeti unuttur hale gelmişlerdir. Dini ve milli duygularını unutmak tehlikesi ile karşı karşıya kalan Türklerin imdadına büyük Türk mütefekkeri ve eğitimcisi Gaspıralı İsmail Bey yetişmiştir. Bütün Müslüman mektep ve medreselerini ıslah ederek Usul-i Cedid yani yeni usul mektep ve medreseleri Müslümanlara tanıtan Gaspıralı, İl'minski'nin planlarını altüst etmiştir. Gaspıralı'nın Usul-i Cedid mektep ve medreselerinde hem İslamiyet öğretiliyor, hem de fen bilimleri ile milli kültür ve dil öğretiliyordu. Yani bugünkü imam hatip okullarına benzer bir eğitim sistemi kurulmuştu. Gaspıralı'nın başlattığı ve başarıyla yürüttüğü bu eğitim reformu kısa zamanda halk tarafından benimsendiği için, ana-babalar, zorla da olsa, çocuklarını Rus mekteplerine göndermeğe başlamıştır. Ne var ki, İl'minski'nin önderliğinde Rus Eğitim Bakanlığı'nın Müslüman Türkleri Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma faaliyeti oldukça tesirli olmuştur. Bu menfi tesiri Gaspıralı'nın getirdiği eğitim sistemi asgariye indirmeye çalışmıştır.

Rusların, Orta Asya Türk ülkeleri ile Uzak-Doğu hakkında yaptıkları araştırmalar, onların yayılma siyasetlerine paralel olarak gelişmiştir. Yani bir taraftan Orta Asya İslam ülkeleri hakkında çalışmalar yapılırken, diğer taraftan da bu ülkelerin işgaline başlanmıştır. Bazı hallerde de, Doğu ülkeleri araştırmaları bu ülkelerin zaptından sonra gelişmiştir. Mesela, Kazan, Sibirya, Türkistan ve Kafkasya'nın alınmasından sonra bu ülkelerle ilgili coğrafi ve jeolojik araştırmalara başlanmıştır. Türklerle meskun ülkelerin işgalinden sonra da Türkoloji çalışmaları önem kazanmıştır.

Kazan, Astrahan, Sibirya, Kırım ve Kafkasya'nın işgalinden sonra Ruslar, Türkistan ülkelerini de almak için gerekli hazırlıkları yapmış ve 1858'de Albay N.İgnatiyev başkanlığında bir keşif heyetini bu ülkelere göndermiştir. 15 Mayıs 1858'de Türkistan'a doğru yola çıkan İgnatiyev heyetinde 16'sı coğrafyacı, jeolog, etnograf, zoolog, şarkiyatçı ve tarihçi olmak üzere 82 kişi bulunuyordu (13). Kasım 1858'de vazifesini tamamlayan İgnatiyev heyeti Rusya'ya döndü.

Heyette bulunan subaylar, diplomatlar, şarkiyatçılar ve diğer meslek sahipleri Türkistan devletlerinin askeri, ekonomik ve kültürel hayatı hakkında gerekli bilgileri toplamışlardı. Bu heyet ayrıca, "Orta Asya Hanlıklarının hakiki durumlarını öğrenerek bu ülkelerin Rus kontrolüne nasıl alınabileceği hakkında" Rus hükümetine gerekli bilgiyi vermişti.

Ruslar, gerekli hazırlıkları yaparak, kendi yarattıkları harb bahaneleri ile devletlerarası hukuku hiçe sayarak bu Türk ülkelerini

1864-1884 arasında bir bir işgal etti (14).

Rusya'da Türkolojinin Gelişmesi:

Türk ülkelerinin işgali esnasında Rus yetkililerin el koyduğu resmi evraklar ile diğer tarihi malzemeler ve tedrik raporlarının önemli bir kısmı Petersburg'daki Şark İlimler Akademisi kütüphanesine verilmişti. Bu malzemeler, Rus bilim adamları için Türk tarihi ve kültürü üzerinde hem araştırma yapma ve hem de ders verme imkanı sağlamıştır. Bu derslere rağbet gösteren bazı genç araştırmacıların varlığını biliyoruz. Bu gençlerin çok geçmeden, başta Petersburg Üniversitesi birer otorite haline geldiklerini ve Rusya'da Türkoloji çalışmalarının temelini oluşturduklarını görüyoruz. W. Radloff (1837-1918), W. Barthold (1861-1932), A.N. Samoyloviç (1880-1938), P.M. Melioranskiy (1868-1906), V.D. Smirnov (1846-1922), J. Sekowskiy (1800-1858), D. Böhtligk (1815-1904), C. Salemann (1849-1916), N.N. Martinoviç (1883-1939), V.A. Gordlevskiy (1876-1956) ve F.E. Korş (1843-1915) gibi pek çok Türkolog ve Şarkiyatçı'dan ilk üçü hakkında da ayrıntılı bilgi vermek istiyorum. Zira, bu üç Türkologun, bilhassa Orta Asya Türk kavimlerinin tarihi, kültürü ve dili üzerinde yaptığı çalışmaları bugün dahi yeniden ele alma ihtiyacında olduğumuza inanıyorum.

1- Friedrich Wilhelm Radeloff (1837 Berlin-1918 Petnograd), Alman asıllı Rus Türkologu. Berlin Üniversitesi'ni bitirdikten sonra "Asya Halklarında Dinin Etkisi" (1958) üstüne yaptığı doktora çalışması ile ilim dünyasına giren Radloff, Rus hükümetinden aldığı davet üzerine Petersburg'a gelerek yerleşmiştir. Kışları muhtelif okullarda Almanca ve Latince dersleri veren Radloff, yazları dil, tarih ve etnografya malzemesi toplamak maksadıyla Sibirya'da ve Türkistan'da yaşayan Türk boyları arasında ilmi tedkiklerde bulundu. İyi bir eğitimci olduğu ve Türkler hakkında geniş bir bilgisi bulunduğu için Tatar, Başkurt ve Kazan mekteplerinde müfettiş olarak vazife gördü. 1872-1883 arasında bu vazifeyi yaparken Kazan'da ikamet eden Radloff, Pedegoji ve linguistik üstünde çalışmalar yaptı. Bu çalışmaları sonunda Petersburg'daki Şark İlimler Akademisi'ne üye, Üniversite'ye de hoca seçildi. Türk Dili ve Lehçeleri ile genel linguistik hakkındaki geniş bilgisinden dolayı, İlimler Akademisi tarafından Orhun Abideleri hakkında araştırma ve kazı yapmak üzere 1891'de bir ilmi heyetin başında Orhun bölgesine, başka bir heyetin başında da yine ilmi gezi için 1898'de Turfan bölgesine gönderildi. Bu ilmi gezilerinin sonunda Orta Asya Türk boylarının dili, folkloru, kaynakları hakkında kıymetli yazılar yazdı ve Türk dilini ve tarihini dünyaya tanıttı. Danimarkalı Wilhem Thomsen ile Orhun Yazıtlarının okunmasında girdiği ilmi rekabet Türk kültürünün tanıtılmasında

büyük rol oynamıştır. Bu kıymetli bilim adamının, bugün dahi önemini muhafaza eden bir birinden kıymetli eserlerini şöyle sırayabiliriz (15).

- a) Türk Boylarının Halk Edebiyatı Denemeleri, (1866-1910), 10 cilt, (Propen der Volksliteratura da Türkischen Stamme);
- b) Kuzey Türk Dilleri Karşılaştırmalı Grameri, I Fonetik (1882) (Vergleichende Grammatik der Nördlichen Türkosprachen, I Phonetik);
- c) Sibirya'dan (Aus Sibirien) (1884);
- d) Codex Cumanicus'taki Türk Dili Malzemesi, (1887) (Das Türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus);
- e) Balasagun'lu Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i, 2 bölüm, 1891-1910 (Das Kutadgu Bilig des Jusuf Chass-Hadship aus Balasagun);
- f) Türk Ağızları için Sözlük Denemesi, 4 cilt, 1893-1911 (Versuch eines Wörterbuches des Türk-Dialekte);
- g) Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, 3 cilt, 1894-1899 (Drevnetyurkskiye Nadpis v Bongolli);
- h) Uygur Dili ürünleri, 1928, (Uigurische Sprachdenkmater),

2- Vasilli Vladimiroviç Barthold (1861-1932 Petersburg) Alman asıllı bir ailenin çocuğu olan Barthold, Türk tarihi üzerinde çağdaşları arasında en çok çalışan ve eser veren büyük bir ilim adamıdır. 1891'de Petersburg Üniversitesi'ni bitiren Barthold, "Moğol İstilas Devrinde Türkistan" konusunda doktorasını yaptı. Almanya'da devrin şarkiyatçı hocalarının (T.Nöldeke ve August Miller) derslerine devam ederek, aynı zamanda iyi bir şarkiyatçı olarak yetişti. Orta Asya Türk-İslam tarihi ile ilgili kaynakları incelemek için 1893, 1902, 1904 ve 1916 yıllarında Türkistan'da ilmi gezilere ve kazılara iştirak etti. Bu kazılar ve tetkikler esnasında pek çok eski Türk yerleşim merkezlerini ve el yazması kitapları ortaya çıkardı. 1896'da Petersburg Üniversitesi Şark dilleri ve tarihi kürsüsüne profesör olarak tayin edildi. Bu üniversitede yıllarca çalışan Barthold, bir taraftan Türk ve İslam tarihi hakkında dersler verirken, diğer taraftanda kıymetli Türkologlar yetiştirdi. Rus Arkeoloji Derneği'ne bağlı olarak kurulan "Türkistan Arkeoloji Meraklıları" (Turkestanskiy krujok 'yubiteley arxeologii) derneğinin yıllarca çalışmalarına katılan Barthold, Taşkent'de "Orta Asya Devlet Üniversitesi" (sredneaziatskiy Gos. Universitet)'nin kurulmasına öncülük yaptı. Bu arada, 1920-1928

yılları arasında zamanının çoğunu Türkistan'da araştırmalar yapmakla geçirdi. Taşkent'de iken verdiği dersler 1922'de "Türkistan Tarihi" (İstoriya Turkestana) ismiyle kitap halinde neşredildi. Kazakistan Pedagoji Enstitüsünde, 1926-27'de verdiği dersler "İstoriya Tureyzko-Mongolskix narodov" (Türk-Moğol Milletlerinin Tarihi) adı altında 1928'de; 1928'de Taşkent'de verdiği dersler ise "Kırgızlar" (Kırkızı) adı altında 1929'da Bişkek (Frunze'de) de neşredildi. 1929'da Leningrad'da neşredilen "Turkmeniya" adlı eserde Türkmenistan tarihi hakkında yazdığı "Oçerk istoii Turkmenskogo naroda" Türkmen kardeşlerimizin tarihine büyük bir katkıdır. Orta Asya Türk-İslam Tarihi ile ilgili pek çok maddeyi İslam Ansiklopedisi'ne yazan Barthold, 1926'da Türkiye'ye gelerek "Orta Asya Türk Tarihi Hakkında 12 Ders" verdi, ki bu dersler bilahare bir kitap olarak neşredildi. Orhun Abideleri'nin ortaya çıkışını takip eden yıllarda Barthold'un Orta Asya Türk-İslam tarihi hakkında yaptığı çalışmalar ve neşriyat kültürümüzün tanınmasına büyük katkısı olan Barthold'un diğer eserleri ise şunlardır: Moğol istilas devrinde Türkistan (2 C. 1898-1900), Yedisu tarihi taslağı (1898), Eski çağlardan XVII. asra kadar Aral denizi ile Amuderya hakkında malumat (1902), İran'a tarihi ve coğrafi bir bakış (1903), Türkistan'ın sulama tarihi (1910), Türkistan'ın kültür tarihi (1911), İslam (1918), İslam medeniyeti (1918, Fuat Köprülü'nün Türkçe tercümesi, 1940), Uluğ Bey ve zamanı (1918, Türkçe tercümesi 1936), Müslümanlık dünyası (1922)k, Avrupa'da ve Rusya'da doğu incelemeleri tarihi (1925), Ali Şir Nevai ve siyasi hayatı (1927).

Aleksandr Nikolaeviç Samoyloviç (17 Aralık 1880-13 Şubat 1938): Radloff ve Barthold'dan sonra Türk Hükümetine en çok hizmet eden Türkologların başında gelen Samoyloviç, Peterbug Üniversitesi'nde Doğu dilleri üzerinde tahsil yaptı. Aynı Üniversite'de hocalık yapan P.M. Melioranskiy, N.I. Veselovski, W. Radloff ve W. Barthold gibi Türkologların derslerine devam etti. Büyük bir kabiliyete sahip olan Samoyloviç bu kıymetli hocaların yanında iyi bir eğitim görerek ilmi araştırmalarına başladı. Gösterdiği başarıdan dolayı aynı üniversitede hocalık teklif edildi. Hocalık hayatının ilk yıllarında Melionarskiy ve Radloff'tan daha çok istifade eden Samoyloviç tam bir dil bilgini olarak yetişti. Türkmen diyalekti üzerinde ihtisasını derinleştiren Samoyloviç, Türkmenistan'ı ziyaret ederek yeniden tedkiklerde bulundu. Türkmen dili üzerinde ilk çalışmasını 1914'de neşretti "Abdu's-Sattar Kazı. Kniga rasskazov o bitvah tekintsev". Bu başarısı kendisine Rus Arkeoloji ve Coğrafya Cemiyeti'nin üyeliğini kazandırmıştır. 1911-1912 yıllarında Kırım ilk ve Türkmenistanı da ikinci defa ziyaret etti. 1917'de Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesine

Türk Dili ve Lehçeleri Profesörü olarak tayin edilmiştir. 1922'de Petrograd Yaşayan Doğu Dilleri Enstitüsü Rektörlüğüne getirilen Samoyloviç, 1924'de ilk Türkoloji seminerini tertip etmiştir. 1929'da Sovyet Cumhuriyetleri İlimler Akademisi üyeliğine, 5 sene sonra da Doğu İlimleri Enstitüsü Müdürlüğüne tayin edilmiştir. 1926'da Bakü'de tertip edilen Türkoloji Kongresi'ne, 1932'de Türkiye'de tertip edilen Türk Dili Kurultayı'na katılan Samoyloviç, yaptığı sayısız ciddi çalışmalarla Türk diline ve kültürüne büyük katkılarda bulunmuştur. Eserlerinden bazı seçmeler şunlardır:

- 1- "Türk kavimlerinde ad verme sorunu üzerine" (1911);
- 2- "Kazak-Kırgız kadınlarının dilinde yasak kelimeler" (1915);
- 3- "Kısa bir Kırım Tatar grameri denemesi" (1916);
- 4- "Osmanlı Türk dilini pratik öğrenme kılavuzu" (1916);
- 5- "İmparator Babür'ün şiirleri" (1917);
- 6- "Timur Kutluğ'un Yarığı üzerine birkaç düzeltme" (1918);
- 7- "Türk Dil(ler)inin sınıflandırılması konusunda birkaç bütünleme" (1922);
- 8- "Afgan nüfusunda Türk ve Moğol unsurları" (1923);
- 9- "Kutadgu Bilig yayınlanması üzerine düzeltmeler" (1924);
- 10- "Hazarların varisleri ve kültürleri sorunu üzerine" (1924);
- 11- "Türk halklarında haftanın günlerine verilen adlar" (1924);
- 12- "Osmanlı Türk Dilinin Kısa grameri" (1925);
- 13- "Azerbaycan Türklerinde günlerin adları" (1925);
- 14- "Kafkasya ve Türk Dünyası" (1926);
- 15- "Kırım Tatar edebi dilinin tarihi üzerine" (1927);
- 16- "Orta Asya Türk Edebi Dilinin Tarihi üzerine" (1928);
- 17- "Altay-Sayan bölgesi Türk boylarında İslam kültürün izleri" (1928);
- 18- "Türkmen edebiyatı tarihi taslakları" (1929);
- 19- "Moğolistan'da bulunan yeni Türk yazıları" (1934).

Başta A.N. Kononov olmak üzere Sovyet döneminde hizmet gören Türkologların çoğunu Samoyloviç yetiştirmiştir. Ne var ki, Sovyet rejimi, ilim adamlarına uyguladığı baskı dolayısıyla bu Türkologlar Türk dili, tarihi ve kültürü üzerinde istedikleri ilmi objektifliği ve dürüstlüğü çalışmalarına aksettirmemişlerdir (16).

Rus Tarihçiliğinin Geçirdiği Safhalar

Yukarıda Rus devlet ve bilim adamlarının Türkler hakkındaki fikir ve çalışmalarını özet olarak verdikten sonra, burada, Rus tarihçiliğinin geçirdiği safhalar üzerinde kısaca durmak istiyorum. Bilindiği gibi, tarihçilik, yani tarih yazma, şu üç safhadan geçmiştir:

1. Rivayetçi ve Nakilci Tarihçilik:

Kültür ve medeniyetin az geliştiği ilk ve Orta Çağlarda, olayları anlatan tarihçiler, eserlerinde umumiyetle şu ifadeyi kullanmışlardır: "Rivayet olunur ki, falan şahsın falandan

duyduğuna göre, denebilir ki" vb. Bu tarz tarihçilik, olayları yalnız nakletmekle yetinmiştir. Olaylar ne kadar mühim olursa olsun bunları hiçbir tenkide ve muhakemeye tabi tutmamıştır. Cereyan eden hadiseler sadece nakledilmekle yetinilmiş ve olaylar arasında sebep-sonuç bağları kurmak diye bir yaklaşım tarzında bulunulmamıştır. Bu tip tarihçilikte en muteber olanı hadiseleri bizzat görerek veya hadiseleri gören veya yaşayanları dinleyerek yazılan tarihçiliktir.

2. Pragmatik (Öğretici) Tarihçilik:

Bu tarz tarihçilikte, geçmişte cereyan etmiş olaylardan istikbal ve yaşanan devir için faydalı neticeler çıkarılma yoluna gidilmiştir. Bu bir nevi insanları terbiye edici, yetiştirici maksatla icra edilmiştir. Toplumun ileri gitmesi ve ahlakın yükselmesi için yol gösterilmiştir. Bu tarihçilikte büyük adamların hayatına çok ehemmiyet verilir. Fakat, bu tarz tarihçilikte, cereyan etmiş menfi ve hatalı işlere az yer verilir. Olayların niçin ve neden cereyan ettiği hususunda açık bir tenkit ortaya konmaz.

3. Modern (Araştırmacı, Tenkitçi) Tarihçilik:

Cereyan etmiş hadiselerin nasıl ortaya çıktığını, niçin ve neden sorularını sora sora olayların iç yüzünü ortaya çıkarmaktadır. Modern tarihçi, bir konunun bütün yönlerini, yani madalyonun bütün yüzlerini tedkik etmek ve değerlendirmek mecburiyetindedir. Olaya karışmış bütün tarafların görüşleri tam bir objektiflik içinde ortaya konmalıdır. Olaylara tesir eden bütün faktörler ele alınmalıdır. Kısaca, gerçekler ortaya konmalıdır.

Rus tarihçiliğini tedkik ettiğimizde, tarihçiliğin ilk iki safhasını yaşadığını ve modern tarihçiliğe girilemediğini, bunun yerine 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra kurulan Sovyet sisteminde Marksist tarihçiliği yaşadığını görüyoruz. Bilindiği gibi, marksist tarihçilik, olayların cereyan etmesinde en büyük faktörün iktisad, yani madde olduğunu, din başta olmak üzere kültürel ve diğer sosyal gelişmelerin olayların ortaya çıkışına yeterince tesir etmediğini ileri sürer.

Yukarıda zikredilen tarihçiliğin ışığı çerçevesinde Rus tarih yazıcılığının şöyle bir gelişme gösterdiğini görüyoruz: 13. asırda Kiyef Rusyası'nda yazılan ilk Rus Tarihi "Letopisi-Vekayinameler" şeklinde idi. Bu tarih serisinde hadiseler, yani vak'alar nakledilmek suretiyle anlatılıyordu. Bu hikayeci ve nakilci tarihçiliğin 18. asra kadar devam ettiğini görüyoruz. İlk "ilmi" Rus tarihçiliği Alman bilim adamları tarafından gerçekleştirilmiştir. 1725'de kurulan Şark İlimler Akademisine hoca olarak davet edilen Gottlieb Siegfried Bayer, "Varegler'e Dair Araştırmalar" adı ile Almanca ilk Rus Tarihi'ni yazmıştır. 1767'de Rusça'ya tercüme edilen bu tarihe göre, Rus devletini kuranların "Skandinavya Rusları-Varegler" olduğu

ortaya konmuştur. Bilahare bu görüşe itiraz eden Rus tarihçileri olmuş ise de, sonunda Bayer'in bu görüşü Rus tarihçilerinin çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir. Rus tarihi üzerinde çalışan ikinci Alman Gerhard Friedrich Miller'dir. Bu tarihçinin gayreti ile 1733-1743 yılları arasında resmi vesikalar toplanarak "Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi" oluşturulmuştur ki, bu arşivde hem Osmanlı Türkleri ve hem de Orta Asya Türkleri hakkında geniş malzeme bulunmaktadır.

Zikredilen bu iki Alman tarihçisinden sonra Rus tarihini ilmi bir şekilde yazan kişi Michael Lomonosov olmuştur. Bunu Vasili Tatişçev takip etmiştir. Her iki tarihçinin yazdığı tarihler, başlangıçtan 16. yüzyılın sonlarına kadar gelmekte idi (17). Bu arada, II. Katerina zamanında Lecrec adlı bir Fransız "L'Histoire de la Russie" adıyla bu tarih yazmış ise de, Rusları tenkit ettiği için kitabı Rusya'da neşredilmemiştir. Fakat, August Friedrich Schloezer adında başka bir Alman bilgini Rus Vakayinamelerini ilmi tenkide tutarak, tenkid fikrinin Rusya'ya girmesi sağlamıştır.

Rahmetli A.N. Kurat hocanın ifadesine göre, ilk ciddi Rus tarihini 12 cilt halinde yazan ilim adamı Türk asıllı Karamzin (Karamurza) olmuştur. 1818-1826 yılları arasında yazılan bu Rus tarihi, hem malzemenin çokluğu, hem de üslup yönünden oldukça zengindir. Karamzin'den sonra M.P. Pogodin, I. Belyayev ve N. Kostomarov adındaki Rus bilim adamları birer Rus Tarihi yazmışlar ise de, bunların çalışmaları hiçbir zaman Karamzin'in tarihinin seviyesine çıkamamıştır.

Alman ilim adamlarının ve felsefecilerinin "ilmin" ancak Almanya'da öğrenebileceği şeklinde Rusya'da bıraktığı tesirler üzerine, Ruslar, her ilim dalında olduğu gibi, tarih dalında da Almanya'ya öğrenci göndermiştir. S. Solovyev ve K. Kavelin Almanya'da yetişen tarihçilerdir. Bu ikili arasındaki ilmi rekabet Rus tarihçiliğinin gelişmesini biraz hızlandırmış ise de, ortaya konan eserler kalite yönünden istenen seviyeye ulaşamış ve daha ziyade "kaynak malzemesi naklinden" ibaret kalmıştır (18). Bunları, hukuki bakımdan Rus tarihini ele alan V.Sergeyev, felsefi yönden ele alan K.Bestujev-Rümin, sosyolojik yönden ele alan V.Kulyuşevskiy'nin Rusya tarihleri takip etmiştir. Nihayet, 19. asrın sonları ile bu asrın başlarında S.Platonov, E. Golubinskiy, V. İkonnikov, P. Milükov'un tarih araştırmaları ortaya çıkmıştır. Fakat, bütün bu Rus tarihçilerinin, biraz da panslavist hareketin tesiriyle, Rus tarihini objektif bir şekilde ortaya koymadıkları görülmüştür (19). Kısaca, Rus tarihçiliği, Pragmatik Tarihçiliğe geçemeyen, devamlı Rus menfaatlerini müdafaa eden ve Rusları haklı gösteren bir tutumdan kurtulamamıştır.

Rus tarihini "marksizm" nazariyesiyle işleyen ilk tarihçi de M.N. Pokrovskiy olmuştur. Bu tarihçilik tarzı nasıl gelişmiştir? Sovyet rejimi niçin Marksist tarihçiliğe sarılmıştır? Bu ve bunlara benzer

soruların cevapları ile Bolşevik düşüncesi hakkında kısaca bilgi vermeye çalışalım.

Sovyet Tarihçiliği ve Sovyet Tarihçilerinin Türklere Bakışı

Sovyet tarihçiliğinin temelini marksist tarihçiliğin oluşturduğunu daha önce belirtmiştik. Diğer adıyla materyalist tarihçilik dediğimiz bu tarih telakkisine göre, tarih ilmi, maddi tabiat kanunlarının insan cemiyetinin tekamülünde tesirli olmaları keyfiyetini doğru öğrenebilirse ilmi olur, aksi takdirde ilmi olmaz. Bu görüşün temsilcileri, ya Darwin'in hayvanların ve insanların menşei ve hayat için mücadeleleri nazariyesini esas edinerek; ve yahut Karl Marx'ın ileri sürdüğü iktisadi sebeplerin tesirini tesbit ederler. Bunlara bilahere Engels'in iktisadın dayandığı temeller ile Lenin'in sınıflar hakkındaki görüşleri de ilave edilmiştir. Lenin'e göre, yalnız ayrı cemiyetler ve azaları arasında değil, muhtelif cemiyetlerde de sınıf mücadelesi vardır. Bu görüşler çerçevesinde yazılan tarihi eserlerde diğer sebepler gölgede kalmıştır. Marksist tarihçiler, tarihi materyalizmi marksist sosyalizmin esası diye tanıdıklarından tarih ilmine kendi nazariyelerini yaymak için daha çok önem vermişlerdir. Bu sahada en mühim eseri K.Kautsky'nin "Materialistische Auffassung der Geschichte" adlı çalışması teşkil eder. Öneminden dolayı bu eser, Rus komünistlerinin ideologlarından olan Buxarin, bazı ilavelerde bu çalışmayı "Materiyalističeskoye Ponimaniye Istoriyi" (Tarihin Materyalist Telakkisi) adı altında Rusça'ya tercüme etmiştir (20).

Ne var ki, 1917 Bolşevik İhtilali'ni yapanların neşrettiği beyanname ile, Çarlık rejiminin istibdadından bıkan Rus ve Rus olmayan milletlere eşit haklar tanıdığını ve istemeleri halinde Rus olmayan milletlerin kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin edebileceğini bildirmesi, Rusya'da herşeyi alt-üst etmiştir. Zira, uzun yıllar Rus sömürsünden perişan olan milletler bir bir istiklallerini ilan ederek Ruslar ile birlikte yaşamak istemediklerini beyan etmeye başlamışlardır. Bunun üzerine Komünist Partisi lideri, yeni Sovyet sisteminde elde edilen hakların ancak ve ancak Rusların önderliğinde ve Sovyetler Birliği içinde kalmak şartıyla geçerli olduğunu bildirirler. Bu ikinci beyannameye uymayan milletleri de Kızıl Ordu birlikleri ile kontrol altına aldılar.

Bu gelişmeler üzerine, Sovyet lideri Stalin, yeni bir politika tespitine başladı. Stalin'in görüşlerini paylaşan parti ileri gelenlerinden A.A. Zhdanov ve S.Kirov, 1930'ların başından itibaren Sovyetler Birliği'nde tarih kitaplarının yeniden yazılması kampanyasını başlattılar. Bu kampanyaya göre, Sovyet halkının gerçek rehberinin Komünist Partisi olduğu, tarihçilerin bu gerçeği işleyerek tarih kitaplarını yazmaları gerektiği vurgulanıyordu. Sovyetlerde yaşayan milletlerin tarihleri ile ilgili gerçekleri araştırmanın son derece saçma olduğu, esas olan halkların

kardeşliği ve dostluğu olduğu, zaten Lenin'in de bunu istediği açıklanıyordu. Böyle bir görüşün Sovyet tarihçisi için yeni bir keşif, bunun ise, Sovyet tarihçiliğinin bir zaferi olacağı belirtiliyordu.

Yukarıdaki görüşler çok geçmeden Sovyet tarihçileri tarafından benimsenmeye ve Komünist Partisi'nin görüşleri çerçevesinde tarih yazılmaya başlandı. Artık Sovyet idaresinde yaşayan milletlerin tarihleriyle ilgili gerçekler dile getirilmeyecek, sadece halkların dostluğu ve kardeşliğinden bahsedilecekti. Hatta daha da ileri gidilip, Rus olmayan milletlerin gönüllü olarak Rusya'ya ilhak ettikleri, geri kalmış olan bu halkların Rus dili ve kültürü sayesinde ileri hamleler yapacakları tezi savunulmaya başlandı. Bu gelişmeyi bilahare ileri gelen Sovyet tarihçilerinden Kore asıllı Dr.M.P. Kim şöyle izah edecektir: "Komünizmin yapılanmasında takip edilecek çalışmada Sovyet tarihçileri yaratıcı bir rol oynamak vazifesi ile yükümlüdürler." (21)

Böylece, Sovyet tarihçiliği, Komünist partisi'nin programlarını tatbik eden ve tarihi gerçekleri saptırarak yeni bir Sovyet toplumunun yaratılmasında alet olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu gelişmeler, pragmatik tarihçiliği aşarak Modern-Tenkitçi tarihçiliğe geçememiş olan Rus tarihçiliği için büyük darbe olmuştur.

Burada, akla şöyle bir soru gelebilir: Rus olmayan milletlerin, özellikle Türklerin, tarihleri ile ilgili gerçekleri, Sovyet tarihçileri nasıl işlemişlerdir? Daha değişik bir ifade ile, Sovyet tarihçilerinin, onlara bu direktifi veren Komünist Partisi'nin, Türk kökenli insanlara bakış tarzı nasıl olmuştur?

Komünist Partisi'nin direktifi dahilinde hareket eden Sovyet tarihçileri ile edip ve şairleri, Türkleri milli tarihlerini oluşturan din, dil edebiyat gibi kültür temellerini tamamen Sovyetleştirmek maksadıyla büyük bir kampanya başlatmışlardır. Her türlü İslami hareketin yasaklandığı Cumhuriyetlerde, "İslamiyet gericiliğin simgesidir. İnsanları ilerlemekten alıkoyan uyuşturucu bir afyon gibidir" sloganlarıyla yazılı ve sözlü olarak İslama hücum etmişlerdir. Bununla da yetinmeyen Sovyetler "Ateist" eğitimi tesirli bir şekilde uygulamaya başlamışlardır (22).

Sovyetler, Çarlık döneminde başarılı olamayan Nikolay Ilinski'nin Türk lehçeleri arasındaki farklılıkları çoğaltmak ve onları ayrı birer dil gibi kullanarak, Türk kavimleri arasında dil ve kültür birliği sağlanmasını önlemişlerdir. Bir müddet sonra Sovyetler, "bu diller sizler için yeterli değil, bir yoldaş olarak sizin kalkınmanızı da ihmal edemeyiz, onun için Rus dilini kabul edin" telkini ile Rusça'yı Cumhuriyetlerin resmi dili olarak kullanmalarını sağlamıştır (23).

Sovyet tarihçiliğinde 1930'larda başlayan Komünist Partisi'nin direktifleri dahilinde çalışma şekli II. Dünya Harbi'nin sonlarına kadar devam etmiştir. Bu devirde, Marksist-Leninist görüşleri

Cumhuriyetlere iyice yerleştirebilmek için, bu Cumhuriyetlerin tarihçilerine biraz ılımlı davranmışlardır. Bunu fırsat bilen Cumhuriyetlerin Türk tarihçileri nisbeten kendi milli tarihlerini yazabilmişlerdir. Fakat Kruscev'in başa geçmesinden sonra 1954'de Taşkent'te toplanan Sovyet Tarihçileri Konferansı'nda, özellikle Türklere, daha önce milli tarihleri ile ilgili gerçekleri yansıtan yazılarını inkar etmeleri istenmiştir (24). Moskova'nın direktifi ile Özbekistan Komünist Partisi lideri, tarihçilere şu hususlara dikkat etmelerini tavsiye etmiştir:

"Daha önceleri Rusya'da esir durumunda yaşamış olan milletlerin mutluluğu şu ki, dahi Lenin tarafından çizilmiş yol üzerinde yürümüşlerdir... Komünist Partisi tarafından yönetilen Rus milleti, ülkemizin bütün haklarının tek bir kardeş aile halinde birleştiren bir kuvvet olmuştur. Rus milleti, bütün Sovyetler Birliği halklarının derin bir saygısını kazanmıştır. Bunun içindir ki bu halklar, haklı olarak onu ağabey diye anıyorlar." Komünist Partisi lideri sözüne devamla, "Bilimsel eserlerde panislamizm, pantürkizm, ceditçilik, ve başka burjuva nasyonalizm ve ihtilal aleyhtarı akımların irticai mahiyetini meydana koymak gerekir." demiştir (25).

Sovyetler, yukarıdaki baskının neticesini yeterince alamamış olacaktı ki, 10 ciltlik yeni bir Sovyetler Birliği Tarihi yazdırma kararı almışlardır. Direktiflerini Komünist Partisi'nin hazırladığı bu yeni tarih yazımında, şu hususlara dikkat edilmesi istenmiştir: Eserde, Rus olmayan milletlerin, özellikle Türklerin tarihinde, bu milletlerin özel tarihi gelişmelerini açıklayan ve böylece çevrelerinde "milli düşünce ve eğilimlerin canlanmasına yarayacak materyallere yer verilmeyecektir. Bu çok ciltli eserde tarihi vakalar aydınlatılırken, başlıca dikkat, geçmişte Sovyet halklarını "ayırarak" noktalar üzerinde değil, aksine, bu milletleri Rus milletine "yaklaştıran" hususlar üzerinde toplanacaktır. Rusya İmparatorluğu'nun sözüm ona "ilericiliği", Rus milletinin "müstesna tarihi rolü" ve Rus olmayan milletlerin Rusya'ya ilhakının "ilerici mana ve önemi" düşüncesi kuvvetli bir şekilde dile getirilecekti. Bu görüşler, aradan bir sene geçtikten sonra, 18-21 Aralık 1962'de Moskova'da toplanan Sovyet tarihçilerinin birlik toplantısında Sovyetler Birliği Komünist Partisi Sekreterleri'nden ve aynı zamanda akademisyen olan B.N. Ponomaryov tarafından şu şekilde yeniden tarihçilere hatırlatılmıştır.

"Sovyet tarihçisi, geniş tarihi perspektifi hesaba katmalıdır. Bu ışık altında objektif olarak kendi milletlerinin Rus milleti ile yakınlığının ve Rusya ile birleşmelerinin olumlu manasını ortaya koymaya ve açıklamaya çalışacak olan Sovyet Cumhuriyetleri tarihçilerinin bu gayretleri her türlü yardıma hak kazanmış olacak ve bu yardımı görecektir. Bazı halklar için zamanında Rusya ile birleşmek, doğrudan doğruya fiziki imhadan kurtulmak için yegane yoldu. Aynı ayrı Cumhuriyetler tarihinin bütün memleket (Sovyetler

Birliği) tarihinin bir parçası gibi aydınlatılması lazımdır." (26)

Artık Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk Cumhuriyetlerinin tarihçileri, yukarıdaki direktifler çerçevesinde memleketlerin Rusya tarafından ilhak edilmelerinin onların ilerlemeleri için iyi bir hadise olduğunu, halkın Rusya'yı ve Sovyet rejimini bir kurtarıcı olarak görüp Rus ordularına kucak açtıklarını, şimdiki komünist rejim altında kardeşçe çalıştıklarını ve kalkınmalarının daha da iyiye doğru gittiğini ve nihayet Rusların "Büyük Birader" sıfatıyla o memleketlere gelip kardeş halkların daha iyi kalkınmaları için yardım ettiklerini, yazacakları tarih kitaplarında izah edeceklerdir.

Fakat, neşredilmiş yerli ve yabancı bu kadar vesikayı yok farzedip de, tarih yazmak, üstelik hakikatleri aksettirmeyen bir şekilde, nasıl mümkün olacaktı? Bu, Rus idaresinde yaşayan Rus olmayan milletlerin tarihçileri için muhakkak ki yapılması son derece zor bir işti. Fakat, insanların yaşamak için başka alternatifleri olmayınca, böyle işleri de yapmak pek ala mümkün idi. Nitekim öylede oldu.

Ne var ki, aradan yıllar geçmesine rağmen, Sovyetler, Rus olmayan milletlerde Ruslar arasında bir Sovyet kardeşliği yaratmaya muvaffak olamamışlardır. Gorbacev'in başa geçmesinden sonra, 1986'dan itibaren Sovyetler Birliği'nde başlayan Glasnost ve Perestroyka hareketleri ile bunun böyle olmadığını anlamış bulunmaktayız. 1990-1991 yıllarında elde edilen istiklalden sonra, şimdi, Rus olmayan her millet kendi milliyetini, kültürünü, dilini ve dinini açıkça yazıp savunabilmektedir. Bu gelişmeler, hem Rus ve Sovyet idaresinde yaşayan milletler ve hem de bu milletlere ait tarihçiler için son derece mutlu bir hadise olmuştur. İşte, Sovyetler Birliği'nde yaşayan ve Rus olmayan milletlerin tarihi üzerinde gerçek araştırma bundan sonra başlıyor. Dileğimiz, eskinin hatalı siyasetleri bir kenara bırakılarak, kamufle edilmeden, tarihçilere, Sovyet Arşivlerindeki belgeleri görme imkanının verilmesidir.

Dipnotlar:

1. Bak. Edward Said, Oryantalizm, Türkçe terc. Nezih Uzel, İst. 1982
2. a.g.e., s.12
3. a.g.e., s.62-63
4. a.g.e., s.10
5. a.g.e., s.8
6. a.g.e., s.8
7. Tafsilat için bak. İsmail Kafesoğlu "Türk Bulgarlarının Tarih ve Kültürüne Kısa Bir Bakış", Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 10-11, 1983.
8. Tafsilat için bak. A.N.Kurat, IV-XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972 ve L.Collins, The Great Horde (Altın Ordu) in 1502. Ph. D.Thesis, London, 1970. Sbornik Imperatorskogo russkaga istoricheskage Obsehestva, Peta-1884-95.

9. Bak. A.Temir, "Çarlık Rusyasında ve Sovyetler Birliğinde Doğu Araştırmalarının Tarihi ve Gayeleri," Dergi, 50 (1967, s. 3-6)
10. A.S.Donnely, "Peter the Great and Central Asia", Canadian Slavonic Papers, XVII/2-3 (1975), s. 202-212
11. Donnely, aynı makale, s. 216
12. Bak. A.N.Kurat, Rusya Tarihi, Ankara, 1946, s. 436-440
13. J.W.Strong, "The Ignatiev Mission to Khiva and Bukhara in 1858", Canadian Slavonic Papers, XVII/2-3 (1975), s. 243
14. Safsılatlı bilgi için bak; M.Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasında Siyasi Münasebetler (1775-1875), İstanbul, 1984
15. Tafsilat için bak.; L.Krader, "Redlov, V.", International Encyclopedia of the Social Sciences, XIII, 1968, 303-306
16. Tafsilat için bak. H.Eren Aleksandr Nikolaevic Samoylovic "Türk Ansiklopedisi, c. 28, s. 99-101
17. Kurat, Rusya Tarihi, s. 451
18. Kurat, Rusya Tarihi, s. 453 ve A. G. Mazour, Modern Russian Historiography, 2nd. ed, Princeton, N.J., Van Nostrand, 1958, s. 3-14
19. Bu hususta geniş bilgi için bk., H. Kohn, Pan-Slavizm, Its History and Ideology, New York, 1960).
20. A.Z.V. Togan, Tarihte Usul, İstanbul 1969, s. 137-139).
21. M.P. Kim, "O zadachakh izuchenia istoricheskogo opyta sotsialisticheskogo stroitel'stva v SSSR svete reshenii XXII S'ezda KPSS", daha fazla bilgi için bk. L.Tillet, "The Great Friendship Soviet Historians on the Non-ussian Nationalities, Univ. of N. Carolina Press, Chapel Hill, 1969; K.C.E. Black (Ed.), Rewriting Russian History, New-York, 1956.
22. Tafsilatlı bilgi için bk. G.A. Von Stackelberg, "Sovyetlerin Komünist emperyalizmi Tecrübesi ve Sovyetler Birliğindeki Müslümanlar", Dergi, 23-24 (1961), s. 84 vd.; A. Kunta, "Sovyetler Birliğinde Müslümanlığın Gerçek Durumu", Dergi, 35-36 (1964), s. 26-33
23. Geniş bilgi için bk. M. Saray, Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği, İstanbul 1993
24. M.Saray, "Rus Tarih Araştırmalarında Türkmenistan'ın İşgali" Türk Kültürü Araştırmaları, Ankara 1986, s. 85-92).
25. P.Urban, "Sovyet Milli Siyasetinin Bugünkü Eğilimleri", Dergi, 35-36 (1964), s. 80
26. Urban, aynı eser, s. 80

Post-Sovyet Anayurdu: Mackinder'in yeniden değerlendirilmesi

Gerald ROBBINS

Sir Halford Mackinder, Londra Kraliyet Coğrafya Derneği'ne sunduğu 1904 tarihli araştırması ile "Anayurt" teorisini ortaya attığında Rusya'nın Avrasya karakütlesini kontrol etmesini, "dünya politikalarının merkezi" olarak öngörmüştü (1). Meşhur coğrafyacılar Avrasya'yı doğal kaynaklarla dolu, deniz imparatorluklarının yıkamayacağı devasa doğal bir kale olarak görüyorlardı. Sonraki kırk yıl içinde Mackinder, bakış açısını ve bölgesel parametrelerini değiştirdiyse de mesajı aynı kalmıştır: Avrasya'nın sonsuz zenginliklerini yöneten ve geliştiren dünyaya da hakim olacaktır.

Sovyetler Birliği'nin akibetinden sonra Anayurt konusunu tekrar ele almak gerekmektedir. Bu kavram ortaya çıkan uluslararası ortam için de uygun mudur? 20'nci Yüzyıl jeopolitik stratejisi küresel hakimiyet için denizlere hakim olmayı kıtaya hakim olmanın üstünde tutmaktadır ancak çoğu zaman ekonomik şartları göz önünde bulundurmamaktadır. Bu durum, Mackinder'in Anayurdu'nu ve Post-Sovyet şartlarını ele aldığımızda açıkça ortaya çıkmaktadır.

Yeni gelişmeler bu teoriyi tarihi bir merak olmaktan çıkarıp uzun vadeli senaryolara işaret eden güvenilir bir kaynak haline getirmiştir. Chevron şirketinin geliştirmek amacıyla 21.9 milyar dolar harcayacağı Kazakistan'ın Tengiz petrol sahası (2) ile Çin'in hızla yeni enerji rezervleri bulmak için Kuzeybatı sınırında başlattığı program Avrasya'nın enlemindeki sınırlarda bulunmaktadır. Her iki proje de gelecek için büyük bir potansiyel vaat etmektedir: Analistler Tengiz ve Tarım havzası'nın (Çin'in yeni enerji araması yaptığı alan) bölgeyi on yıl içinde yeni bir Suudi Arabistan haline getirebileceğini düşünmektedir (3). Bu tür spekülasyonlar Batı'nın yeni bağımsız Kazakistan'a yapacağı herhangi yardım paketini açmakta ve önümüzdeki on yılda ortalama yıllık yüzde 10'luk bir gelişme hızı göstermesi beklenen, yeni gelişen Çin ekonomisini de destekleyebilecektir.

Anayurt'un Çekim Merkezi

Daha katı yorumlar Mackinder'in kavramı ile bugünün ortamı arasında kurulan bağı gölgelemektedir. Mackinder'in Anayurt'un Çekim Merkezini çevreleyenler hakkındaki görüşlerini sürekli de-

ğiştirdiğini de akılda tutmak faydalı olacaktır. "Demokratik İdealler ve Gerçek" isimli 1919 tarihli kitabı, I. Dünya Savaşı'nın tecrübelerini göz önünde bulundurmuş ve Avrasya'nın merkezi bölgesini Rusya ve Almanya arasında çekişme konusu olan alanı da içine alacak şekilde değiştirmiştir (4). Mackinder'in 1943 tarihli "Yuvarlak Dünya ve Barışın Kazanılması" isimli eserinde, Güney Sibirya bu bölgenin dışında tutulmuş ve Mackinder'a göre Anayurdu oluşturan bölgeye son şekli verilmiştir (5). Bu sürekli değişiklikler Mackinder'in kesin tanımlamalardan çok genellemeler ve mecazlarla ilgilendiğini göstermektedir. II. Dünya Savaşı sırasında "Benim amacım bir veya bir kaç ülke için kesin bir gelecek kehanetinde bulunmak değil herhangi bir siyasi dengeyi yerleştirebileceğiniz coğrafi bir formül bulmaktır" diye yazmıştır (6).

Mackinder'in amaçlarının yanlış anlaşılmasının bir diğer örneği Moskova'nın gücünden feragat etmesiyle yerine geçecek olan varisinin tahmini hakkında ortaya çıkan Avrupa-merkezli fikirlerdir. Ya Almanya Anayurt'un yeni koruyucusu olacak ve elli yıl önce Stalingrad savaşıyla zirveye ulaşan güneye yayılma ihtirasına tekrar gebe kalacak ya da Pan Türkizm/İslamizm Türkiye ile İran'ı bu karakütlesinin varisi tayin edecek "Büyük Oyunu" tekrar oynamaya itecek. Jeopolitik hesaplarda göze alınmayan ve çift topografyası sebebiyle Anayurt'un prensiplerini sürekli tehdit eden diğer bir ülke ise Çin'dir. Çin'in kuzey sınırı (özellikle Sincan eyaleti) teknik olarak Mackinder'in çizdiği çerçeveye dahil olabilir ancak Çin'in nüfusu ve ticari kaynakları sahil bölgelerinde yoğunlaşmıştır, bu da Çin alt yapısını sahil/deniz bölgelerine bağlı kılmıştır. Ancak şu da su götürmez bir gerçektir: Soğuk savaşın şiddetlendiği dönemde Pekin ile Moskova'nın ittifakı Çin'in eşsiz coğrafi esnekliğini ortaya koymaktadır.

Çin, Anayurt'un içinde midir? Belki Mackinder "Eğer Çinliler... Japonlar tarafından Rus İmparatorluğu'nu yok etmek ve topraklarını ele geçirmek için organize edilmiş olsalardı, dünya özgürlüğü için sarı tehdidi teşkil edebilirlerdi. Çünkü bu büyük kıtanın kaynaklarına okyanus yakasını da ekleyeceklerdi; ki bu avantaj bu merkezi bölgede Rus kiracıların eline hiç geçmemiştir" yorumunu yaparken geleceği görmüştü (7).

Günümüz şartlarında bir Çin-Japon ittifakı uzak bir ihtimal olarak görülebilir ancak Mackinder'in "sarı tehdit"ten anladığı, bugün ortaya çıkan demografik karakütlesinde kendini göstermektedir. Tahminlere göre Çin'in 1-1.5 milyar olan nüfusu yüzyılın sonuna kadar 250 milyon daha artacak bu da çevredeki bölgelere amansız bir toplu göç ihtiyacını ortaya çıkaracaktır. Avrasya, Çin'in dışarı taşan nüfusu için bir havuz olarak çekici gelmektedir. GLOBAL AFFAIRS der-

gisinin Sonbahar 1992 tarihli sayısında Büyükelçi Robert Strausz-Hupe'un bir makalesinde de belirttiği gibi büyümenin kontrolündeki güçlükler, yayılmacılığı Çin'in dış politikasının vazgeçilmez bir parçası yapmaktadır; ki bunun bir örneğini Tibet'in dramatik işgalinde gördük (8).

Değişik bir temelde de olsa Rusya Cumhuriyeti de benzer bir problemle karşı karşıyadır. Rusya'nın ekonomik çöküşünün başlıca sebebi ortaya çıkan demografisi ile ilgilidir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önce SSCB'nin 21. yüzyılda Türki bir devlet şekline dönüşeceğine inanılıyordu. Yapılan tahminler, Müslüman nüfusun her otuz yılda iki kat artarken Avrupa'lı nüfusun negatif büyüme göstereceğine işaret ediyordu.

Bu gizli kalmış çelişki Kızıl Ordu'nun etnik yapısında açıkça kendini göstermektedir, silah altına alınan her üç kişiden biri Müslüman bir aileden geliyordu; ki bu duruma da "Kızıl Ordu'nun sarı rüzgarı" etiketini yapıştırmışlardı (9). Moskova'nın demografik sorununun bir de jeo-ekonomik boyutu vardı. Perestroika, Sovyet yönetiminin bütünleştirici olmayan karakterini açığa çıkarttı. Her cumhuriyet elindeki ürünü tam olarak bitirmeden, Kremlin'in merkezi planlama sistemine belirli bir faseta yerine getirdi. Moskova'nın böl ve yönet sistemi, imparatorluğun dağılmasıyla da artan mesafeli kutuplaşma sürecini başlattı. Üçü Sibiry ile Orta Asya'nın aşırı uçları temsil ettiği bu çatallaşma bir kuzey-güney sorununa dönüşmüştür. Orta Asya, Sibiry'nin çok büyük doğal kaynak potansiyelini geliştirmek için gerekli olan işçi fazlasının en yakın merkezi olabilir, fakat kültürel şüpheler, yabancı düşmanlığına varan milliyetçilik ve stratejik ayrıcalıklar ticari imkanları dengelemektedir.

Rus-Çin Barışı

Sovyetler Birliği içinde bölgesel ve etnik gerilimler artarken Rus-Çin ilişkileri bir barışma dönemine girmiştir. Bu, çeyrek asır öncesinden, iki güç arasındaki sınır itilaflarının patlak vermesinden sonra Kremlin'in savunma stratejisini değiştirdiği geçmiş dönemden gelen bir sestir. Bir komünist işgal beklentisi Sovyet Uzakdoğu'sunda devasa bir askeri yığınağa sebebiyet vermiştir. 1960'larda ve 1970'lerde Sovyet kara birliklerinin yaklaşık üçte birden beşte ikisine kadar bir bölümünün Ural dağlarının güneyine yayıldığı tahmin edilmektedir (10). Başkan Mao'nun ordularına karşı çıkmak amacıyla yeni havaalanlarına, barakalara, stratejik yollara ve demiryollarına milyarlarca ruble harcanmıştır.

Çin'in beklenen saldırısı hiçbir zaman gerçekleşmedi ve yerini beş yeni bağımsız Orta Asya cumhuriyetinin güvenliği konusunda karşılıklı Çin-Rus endişesine bıraktı. Bu uluslar-Kazakistan, Kırgızistan,

Tacikistan, Özbekistan ve Azerbaycan-Rusya'nın mesameli sınırlarına bir sorumluluk yüklemenin yanı sıra, Kuzeybatı Çin'deki azınlıklarla olan uluslararası bağlarla, bu ülkede etnik huzursuzluğu alevlendirebilir. Rusya ve Çin, özellikle bu bölgeye İslami fundamentalizmin yayılmasından endişe duymaktadır. Orta Asya'nın Fergana vadisi İslami hareketin en faal olduğu bölgelerden birisidir ve buranın Çin'in Sincan eyaletine olan yakınlığı Çin liderlerini endişelendirmektedir. Eğer İslam çatısı altında birleşirse Orta Asya Ukrayna'nın nüfusuna yaklaşacak ve bu Slav cumhuriyetten 6 kat daha büyük olacaktır (11). Bölgenin konvansiyonel silah satışlarına ve nükleer teknoloji transferlerine karşı bilinmeyen tutumu, Rus ve Çin çıkarlarını daha da tehdit etmektedir.

Rusya'nın bu durum karşısında kontrolünün zayıflaması Çin'e Orta Asya'nın tercihlerini yönlendirme fırsatını vermiştir. Moskova iç sorunlarla uğraşırken, Pekin büyüyen düzensizliği farkederek, daha fazla bir bölgesel otorite kurmak için sırtını Sincan'a dayamıştır. Mayıs 1991 tarihli sınır anlaşmasının da gösterdiği gibi bu iki eski rakip etki alanlarını belirleyen sessiz bir uzlaşmaya varmışlardır (12). Bu anlaşma Rusya'nın Sibiry ve Pasifik sınırlarının dokunulmazlığını onaylarken Orta Asya'nın sınırlarının çözülmesi işini, Çin'in bitişindeki eski Sovyet cumhuriyetleri olan Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'a devretmiştir.

Bununla beraber, gelişen Rus-Çin ilişkileri sadece stratejik zorunluluktan kaynaklanmamaktadır. Kremlin'de giderek artan bir görüş, Çin'in ekonomik değerinin diğer Asya devletlerine nazaran ciddi bir şekilde az değerlendirildiğini ve bunun artırılması gerektiğini savunmaktadır (13). Pekin'in barter ilişkilerine istekli olması, Orta Asya'nın döviz sıkıntısını ve açığını kapatmaktadır. Çin, Rus silah sanayii için önemli bir pazar olmaya başlamıştır (14). Mig-31 uçakları, erken uyarı sistemleri ve uçaksavar füzeleri Pekin'in Moskova'dan aldığı silahlardan sadece birkaçıdır. Rusya Uzakdoğusu ile Çin arasındaki fazla miktarda sınır ticareti gelişmiş ticari bağlara da tanıklık etmektedir.

Rusya'nın düzensiz sisteminin Pasifik ülkelerinin iş ağına entegre olması gibi beyhude tahminler de gözönüne alındığında bu ilişkinin daha da önem kazanacağı ortadadır. Ancak Asya'nın "Kaplanlarının" Rusya'nın mali olarak kurtulmasını sağlayacak yatırım düzeylerini sağlayıp sağlayamayacağı bir soru işaretidir. Kuril Adalarının geri iadesi Japon hükümetinin daha olumlu yaklaşacağını garanti etmez. Zaten Tokyo'nun kredi programlarının büyük bir kısmı teknik olarak eğitilmiş iş gücü ve düzenli bir altyapısı bulunan ülkelere yöneltilmiştir. Çin ve Singapur hacim ve nüfus olarak farklı olmalarına rağmen her ikisi de mukayese edilebilir miktarda Japonya'dan kredi

almışlardır (15). Bu şartlar altında Rusya'nın bu ülkelerle gelişmiş ilişkilerini ekonomik kurtuluş ile denkleştirmeye çalışması bir hayalden öteye gidemeyecektir.

Pasifiğe Yöneliş

Çin'e adapte olmak Rusya'ya, kaderinin doğu'ya; Sibirya ve Pasifik'e çevrildiğini farketmesine imkan tanımıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından doğan gerçekler ve bunun sonucu olarak dağılmış bir demografik toprak parçasına karşı korunma ihtiyacı bu yönelişin kaçınılmaz olduğunu göstermektedir. Eski SSCB'nin ekonomik olarak çıkarılabilir kaynaklarının neredeyse yüzde 90'ına sahip olan Sibirya, Rusya'nın cançekişen iş ortamını tekrar canlandırabilir (16). Ancak tarih, Moskova'ya düzeltilmesi gereken ihmalkâr bir kötü yönetim bırakmıştır. Komünizm, Sibirya'yı bir hammadde deposu olarak görmüş ve hassas ekosistemini düşünmeden bölgenin zenginliklerini acımasızca sömürmüştür. Sibirya'nın maruz kaldığı haksız muamelenin düzeltilmesi için Gorbaçov'un söz vermesi ve perestroika'yı kullanmaya çalışması da başarısız olmuştur. Sibirya'nın 1987-1990 yılları arasında gerçekleştirdiği yıllık ortalama yüzde 3-4'lük büyüme hızı 1970-1985 yılları arasında kaydedilen yüzde 3.7'den daha azdır (17). Tataristan, Başkırtistan ve Saha (Yakutistan) otonom cumhuriyetlerinin yükselişinin de gösterdiği gibi kendi kaderini kendi tayin etme hakkı için yaygın bir haykırış yükselmektedir. Moskova, istihfafkâr Sibirya'nın politik geçmişini Rus ihtilalinden, yani Anti-Bolşevik Tomsk hükümetinden (1918-1919) ve yarı-bağımsız Uzak Doğu Cumhuriyetinden (1920-1922) aldığı farkındadır (18). Umarız geçmişte yapılan bu hareketler geleceği yönlendirmez, aksi taktirde Rusya kendi toprakları içinde bir içten patlamayla karşı karşıya kalabilir.

Rusya'nın doğuya kayması Çin'in batıya yönelik planlarıyla çakışmaktadır. Pekin, politik hedefini açıklamak amacıyla "Doğu'yu istikrarlı bir hale getirmek, Batı'yı da kalkındırmak" cümlesini kullanmaktadır (19). Bu planın temeli son durağı Sincan eyaleti olan ve Asya ile Batı'yı birbirine bağlayan tarihi bir kıtalararası köprü olan İpek Yolu'nun tekrar canlandırılmasıdır. İran'dan başlayıp Orta Asya üzerinden geçerek Çin'e ulaşacak ve bu bölgeleri birbirine bağlayacak olan eşatiri yolun yeniden yapılması için çalışmalara başlanmıştır.

Bu gayretlerin temel taşı Sincan'dır. Başkenti Urumçi ile Almatı, Kazakistan arasında uçuş bağlantısı, karayolları ve demiryolları da dahil olmak üzere 11 uluslararası giriş noktası ile herhangi bir Çin bölgesinden daha fazla uluslararası sınıra sahiptir. Sincan'ın Orta Asya cumhuriyetleri ile gerçekleştirdiği sınır ticareti 1992 yılı için

220 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir, bu geçen yıl yüzde 50'lik gümrük vergisi indirimi sebebiyle gerçekleşen ticaretin üç katıdır (20). Çin'in Orta Asya ile ilişkilerini artırması için başlattığı kampanya yeni bağımsız cumhuriyetlere daha fazla ekonomik özgürlük getirmekle kalmamış, merkezi planlı ekonomiden pazar ekonomisine geçiş sırasında Pekin'in tavsiyesini alma imkanını da sağlamıştır.

Tabii ki Çin'in yeni komşularına karşı niyeti tamamen altuistik değildir. Silah satışı Pekin'in ihracat kazançlarının önemli bir bölümünü kapsamaktadır ve silaha aç olan Orta Doğu pazarını elinde tutmak için Orta Asya'dan ortaya çıkan rekabeti kontrol altında tutması gerekmektedir. İran Körfezi'nin konvansiyonel silah için ısrarlı olması gözleri Sovyet güçlerinin yeni bağımsız devletlerde bıraktığı balistik füzelere çevirmektedir. Bu istek Körfez ülkelerini de aşmış ve bunun sonucu olarak Çin, Pakistan ve Cezayir gibi önemli müşterilerini kaybetmemek için hizmetlerini artırma ihtiyacı duymuştur.

Nükleer çoğalmanın ciddiyetini Çin'e inandırmak da Batı'ya kalmıştır. ABD tarafından teknoloji transferini vetavsiyesini askıya alması için istekte bulunulduğundan beri Çin, hareketlerinin Füze Teknolojisini Kontrol Düzeninin (Missile Technology Control Regime-MTCR) sahasının dışında olduğunu defalarca tartışmıştır. Bu davranışları Batı'nın riyakarlığı olarak gören Pekin, silah alışverişlerini takip edecek bir silah kaydının yapılması konusunda ayrıcalıklar istemiştir. Buna benzer kuşkular Çin'in Nükleer Sınırlandırma Anlaşması'na (Nuclear Non-Proliferation Treaty-NPT) uyup uymayacağı konusunda şüpheler yaratmıştır.

Anlamli bir baskının yokluğunda, ne tür sınırlandırmalar zorlanabilir? Orta Asya'nın kararsız atmosferi de gözönüne alındığında bu hareketli bölgenin yönlendirilmesi sorumluluğunun Çin'e verilmesi ve bunun karşılığında nükleer yeteneklerinin pazarlanmasının kısıtlanmasının istenmesi için bir anlaşma sağlanabilir. Bunun lojistik bir sorunu olmaz çünkü Çinliler son 30 yıldan beri batıda askeri amaçlarda kullanılmak üzere karayolları ağı kurmuştur (22). 1200 km'lik Karakoram karayolunda bir araç Sincan'daki Kaşgar şehrinden İslamabad, Pakistan'a kadar gidebilir.

Çin'in Ortaya Çıkan Rolü

Herşey gözönüne alındığında, Çin'in Mackinder'in tahminlerinin farkına varması ve Anayurt'un mevcut koşulları üzerinde önemli bir etki kurması için vakit uygundur. Moskova, Pekin'in kiralaması için Orta Asya topraklarını hangi şartta terk edecektir? Sovyet kira dönemi Avrasya Anayurdu'nun münasebetsiz yönetilmesi sebebiyle çok

eleştirilmiş ancak Mackinder'in tahminlerini tatmin edecek bir davranışta da bulunmuştur.

Orta Asya ve Sibirya'nın heryerine ulaşan demiryolları sisteminin etkileyici büyüştü, Sir Halford'un deniz hareketliliğine büyük kıtasal hareketlilik tarafından meydan okunabileceği konusundaki ısrarıyla uyusmaktadır. 90 yıl önce şöyle yazmıştır: "Demiryolları karagücünün şartlarını artık değiştirmektedir." "Asya demiryolları ile kaplandığında yüzyıl daha bitmemiş olacak" (23). 1979'a gelindiğinde demiryolları Sovyetler Birliği'nin toplam nakliyesinin yüzde 65'ini oluşturmuş, karayolları ağı da Komünist yönetim zamanında 70.000 km. büyümüştür (24).

Demiryolu hizmetlerinin dünyanın her yerinde azalmaya başladığı bir dönemde, çevrede olan olaylara kayıtsız bir şekilde, birçok Rus ve Çin demiryolu Avrasya bölgesinde çalışmaya devam etmektedir. Bunların arasında önemli olanları Trans-Sibirya, Hazar Denizi'nden İran Körfezi'ne giden Trans-İran, Ulan-Bator'la Pekin'i birleştiren Trans-Moğol ve Sincan terminalini Orta Asya ile birleştirmek için eski Sovyet demiryolu ile birleşmeyi bekleyen Çin'in en büyük demiryolu Sinlan'dır.

Geleceği tahmin etmeye çalışan jeopolitik senaryolar genellikle diğer değerlendirmeleri ihmal eden hayal ürünü tatbikatlara dönüşürler. Teorisyenler dünya ortamını değerlendirirken toplumun temel arz-talep ihtiyacını çoğu zaman unuturlar. Anayurdun değişen ortamını da tamamen stratejik açıdan ele almak buna dahildir. Petrol, çoğu zaman değeri küçültülen Avrasya'ya tekrar dikkatleri çeken önemli bir konu olmasına rağmen, bu konu post-komünist tehditler ve kültürel temayüller ile kıyaslandığında ikinci derecede önem taşımaktadır (25).

Diğer yandan petrol uzmanları Anayurt'un umut verici ticari geleceğini görmüş ancak pazarlamasını Avrupalı tüketiciler ile sınırlı tutmuştur. Onların tahminlerine göre Asya'nın alternatif kaynaklara olan ihtiyacı Güney Çin Denizi'nde geliştirilmekte olan petrol yatakları tarafından karşılanabilir. Ancak, birçok devletin sahip çıktığı Spratly ve Paracel adaları üzerinde çıkan bölgesel tartışmalar denizde yapılan arama çalışmalarını olumsuz yönde etkilemiştir. Diğer bir ihtimal de mevcut enerji tahsisatının gaz kullanılarak çeşitlendirilmesidir. Bu ihtimalin Asya'nın büyüme hızını diğer yüzyıla taşıyıp taşıyamayacağı belli değildir.

Birçok Asya ülkesi, 1990-1991 Körfez krizi sırasında geçici olarak petrol ithalatlarını kaybettikten sonra uzun vadeli tahsisat seçeneklerini tekrar değerlendirmeye başlamışlardır. Asya'nın 1991 yılındaki petrol alımlarının yüzde 91.5'inin Orta Doğu'dan gerçekleşmesi Orta Doğu'daki olayların bu bölgeye yansıtacağı vahim

durumu gözler önüne sermektedir (26). Bunun sonucu, sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) kullanımına ilgiyi arttırmak olmuştur.

LNG için arz-talep oranının önümüzdeki on yıl boyunca dengesiz olması beklenmektedir. Endonezya, Malezya ve Avustralya gibi Asya'nın büyük gaz yataklarındaki artan üretim, herhalde 1990'ların ortasında bir fazlalık yaratacaktır ancak bu dönemden sonra kıtlıklar baş gösterecek ve gelecek yüzyıla sarkacaktır (27). 2010 yılına gelindiğinde Güneydoğu Asya Ülkeleri Teşkilatı (ASEAN) üyesi ülkelerin gaz tüketiminin yüzde 30 artış göstereceği tahmin edilmektedir (28).

Faaliyete geçecek yeni LNG projeleri ile Japonya, Kore ve Tayvan'ın artan ihtiyaçları arasındaki uçurum gelecekteki çelişkinin büyük bir bölümünü oluşturacağı görülmektedir. Asya'nın 1991'deki LNG ithalatının yüzde 90'ını oluşturan Japonya, ilerideki açıktan özellikle zararlı çıkacaktır (29). Tokyo, artan-doğal gaz kullanımını sadece ekonomik güvenlik sebeplerinden değil, aynı zamanda LNG'nin petrol ve kömürden daha az çevreye zarar vermesi sebebiyle desteklemiştir. Petrol, Japonya'nın enerji kullanımının yüzde 58'ini oluşturmalarına rağmen hükümet bu rakamın 2010 yılına kadar yüzde 45'e düşmesini istemektedir (30).

Endonezya'nın LNG'sine Alternatifler

Asya'lı tüketiciler Endonezya'nın güvenilir LNG'si ile mücadele edip, Pasifik'te alternatif üreticiler veya rafinerilerine ulaşabilecekleri ülkeler aramak zorundadır. Endonezya şu anda dünya'nın en büyük LNG üreticisidir ve Doğu Asya'ya yılda 20 milyon metrik ton'dan fazla soğutulmuş yakıt satmaktadır (31). Araştırmacılar, Jakarta'nın 1990'ların sonundan sonra artan ihtiyaçları karşılamasının şüpheli olduğunu düşünmektedirler.

Eğer Endonezya'nın randımanı bu dönemden sonra hızla azalmaya başlayacaksa, o zaman yeni projelerin hayata geçirilmesi hızlandırılmalı ve hemen üretime başlamalıdır. Endonezya ufkunda büyük ancak hala gelişmekte olan Badan ve Aron ihracat projelerinin yerini bu yüzyılın sonuna kadar alacak bir varis görünmemektedir.

Stoklardaki eksikliği aşmak için birçok teklif incelenmektedir. Çok iddialı LNG projelerinden biri de Endonezya açıklarında bulunan Natuna bölgesidir. Natuna'nın avantajları Pasifik pazarına olan kısa mesafesi ile Endonezya hükümetinin mükemmel bir LNG satıcısı olarak kazandığı ündür. 40 milyon dolarlık projenin dezavantajı ise pahalı işleme aşamasıdır ki tahmini satış fiyatının yüzde 40'ı karbon monoksit'in bulunması ve temizlenmesine bağlıdır (32). Exxon şirketi planı yürürlüğe koymak istemesine rağmen Jakarta ile yasal ve

çevresel konularda araları açıktır. Japonya, Natuna'nın en büyük alıcılarından biri olmasına rağmen geliştirme maliyeti için gerekli olan büyük sigorta ücretini ödemeye yanaşmamaktadır. Tüm engeller yüzünden Endonezya şimdilik Natuna'yı "kapanmış konu" olarak görmektedir (33).

Başka bir ihtimal ise Rus Uzakdoğusunda bulunan Sakhalin Adasından gaz satın almaktır. Ancak LNG satın alınmadan önce birçok sorunun çözülmesi gerekmektedir. Kuril Adası münakaşası ile Rusya'nın yatırımlar için gaz istemesi bu ihtimali şimdilik askıya almıştır.

Pasifik'teki diğer ihtimallere gelince; Avusturalya'nın dört yıllık Kuzey Batı Shelf projesi LNG sahnesinde yenidir. Bu programın Endonezya'nın zayıf çalışmalarının yerini alıp alamayacağı, kapasitesinin bilinmemesi sebebiyle kesinlik kazanmamıştır. Papua, Yeni Gine, Filipinler, Vietnam ve Malezya gibi ülkeler ise ya araştırma safhasındalar ya da Endonezya'nın üretim standartlarını yakalayamamışlardır. Bunların hiçbirisi kısa veya orta vadede ciddi rakip olarak görülemezler.

Asya'nın enerji güvenliği için yaptığı sabırsız arama gelişme çabalarını yok edip devam etmekte olan sınır tartışmalarını arttırabilir. Birçok Asya devleti Körfez devletlerinin rezervlerinden faydalanmak için bu ülkelerle özel anlaşmalar yapmayı düşünmektedir. Eğer bu gerçekleşirse, petrol, pazar yerine ikili anlaşmalarla elde edilen stratejik bir kaynak olacaktır.

Daha şimdiden Latin Amerika ve eski SSCB'nin hidrokarbon kaynaklarının ABD ile AT'nin etkisine girdiği görülmektedir. AT'nin Enerji İmtiyazları Rusya ve yeni bağımsız devletlere eşit statü tanımıştır, ki bu da diğer Asya devletlerini Brüksel'in diğer ticari bloklara karşı olan potansiyel saldırganlığı sebebiyle rahatsız etmiştir (35). Enerji kaynaklarının stoklanması Pasifik ülkeleri için pahalı arazi fiyatları (özellikle Japonya için) veya güvenlik risklerini şiddetlendirebilecek deniz aşırı ülkelere tartışılır depolama anlaşmaları sebebiyle zor bir ihtimal olarak görülmektedir.

Pasifik ülkelerinin enerji sıkıntıları, Mackinder'in Asya ülkelerinin bu sıkıntıyı azaltmak amacıyla Anayurt'un zenginliğini ele geçirebileceği telaşını haklı çıkarmaktadır. Önümüzdeki on yıl içinde bozulan petrol sahnesi, iç sorunlarla uğraşan bir Rusya ile gürültülü bir Orta Asya, Çin için "büyük bir kıtanın kaynaklarına okyanus yakasını da eklemesi" için inanılır bir temel hazırlamaktadır. Japonlarla birleşerek ya da kendi başlarına Çin liderler Tarım havzası çabalarını tamamlamak ve batıya doğru olan yerleşmeyi sağlamak amacıyla Kazakistan'ın kanıtlanmış rezervlerini hedef alabilirler. Bu planın gerçekleşmesi için en büyük engel bir Trans-Avrasya boru

hattının olmamasıdır. Şu anda kimse bu boru hattının yapımı için para harcamak istememektedir. Böyle bir projenin masrafı hakkında bir fikir sahibi olmak için Çin Ulusal Petrol Şirketi'nin Sincan'ın Tarım havzasından Çin sahillerine ulaşacak 1.500 millik 10-12 milyar dolarlık proje için kredi ve ülke içinde oluşturulan fonları kullanması gösterilebilir (36).

Kazakistan'ın petrol yataklarının da buna benzer sorunları vardır. Tengiz Hazar denizi mevkii bu ülkeye Rusya'nın ihracat ağına bağlı olmasıyla da arttırılan Avrupa'ya yönelme sağlamıştır. Potansiyel petrol sıkıntılarından ve aşırı kullanıcı ücretlerinden hemen etkilenen Kazakistan'ın bu sorunları yeni bir boru hattı inşaa ederek aşması gerekmektedir. Değerlendirilmekte olan birçok ihtimal mevcuttur; problem hangi yolun en güvenli ve hesaplı olduğudur. Tengiz'in ham petrolü Hazar'ın altından İran rafinerilerine mi gidecek yoksa Kafkaslardan Türkiye'dekilere mi; bölgesel kıskançlıklar, politik huzursuzluk ve şüpheli maliyet bilinçli bankacı toplumu bu senaryoları en azından 1990'ların ortasına kadar askıya almıştır.

Politikaların ve tahminlerin arasında Anayurt'un işleyen bir petrol altyapısı mevcuttur. Tengiz'in batıdaki mevki'nin aksine Kazakistan'ın rafinerileri ve endüstriyel merkezleri cumhuriyetin Çin'le olan doğu sınırlarında bulunmaktadır. Kazak hükümeti ciddi bir şekilde doğu ve batı sınırlarından Urallara ve Sibirya'ya giden birbirinden bağımsız boru hatlarını birleştirmek için bir proje üzerinde düşünmektedir. Eğer gerçekleşirse, Kazakistan'ın planı az kullanılan işleme kapasitesini arttıracak ve günde tahmini 200.000 varil Rus rafinerilerine çıkmasını durduracaktır (37). Aynı derecede önemli olan bir başka proje de Almatı'nın doğudaki sanayi bölgesinde üç tane boru hattının inşasını finanse etmeyi planlamasıdır. En iddialı plan ise Sincan'a değişik petrol ürünlerinin gönderilmesidir. Boru hattının aşması gereken zor dağlık bir bölge olmasına rağmen Sincan bir pazar olarak Kazak hampetrolünü ve petrol yan ürünlerini ithal etmeye hazırdır (38).

Genel olarak baktığımızda Tengiz'in üretimi Tarım'ın Asya hedefli üretiminin yerine geçecek ve Çin'in batıya doğru gelişme çabalarını destekleyecektir. Kazakistan'ın petrolüne ilave olarak Orta Asya'daki Türkmenistan'ın da Asya'nın ilgilenebileceği çok büyük gaz rezervleri vardır. Türkmenistan 1991 yılında 87 milyar metreküp gaz üretmiştir ve ayrıca da bölgenin üçüncü en büyük petrol üreticisidir (39). Anayurt'un batısında bulunan Türkmenistan'dan Özbekistan'ın meşhur Hıva ve Taşkent şehirlerinden geçip Almatı'da sona eren boru hattı günümüzde mevcuttur. Şu anda Kazak başkentinden Sincan'a bir gaz bağlantısı söz konusu değildir.

Bu cumhuriyetler arasında gazın akıtılması konusundaki kar-

şıklı şüpheler, Kazakistan'ın petrolün gelişmesi ile kendinden geçmesi ve Türkmenistan'ın kendini Avrupa pazarına yöneltmesi, Asya pazarlarıyla ilgili düşünceleri geri plana itmiştir. Orta Asya'nın ikinci en büyük petrol üreticisi olan Azerbaycan'ın durumunu değerlendirdiğimizde, ülkenin Hazar Denizi'nin batısındaki konumu onu Asya/Pasifik bölgesinin çok uzağında bırakmaktadır. Azeri kaynaklarını Orta Asya Anayurdu ile Hazar Denizi'nin altından bir boru hattı ile birleştirmek ise pahalı ve kazancı şüpheli bir teşebbüstür.

Sonuç

Mackinder'ı tekrar değerlendirmek çağdaş anlamda dolanbaşı bir çalışmadır ancak onun inançları halen geçerlidir. Bugünün post-Sovyet dünyasını etkileyen düşünceleri ve akımları anlamak için Anayurt gerçekten merkezi öneme sahip bir bölgedir. Olaylar değişebilir ancak temaları değişmez. Rusların Anayurt'taki kiracı dönemlerinin en önemli izi demiryollarının geliştirilmesi olmuştur. Acaba Çinlilerin muhtemel kira dönemlerinin en önemlisi de boru hatları mı olacaktır? Belki İpek Yolu'nun yenilenmesi ile ilgili yapılan yeni söylev yeni bir anlama kavuşmuştur. Mackinder'ın meşhur vecizesini değiştirirsek: "İpek boru hatlarını kontrol eden dünyayı da kontrol edecektir."

Dipnotlar:

1. Bakınız Halford Mackinder, "The Geographical Pivot of History", *Geographical Journal*, Vol. XXII, No. 4 (Nisan 1904), syf. 421.
2. Carl Goldstein, "Wells of Hope", *Far Eastern Economic Review*, Vol. 156, No. 18 (Nisan 22, 1933), syf. 77.
3. Carl Goldstein, "Wells of Hope", *Far Eastern Economic Review*, Vol. 156, No. 23 (10 Haziran 1933), syf. 54.
4. Bakınız Halford Mackinder, "Democratic Ideals and Reality," (London: Constable, 1919).
5. Bakınız Halford Mackinder, "The Round World and the Winning of Peace", *Foreign Affairs*, Vol. XXI, No. 4, (Temmuz 1943).
6. Milan Hauner, *What is Asia to us?* (Boston: Unwin Hyman, 1990) syf. 145.
7. W.H.Parken, *Mackinder* (Oxford: Clarendon, 1982), syf. 209.
8. Bakınız Robert Strausz-Hupe, "NATO: To Make the World Safe for Democracy", *GLOBAL AFFAIRS*- Vol. VII, No. 4 (Sonbahar 1992).
9. Hauner, op.cit., 233.
10. Lesnek Buszynski, "Russia and the Asia Pacific Region" *Pacific Affairs*, Vol. 65, No. 4 (Kış 1992), syf. 502.
11. Hauner, op.cit. 251.
12. Buszynski, op.cit., syf. 504.
13. Ibid., syf. 498.
14. Ibid.

15. Ibid, syf. 496.
16. Hauner, op.cit., syf. 299.
17. Peter Ferdinand, "Russia and the Russians after Communism: Western or Eurasian?" *The World Today* Vol. 48, No. 12 (Aralık 1992), syf. 226.
18. Hauner, op.cit., 252.
19. John Calabrese, "China's Relation with the Gulf Countries; Peaceful or Dangerous Collaborators?" *Pacific Affairs*, Vol. 65, No. 4 (Kış 1992), syf. 480.
20. Richard Walsh, "China and the New Geographics of Central Asia," *Asian Survey*, Vd. XXXVI, No. 3 (Mart 1993), syf. 280.
21. Calabrese, op.cit., syf. 483.
22. Bkz. Hauner, op.cit.
23. Parker, op.cit., 154.
24. Ibid., syf. 156.
25. Hauner, op.cit., 144.
26. Paul McDonald, "Scrambling for Oil in Asia," *The World Today*, Vol. 48, No. 10 (Ekim 1992), syf. 175.
27. Malcolm W.It. Peebles "The Role of LNG in the World Energy Scene", Lasmo Plc. tarafından Kasım 1992 tarihinde Londra'da sunulan özel bir araştırma.
28. "More Gas for Asia" *Middle East Economic digest*, Vol. 37, No. 19 (14 Mayıs 1993), syf. 80.
29. Paul McDonald "Japan: Energy Security to the Fore," *The World Today*, Vol. 49, No. (Ocak 1993), syf. 17.
30. Ibid., syf. 19.
31. Bkz. Peebles "The Role of LNG in the World Energy Scene".
32. Ibid.
33. "Exxon Presses Indonesia," *International Herald Tribune*, 10 Temmuz 1993, syf. 13.
34. McDonald, "Scrambling for Oil in Asia", syf. 174-175.
35. McDonald, "Japan: Energy Security to the Fore", syf. 17.
36. Goddstein, "Final Esentier" syf. 54.
37. "Kazakhstan, the Golden Road to Oil and Gas in Central Asia," *Petroleum Intelligence Weekly, Special Report*, Nisan 1993, syf. 18.
38. Ibid., syf. 19.
39. Ibid., syf. 16.

Azerbaycan'da İktisadi Reformların Uygulanmasının Genel Sorunları

Prof. Ragıp KULİYEV

Azerbaycan'da iktisadi reformların uygulanması ve piyasa ekonomisine geçiş sorunları çeşitli açılardan ele alınabilir. Bu yönde gösterilen gayretlerin, alınacak ekonomik kararların ve uygulanacak iktisat politikalarının hayata geçirilmesi öncelikle bir dizi temel sorunun değerlendirilmesine bağlıdır. Ekonomik nitelik taşımakla beraber bu sorunların aynı zamanda siyasi, sosyal, tarihsel, sosyopsikolojik kültürel nitelikte olduğu da tartışılmaz bir gerçektir.

En önemli sorun Azerbaycan ekonomisinin sahip olacağı modelin belirlenmesidir. Son yıllarda bu konudan söz edildiği zaman doğrudan ve dolaylı olarak piyasa ekonomisi sistemi anlaşılmaktadır. Azerbaycan ekonomisi üzerine yapılan araştırmalarda, toplumda az çok etkisi olan partilerin programlarında, hükümetin iktisadi reform amaçlı tedbirlerinde bu zihniyet önde tutulmaktadır. Bu görüş merkezi planlama mekanizmasının hakim olduğu bir ekonomik düzenden, piyasa ekonomisine geçiş sürecinde tamamiyle tabiidir ve genel bir görüş olarak kabul edilebilir. Ama bu Azerbaycan'ın çağdaş ekonomik durumu ve yakın senelerde baş gösterebilecek yapısal değişiklikler açısından yetersizdir. Bunun kaçınılmaz olduğunu gözönünde tutarak en azından geçiş aşamasında Azerbaycan'da uygulanacak ekonomik modelin sadece "karma ekonomik model" olabileceği düşüncesini söylemek zorundayız. Merkezi planlama sisteminin dağıtılması otomatik olarak piyasa ekonomisi prensiplerinin uygulanmaya konmasına yol açmıştır. Kamuoyunda piyasa prensiplerinin basitleştirilmiş kavramları bu gün de hakimdir ve bu durum konunun sarıh bir şekilde belirlenmesini engellemektedir. Aslında, pazar ekonomisi insanların kendi başına yapacakları teşebbüslerin özünde kurulsun da, piyasa koşullarının teşekkülü genellikle devletin oluşturacağı ekonomik programlar ve politikalarla oluşur. İnsanlar piyasa koşullarını ve prensiplerini kitaplardan değil, pratikte günlük hayatlarındaki faaliyetlerinden öğrenirler. Öte yandan, piyasa ekonomisi sistemi boş yere kurulmayacak. Halen Azerbaycan ekonomisinde, dev işletmelerin avantajlı olduğu zihniyeti hakimdir ve bu işletmelerin tümünün kısa bir zamanda hızla özelleştirilmesi imkânsızdır. Aynı zamanda bu yapısal değişimin mutlaklaştırılmasına ne ihtiyaç duyulur ve ne de zaruret var. Bir sözle, geçiş sürecinde özel sektörün teşekkülü ile be-

raher ekonomide devlet sektörünün de yer alması kaçınılmazdır. Buna rağmen bu sektörlerin sınırlarının belirlenmesi ve özelleştirmenin tabii tutulacağı amaçlar tartışılma konusu olabilir. Özelleştirme programının uygulandığı bir zamanda özel veya devlet sektörünün sınırlarının sarıh bir şekilde belirlenmesi oldukça zor bir meseledir. Daha önemli konu özel sektörün kalkınma yollarının araştırılmasıdır. Burada iki anayol göz önünde tutulabilir. Birincisi, özel sektör devlet sektörüne alternatif ve paralel birim halinde işe yarayabilir. Bu açıdan şu anda küçük işletmelerin geliştirilmesine öncelik veriliyor.

İkinci sorun, Azerbaycan'da yeni ekonomik modelin yerleşmesi devletin fonksiyonlarının ana hatlarının belirlenmesine bağlıdır. Bu fonksiyonlar, tabii olarak, kontrol edici, destekleyici, koruyucu, yönlendirici, yön verici vesairdir. Meselenin böyle ele alınması teşekkülleşmiş piyasa ekonomisi sistemi açısından yeterli olabilir. Ancak çağdaş Azerbaycan ekonomisi geçiş durumundadır; bu nedenle de öncelikle ekonomide devlet fonksiyonlarının ayarlanması, piyasa prensiplerinin ayarlanmasından daha fazla önemlidir ve piyasaya bu geçiş mantığına uygun gelebilir. Burada da iki mesele dikkati çekiyor. Bir taraftan, Azerbaycan devlet bağımsızlığına sahip olmuştur ve ulusal ekonomik sisteminin oluşturulmasını temin edecek kanunları oluşmaktadır; bu genellikle devletin kanun vericilik, icra ve denetim mekanizmalarının kurulmasını kapsar. Ulusal ekonominin genel koşulları açısından ise bu milli para, vergi, gümrük, bankacılık sistemlerinin kanunlaştırılmasından ibarettir. Böyle bir durum devletin şu veya bu fonksiyonları oluşturmasından daha fazla, genellikle ekonominin yaşayabilmesi için kaçınılmaz koşulların devlet tarafından konulmasına uygundur. Bu açıdan güçlü devletçilik Azerbaycan ekonomisinin bağımsız hale getirilmesinin tartışma konusu olmayacak şartlarındandır.

Öte yandan, Azerbaycan ekonomisi devletçilik sisteminden piyasa sistemine geçiş durumundadır ve bu düzen devletin ekonomiyi tanzim etme mekanizmasının özelliklerini ve ekonomiye müdahalelerinin sınırlarını çizen koşuldur. Bu açıdan devletin fonksiyonları ile ilgili ekonomideki yapısal değişiklikler üç istikamette baş göstermektedir. Birincisi, ekonominin totaliter devletçilik sistemi devletin ele aldığı tedbirlerin etkisi altında dağılıyor. İkincisi, devlet "ekonominin piyasayı kurması" niteliği taşıyan işlere başvuruyor. (Ekonominin hukuki mekanizması kuruluyor, piyasa altyapısı yaratılıyor vs.) Tabii olarak piyasa ekonomisini devlet değil, insanlar kuracaklar. Ama devlet bu ortamı yaratmalıdır. Üçüncüsü, devletin ekonomi ile ilgili faaliyetleri piyasa prensiplerine uygunlaştırılmalı. Bu hem makro açıdan ekonomiyi düzenleyen devlet kurumlarının fonksiyonlarının piyasa koşulları ile uyuşan bir duruma ge-

tirilmesini ve hem de mikro açıdan çeşitli devlet işletmelerinin piyasa prensipleri içerisinde özel işletmelerle ekonominin bütünlüğünü temin edecek hale getirilmesini göz önünde tutuyor. Her iki istikamette bu uyumun sağlanması gereklidir. Buna engel doğuracak çeşitli nedenler malumdur ve onların etkisini kaldırmak imkânsızdır. Özellikle devlet işletmeleri çağdaş Azerbaycan ekonomisinin hemen-hemen bütün sektörlerini kapsadıklarından piyasa koşullarına uyum sağlayabilme açısından farklılık gösterirler. Bu sebepten de özelleştirme ile aynı zamanda piyasa düzeninde çalışacak devlet işletmeleri çeşitlendirilmelidir ve bu işletmeler üç gruba ayrılabilirler.

Üçüncü sorun ekonominin hukuki yapısının kurulmasının zorunluluğundan doğuyor. Azerbaycan'da özel sektörün hukuki yapısının yaratılması amacı ile önemli kanunlar kabul edilmiştir. Bunlar özel mülkiyet, anti-tekel, özelleştirme, vergi, borsalar, rekabet, bankalar, dış sermayenin korunmasını düzenleyen kanunlardır. Bu kanunların önemi, onların bir sistem olarak ekonomiyi piyasa ekonomisi koşullarına uygun hale getirecek olmasıdır. Bu konu ile ilgili bir kaç özellik ortaya çıkıyor. Piyasa ekonomisi gelişmiş batılı ülkelerde, pazar koşullarının tarihsel açıdan teşekkülü ile bu koşulların kanunlarda tesbit olunması arasında fark var. Şu halde kanunlar piyasa gerçeklerini, bu alandaki darboğazları ifade eder. Azerbaycan'da bugün buna tamamen aykırı bir düzen var. Piyasa ekonomisinin hukuki yapısı böyle bir ekonomik gerçek olmadan kuruluyor. Öte yandan, Azerbaycan hukukçularında ve iktisatçıları arasında genellikle kanun hazırlamak tecrübesi yerleşmemiştir. Bu nedenler, kanunların hazırlanmasında ve onların tatbikatında çeşitli zorlukları kaçınılmaz hale getiriyor.

Halen piyasa ekonomisinin yerleşmesi ile ilgili kanunların hazırlanması için dört ana bölüm belirlenmiştir. Birincisi, başlıca piyasa birimlerinin (müessese, şirket, banka, borsa vs.) hukuk ve vazifelerinin belirlenmesi. İkincisi, piyasa ekonomisi sisteminin oluşturulmasını temin edecek fiyat, vergi, rekabet ve kredi mekanizmalarının gerçekleştirilmesi. Üçüncüsü, devletin ekonomiye müdahalelerinin sınırlarının ve devlet organlarının piyasa ekonomisinin teşekkülünde görevlerinin belirlenmesi, dördüncüsü, piyasa ekonomisi düzeninden doğan sosyal sorunların çözülmesi amacıyla güden koşulların tesbit olunması.

Piyasa ekonomisinin hukuki yapısı konusu ile ilgili kanunların hazırlanmasında örnek olarak kabul edilen ülkeler önemlidir. Çeşitli ülkelerin kanunlarının tahlili Azerbaycan'ın imkânları dışındadır. Bu nedenle de en önemli kaynaklardan biri eski Sovyetler Birliği Cumhuriyetlerinin yavaş yavaş ortaya çıkan tecrübesi olabilir. Öte yandan, Türkiye'nin kanunları Azerbaycan'da piyasa ekonomisinin hu-

kuki yapısının yaratılmasında güvenli kaynaktır. Bu hem kanunların dayandığı prensiplere ve hem de kanunlarda kullanılan terimlere aittir. Mesela, Azerbaycan'ın "Müesseseler hakkında" kanun tasarısında "Türk ticaret kanunu"nun ticari şirketler bölümünden geniş ölçüde faydalanılmıştır. Aynı zamanda Azerbaycan'ın "Emtia borsaları kanunu", "Türk ticaret borsaları" kanunundan farklı prensiplere dayanır. Öte yandan, Azerbaycan kanunlarında kullanılan terimler karmaşık nitelik taşımaktadır, piyasa ekonomisinin mantığını açıklayan terimlerle beraber eski ekonomik düzene uygun terimlerde kullanılmaktadır. Azerbaycan kanunlarında kullanılmış "vicdansız rekabet" "Türk ticaret kanunu"ndaki "Haksız rekabet" terimiyle adlandırılmıştır. Ama "Emtia borsaları kanununda" Ruscası gibi "birja" terimi kullanılmıştır.

Bu sorunlar özellikle hukukçuların, iktisatçıların ve dilcilerin müşterek tartışma konusu olabilir. Azerbaycan'da piyasa ekonomisinin hukuki yapısı Milli Meclisin kararları, cumhurbaşkanının ve hükümetin aldığı kararlar ile yerleşir. Bu ve piyasa ekonomisi durumunu ifade edecek kanunların olmayışı büyük sıkıntılara yol açar.

Dördüncü sorun ekonominin devlet yönetimi ve tanzim edilmesi reformunun gerçekleştirilmesinden ibarettir. Bu değişimler üç yönde gelişmektedir Birincisi, piyasa ekonomisinin geliştirilmesini sağlayacak her türlü-tedbirleri yapacak özel nitelikli kuruluşların yaratılması. Bu amaçla 1992 yılında devlet emlak komitesi, devlet antitekel siyaseti ve özel sektöre yardım komitesi, devlet toprak komitesi kurulmuştur. Bu türlü kuruluşlara benzeri olan ve Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığını ifade eden kuruluşlara Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı, Baş Vergi İdaresi, Gümrük Komitesi dahil edilebilir. İkincisi, eskiden faaliyette olmuş ve fonksiyonları az çok piyasa ekonomisi koşullarına uygunlaştırılmış kuruluşlar. Bu gruba İktisadiyat Bakanlığı, Maliye Bakanlığı, İstatistik Komitesi dahil edilebilir. Üçüncüsü, bir kısım branş nitelikli kuruluşlar şirketlere çevrilmiştir. Ama ölçekli özelleştirmeye başvurulmadığından böyle reorganizasyonlar daha çok biçimsel nitelik taşımaktadır. Maalesef, bu Reorganizasyonlar Bakanlığı ve Materyal Ehtiyatları (stokları) Bakanlığı eski fonksiyonlarını hemen-hemen devam ettirmektedir ve toptan satış alanında tekel durumundadır. Bu problemin çözülmesi antitekel politikasının gerçekleştirilmesi ile bağlıdır.

Bundan daha önemli mesele devlet kuruluşları arasında fonksiyonların bölüştürülmesinde düzen yaratılması, onların faaliyetlerinin koordine edilmesi ve personel hazırlanması ile bağlıdır. Burada çok sayıda darboğaz var ve bunlar hem objektif, hem de subjektif nedenlerden doğmuştur. Ekonomi ile bağlı bir çok alanlarda makro iktisadî kararlar vermek tecrübesi açıktan-açığa yetersizdir.

Eski Sovyet sisteminde her bir bakanlık ve komite gereksiz bir çok formalite içinde bürokrasiye boğulmuştu; bu eğilim halen de yaşamaktadır ve tezatlarla yol açmaktadır. Mevcut durumda ekonomi ile alakalı çok sayıda devlet kuruluşunun yaratılmasına lüzum yok. En önemlisi devlet faaliyetlerinin prensiplerinin açıklanmasıdır. Bu genellikle insanların yapamadıkları işlerin devlet tarafından yapılmasının zorunluluğu modeline dayanmalıdır. Bunun da gerçekleştirilmesi için genellikle devlet yönetiminin ve devlet müesseselerinin reformuna baş vurulmalı, devlet mülkiyetinin özelleştirilmesi gerçekleştirilmelidir. Öte yandan, merkezi devlet yönetimi kuruluşları ile belediyeler arasında iktisadi reformların gerçekleştirilmesi ile gereken düzen kurulmalıdır. İktisadi reformlara bütünlük verecek reformlar konseyinin yaratılması zaruridir. Devlet kuruluşları personelinin hazırlanması sisteminin kurulması da vakit kaybedilmeyecek konudur. Devlet memurlarının özel kuruluşlara geçişi hızla devam etmektedir ve bunu azaltacak tedbirler oldukça sınırlıdır.

Beşinci sorun ekonomiye başlıca yapısal değişiklik getirecek özelleştirmenin gerçekleştirilmesi ile ilgilidir. Milli Meclis özelleştirme kanununu kabul etmiş ve "Özelleştirmenin devlet programı" tasarısı Meclis komisyonlarında tartışılmaktadır. İki yıl önce fiyatların serbestleştirilmesi ile özelleştirme arasında çok vakit kaybedilmiştir. Bu ülkenin ekonomi ve mali düzeninde istikrarsızlığı hızlandırmıştır. Bu düzen değişmeden piyasa koşulları içerisinde devamlı antienflasyon ve üretimi teşvikedici tedbirlerin alınması imkânsızdır.

Devlet mülkiyetinin özelleştirilmesinin kaçınılmazlığı tartışma konusu değil. Tartışma konusu özelleştirmenin amaçları, uygulama usulleri, sınırları ve bu gibi konular olabilir. Özelleştirmenin amaçları devamlı olarak sosyal yönden ve devlet bütçesi kesirinin kapatılması açısından ele alınmaktadır. Bu görüşler kabul edilebilir. Ama buna öncelik verilmesi yetersiz ve hatta yanlıştır. Bütün eski sosyalist rejimlerde olduğu gibi Azerbaycan'da da özelleştirmenin çeşitli amaçlarının tesbit edilmesinde fayda var. Özelleştirmenin ana amacı ekonominin sisteminin değiştirilmesinden ibarettir. Genellikle özelleştirme devletleştirilmiş ekonomiden piyasa ekonomisine geçişte çözüm yoludur. Bunun dışında bütün değişiklikler yardımcı nitelik taşımaktadır. Özelleştirmenin amacına ekonominin etkili kalkınacak bir düzene sokulması, kaynakların dağılımında ve kullanılmasında dengesizliğin ve israfçılığın aradan kaldırılması daha uygundur. Piyasa alt yapısının kalkınması, yatırım pazarlarının geliştirilmesi, mülkiyetçilerin hızla çoğaltılması, bütçe açığının kapatılması da özelleştirmenin amaçları sayılabilir. Bu işte sosyal adalet prensibi de göz önünde tutulmalıdır. Ama özelleştirmeye sadece

sosyal adalet düzeni yaratmak amacıyla baş vurulmuyor. Bu prensip ekonomik nitelikten daha fazla politik nitelik taşıyor. Buna göre de özelleştirmenin amaçlarında denge sağlanması zaruridir ve "Özelleştirme programı" tasarısında bu sorunun kesinlikle çözülmesi lazımdır.

Özelleştirilen işletmelerin çeşitlendirilmesi konusu karmaşık şekilde açıklanmaktadır. Bu işletmeler özelleştirmeye karar çıkaran kuruluşlar, küçük, orta ve büyük işletmeler kriterine bağlı tutularak ve özelleştirme aşamaları üzerine çeşitlendirilir. Burada kesinlikle özelleştirilmeyecek ve yakın senelerde özelleştirilmesi zorlukla karşılanabilen işletmelerin açık şekilde belirlenmesi çok gereklidir. Özelleştirme sadece devlet mülkiyetinin özel mülkiyete çevrilmesi ile bitmiyor. Özelleştirilmiş işletmelerin verimli çalışma düzenine kavuşturulması daha da önemlidir. Özelleştirme programı tasarısında bu konu tamamiyle unutulmamışsa da yalnız sosyal açıdan ele alınmaktadır. Böyle bir görüş yetersizdir. Bununla ilgili olarak özelleştirmeden elde edilerek devlet bütçesine dahil olacak paranın kullanılması ve özelleştirilen işletmelerde dış yatırımlar konusu dikkati çekiyor. Bu paranın bir kısmının özel mülkiyetin desteklenmesi fonu olarak verilmesi ve özel işletmelerin teşviki amacına uygun kullanılması önemlidir. Aynı zamanda belediyelerin özel sektör programlarının ve yatırım projelerinin finansmanında kullanılmasında da fayda var. Dış sermayenin özelleştirmede etkili olacağı alanlar açıklanmalı ve geniş teşvik konusu olmalıdır. Dış sermayenin Azerbaycan ekonomisindeki rolü özel sektörün kalkınması, teknoloji gelişimi, dış piyasalara uygunlaşması, kaynakların rasyonel kullanılması açısından değerlendirilebilir.

Altıncı sorun antitekel politikasının uygulanması ve gerçekleştirilmesinden ibarettir. Antitekel politikası önemli yapısal değişiklik gibi değerlendirilebilir. Azerbaycan ekonomisi ölçekli ve etkili tekelleşme durumundadır. Bu nedenle özelleştirme programının gerçekleştirilmesinde en büyük tehlike devlet şirketlerinin ve işletmelerinin devletin etkisi dışında kocaman ekonomik yapılar haline gelmeleridir. Bunu göz önünde tutarak özelleştirme ile aynı zamanda antitekel politikasını oluşturmak zorundayız. Burada üç ana madde belirlenmiştir: Ekonominin tekelsizleştirilmesi, piyasada antitekel kanunlarının gerçekleştirilmesine nezaret, "doğal tekel" durumunda olan faaliyetlerin tanzim edilmesi. Bu amaçla kapsamlı tedbirler programı hazırlanmış ve tartışılmaya sunulmuştur. "Antitekel faaliyeti hakkında" kanun yürürlüğe girmiş ve "haksız rekabet hakkında" kanun tasarısı Milli Meclisin komisyonlarında tartışılma konusu olmuştur. Tekel durumunda olan şirket ve işletmelerin devlet sicili hazırlanmış ve bu sicile yüzden fazla şirket dahil edilmiştir. Bu şirketlerin faaliyetleri fiyat mekanizması ile düzenlenip kontrol edi-

liyor. Ama bunun etkisi sınırlıdır. Hızlı mal açığının olması tekel durumundan uzak işletmeleri de tekelleşmeye iter. Öte yandan piyasa ekonomisine uygun ticari rejimin kurulması yüzünden antitekel tedbirleri tam olarak gerçekleştirilememiştir. Azerbaycan'da fiyatların serbestleştirilmesi ticaretin serbestleştirilmesi ile neticelenmemiştir. Bunun için perakende satış şebekesinin özelleştirilmesi ile beraber toptan satış şebekesinde tekel durumunun aradan kaldırılması zaruridir. Bu alanda hem ekonominin devletsizleştirilmesi ile tekelsizleştirilmesi ve hem de mülkiyetin özelleştirilmesi ile işletmelerin tekelsizleştirilmesi arasında sıkı koordinasyon yapılması zaruridir.

Ekonominin tekelsizleştirilmesi programı tasarısında bu görüşler ifade olunmuştur. Burada çıkış noktası olarak dayanak prensipler belirlenmiştir. Birincisi, ekonominin tekelsizleştirilmesi ve rekabetin geliştirilmesi çeşitli aşamalarda gerçekleşecektir. İkincisi, Azerbaycan'da sert rekabet mekanizmasının kurulması koşulları yaratılmamıştır ve bu nedenle de "yumuşak rekabet" stratejisinin seçilmesi zaruridir. Bu amaçla rekabet mekanizmasının yerleşmesi ile devlet mekanizmasının koordinasyonu zarureti doğuyor. Üçüncüsü, ekonominin tekelsizleştirilmesi, mülkiyetin özelleştirilmesi ve ekonomide yapısal değişiklikler ortaya getirilmelidir.

Yedinci sorun küçük müteşebbislerin hızla kalkındırılması zorunluluğundan doğuyor. Bunun genel nedenleri olduğu gibi, Azerbaycan ekonomisi ve toplumsal düzeni ile bağlı özellikleri de var. Her şeyden önce, küçük işletmeler alternatif bir mekanizma gibi değerlendirilebilir. Bu hem mevcut devlet sektörünün ve hem de birkaç sanayici-maliyeci grubun ekonomiye hakim olabilmesi eğilimine karşı güvenli bir düzen yaratacak kaynaktır. Bu açıdan küçük işletmeler Azerbaycan toplumunun gelişmesinde siyasi, sosyal ve ekonomik istikrar rolünü oynayacak koşuldur. İkincisi, küçük işletmeler geçiş döneminde ekonominin iç pazarın taleplerine uygunlaştırılmasında en önemli araçtır. Sovyet rejiminde kurulmuş işletmelerin iç pazar açısından reorganizasyon imkânları oldukça sınırlıdır. Küçük işletmelerin kurulması ise finansman, teknoloji ve hazırlık görmüş insan gücü açısından daha kolaydır. Üçüncüsü, küçük işletmelerin iç pazarda rekabet düzeninde de etkisi büyük olabilir.

Küçük işletmelerin hızla kalkındırılmasına hizmet edecek devamlı tedbirler ele alınmaktadır. 1992 yılı Ocak ayında Milli Meclis "Azerbaycan'da işletmelerin kurulması" ve "İşletmelerin kurulmasına devlet yardımı programını" tasdiklemiştir. Aynı yılın Haziran ayında Cumhurbaşkanı'nın açıklaması ile "küçük işletmelerin kalkınmasının acele tedbirleri" belirlenmiştir. Küçük işletmelerin kalkınmasını hızlandırmak ve yatırımları teşvik amacını güden mali nitelikli fon kurulmuştur. Avrupa Birliği'nin "TACİS" programına

uygun olarak küçük ve orta ölçekli sanayi işletmeleri acenteliği kurulmuş, personel hazırlanması ve bilgi sağlanması konularına baş vurulmaktadır.

Azerbaycan'ın bütün şehir ve kasaba merkezlerinde "İşletmelerin kuruluş merkezleri" yaratılıyor. Aynı zamanda TİKA ile bu alanda geniş bir işbirliği gerçekleştirmek niyetindeyiz. Özellikle, Azerbaycan'da küçük sanayi siteleri yaratılması konusunda faydalı sonuçlar doğuracak görüşmeler yapılmaktadır.

Sekizinci sorun Azerbaycan ekonomisinde yapısal (strüktür) değişikliklere bağlıdır. Bu konuya hükümet dairelerinde ve özellikle İktisadiyat Bakanlığı tarafından sık-sık baş vurulsa da, stratejik nitelikli strüktür politikası ve programı hazırlanmamıştır. Bu, ekonomi ile alâkalı en önemli konulardandır. Piyasa prensiplerine uygun ticaret ve yatırım rejiminin yaratılması ekonomide yapısal değişiklikler ile tamamlanmalıdır. Burada iki ana husus dikkati çekiyor. Bir taraftan, küçük, orta ve büyük işletmeler arasında dengeli düzen yaratılması. Başkanlığın 404 sayılı 23 Temmuz 1993 yıl kararı ile küçük işletmelerin desteklenmesi. Bu karara uygun olarak imalat sanayinde çalışanlarının sayısı 50, ulaşımda 20, inşaatda 30, perakende ticarette 10 kişi olan işletmeler küçük işletmeler gibi tasdiklenmiştir. Küçük işletmelerin hızla geliştirilmesi için görülen tedbirler yeterli olmamıştır. 1993 yılında yedi bin civarında yeni işletme devlet siciline alınmıştır. Daha büyük başka bir problem küçük, orta ve büyük işletmeler arasında işbirliği düzeninin henüz yaratılmamasıdır. Bu işbirliği henüz kurulmamış ve bunun çok sayıda teknoloji, mülkiyet karmaşıklığı ile alâkalı nedenleri var. Sadece büyük işletmeler tamamen devletin mülkiyetindedir ve küçük işletmeler ise özel sektörde kurulmaktadır. İşletmelerin faaliyeti hakkındaki kanunda özel ve devlet işletmelerinin piyasa düzeninde eşit prensiplerle çalışmaları tesbit olunmuşsa da bu prensipler gerçekleştirilmemiştir. Para sirkülasyonunda sabitlik yaratmak amacıyla kabul edilmiş karar da bu yolda daha fazla engeller doğurmuştur.

Öte yandan, ekonominin sektörel ve teknolojik gelişmesi açısından yapısal değişikliklerin piyasa ekonomisinin hızlı kalkınmasına bağlanması zaruridir. Azerbaycan ekonomisinde tarım ve madencilik sektörleri ağırlık taşımaktadır. Ara malı, yatırım malı ve özellikle tüketim malları üretiminde bütünlük temin edilmemiştir. Sektörlerin teknolojik düzeninde ölçekli bir dengesizlik doğmuştur. Ekonomi ve dolayısı ile teknoloji "çok sektörlülük" durumundadır. Kapsamlı bir program oluşturmada bu düzenin değiştirilmesi imkânsızdır.

Azerbaycan ekonomisinin hem sektörel ve hem de teknolojik açıdan kalkınmasında petrol özel önem taşıyor. Ama bu konunun petrole sınırlanması yetersiz olabilir. Sektörel ve teknolojik gelişmenin

daha fazla faktörlere bağlı tutulmasında fayda büyüktür. Genellikle Azerbaycan ekonomisinin aynı anda ithalatı karşılayıcı ve ihracatı geliştirici bir prensibe bağlanması imkânı var ve bu konunun tartışılması uygundur.

Dokuzuncu sorun yatırım politikasının belirlenmesi icabını ifade eder. Enflasyonun çok yüksek olduğu ve sermaye piyasasının gelişmediği bir durumda yatırımların hızlandırılmasının söz konusu olabilmesi şüphelidir. Buna rağmen üretimde devamlı düşüş artık kritik noktaya gelindiğinin bir işaretidir. Bunun önlenmesi için yatırımlara baş vurulması zaruridir. Bu nedenle de maliyet hesabı ile üretim hesabı arasında uygun noktalar seçilmelidir. Özellikle bu anti-enflasyonist tedbirlerin üretimi teşvik edici nitelikde olmasını zaruri kılıyor.

Halen yatırım politikasının uygulanmasında yatırım kaynaklarının belirlenmesi, koordine olunması ve teşviki en önemli sorunlardandır. Devlet bütçesinden, şirket ve işletmelerin kârından, insanların ferdi tasarruflarından ve dış kaynaklardan bir yatırım düzeni oluşturulabilir. Devlet bütçesi açığı savaş dolayısı ile genişlemiştir ve bu bütçeden yatırımlara yöneltilecek pay hızla azalmaktadır. Bu nedenle ve özelleştirmenin zaruriliğini de göz önünde tutarsak bütçenin bir yatırım kaynağı gibi kullanılması imkânı sınırlı kalacaktır. Şirket ve işletmelerin kârlarının yatırımlara akıtılması için ise bir düzen kurulmamıştır. Devamlı enflasyon artışı ve üretimin inmesi dolayısı ile, verilerdeki dengesizlik, özelleştirmenin söz konusu olmasıyla birlikte devlet işletmeleri yöneticilerinde güvensizlik psikolojisi yaratmış ve bu yatırım kaynağını sıfıra indirmiştir. Bu düzenin değişmesi için çok acele iki grup tedbir ele alınmalıdır. Devlet işletmeleri reformu yapılmalıdır ve üretimi teşvik sistemi kurulmalıdır. Devamlı enflasyon ve fiyat artışı ile ücretlerin artışı arasındaki dengesizlik nüfuzun çok büyük kısmını tasarruf imkânları dışında bırakmıştır. Burada küçük değişiklik yapılması için halkı tasarruf yapabilecek konuma getirmek lazım ve bu yapılırken aynı zamanda sermaye piyasasının altyapısı da geliştirilmelidir.

Onuncu sorun, dış yatırım kaynaklarının ve teknik yardımların kullanılmasının sistemli bir hale sokularak düzenlenememiş olmasından kaynaklanmaktadır. Böyle bir düzen hâlâ kurulmamıştır. Genellikle Azerbaycan'ın dış ekonomik ilişkileri stratejisinin, hem ekonominin kalkınma ve iktisadi reformlarının hedeflerine ve hem de devletin dış politikasına uygun hale sokulması zaruridir. Tartışılmasına ağırlık verilecek konular hem ihracat-ithalatın düzenlenmesi ve hem de dış sermaye yatırımlarının teşviki ile bağlıdır. "Dış yatırımların korunması hakkında" kanun yürürlükte olsa da, bu alanda yeterli bir mekanizma kurulmamıştır.

Radikal İslam ve Orta Asya

Mutahir AHMED

Giriş

Sovyetler Birliği'nin çökmesi Doğu Avrupa ve Güneybatı Asya Bölgesi'nin tümünde demografik değişimlere yol açmıştır. Güneybatı Asya bölgesi son onaltı yıl boyunca birçok büyük karışıklarla karşı karşıya kalmıştır. İran Devrimi, Afgan krizi, İran-Irak savaşı tüm bölgede istikrarı bozan başlıca olaylardan sadece birkaçıdır.

Orta Asya devletlerinin Sovyet yörüngesinden kurtulup bağımsızlıklarını kazanmaları bu son on yılın dramatik gelişmelerinden biridir. Orta Asya Ortaçağ İslamına geri mi dönüyor? Yoksa tarihinden miras kalan İslamı modernleştirmeye mi çalışıyor? Radikal İslamın Orta Asya'daki geleceği nedir? Orta Asya'nın Türkiye, İran, Pakistan üzerindeki etkisi ile Türkiye, İran, Pakistan'ın Orta Asya üzerindeki etkileri ne olacak? Bu araştırma yukarıdaki soruları tahlil etmeye ve Orta Asya bölgesinde radikal İslam'ın geleceğini incelemeye çalışacaktır.

ABD ile o zamanki Sovyetler Birliği arasındaki barışma 15 yıldır süren Afgan krizini çözebilecek bir siyasi atmosfer yaratmıştı. Ancak fundamentalist güçler Afganistan'daki tüm barış sürecini yokedecek ve dolaylı olarak Orta Asya bölgesini de etkileyecek askeri bir strateji geliştirdiler. Coğrafi ehemmiyeti sebebiyle Afganistan'ın Orta Asya siyasetinde önemli bir yeri vardır. Türkmenistan, Tacikistan ve Özbekistan gibi üç Orta Asya devletiyle komşu olan Afganistan'daki fundamentalist güçler, tüm bölgeye nüfuz etmeye çalışmaktadır.

1989'un Şubat ayında birliklerini geri çekilmesiyle sona eren Sovyetler Birliği'nin Afganistan müdahalesi, Orta Asya devletlerinde açık bir şekilde kara iz bırakmıştır. Bu iz soğuk savaş dönemi sonrasında Orta Asya devletleri ile Güneybatı Asya bölgesindeki ülkelerin birbirine tesir etmesinde mutlaka kendisini gösterecektir.

Radikal İslami güçler diğer devletlere nazaran daha çok Tacikistan'da güçlüdür. Ancak, 5 cumhuriyetin her birinde fundamentalist İslami Uyanış Partisi'nin (IUP) teşkilatlanmasına rağmen çok dar bir güç temelleri vardır. IUP'nin Genel Başkanı Muhammed Şerif Himmetzade, Tacikistan'da yaptığı bir konuşmada "75 yıldır komünistler Allah'ın anısını silmeye çalıştılar, ancak bugün her Tacik Allah'ı hâlâ hatırlıyor ve Allah'ın partisinin başarısı için dua ediyor" demiştir (1).

IUP ayrıca komünistleri eleştirerek ulusal kimlik konusundaki boşluğu doldurmaya çalışmaktadır:

Yöreselligin yarattığı sorunları çözmenin tek emin yolu İslama karar vermektir. Başka hiçbir rejim insanları birleştiremez. Kur'an'ın insancıl bakış açısına göre hepimiz kardeşiz, dolayısıyla yöresel düşmanlıklara gerek yoktur. Müslüman büyükbabalarımız uyum içinde onca yıl yaşadılar, ama komünist rejim Tacik, Özbek, Tatar gibi değişik uluslara ait olduğumuzu bize empoze etti. Kasabaları birbirinden ayırdı. Kur'an'a ve İslam'a geri dönmemiz lazım (2).

Bu teorik propaganda'ya rağmen İUP'nin Golbaddin Hekmatyar'ın Hizb-i-İslami örgütü (Afganistan'da faaliyet gösteren aşırı fundamentalist bir örgüt) tarafından Afganistan sınırının ötesinde eğitildiklerini gösteren onaylı raporlar mevcuttur. Ayrıca Tacikistan, Özbekistan ve diğer bölge ülkelerini rahatsız eden bir başka sorun da Afganistan'dan yapılan uyuşturucu ve silah kaçakçılığı olmuştur (3).

Kasım 1991'de Tacikistan'da yapılan Başkanlık seçimlerini Brejnev döneminde komünist parti lideri olan Rahman Nabiyov kazanmıştır. Arasında 50 değişik örgütün de bulunduğu muhalafet Kasım 1992'de başkaldırmış ve 7 Mayıs 1992 tarihinde İslami muhalefet Nabiyov'u başkanlıktan indirdikten sonra o da eski KGB karargahına sığınmak zorunda kalmıştır.

Eski Yüksek Sovyet Başkanı Akbarşo Iskandrov Başkanlık görevini üstlenmiş ve eski muhafızların destekçilerini de arkasına alarak yerini sağlamlaştırmıştır. Muhalefete karşı sürdürülen kindar kampanyada siviller de katledilmiş, Uluslararası Af Örgütü'nün tahminlerine göre çoğu işkenceden olmak üzere 20.000 kişi ölmüş, binlerce mülteci de Afganistan'a göç etmiştir (4). Değişik Müslüman savaşçı örgütler tarafından da Afganistan'dan Tacikistan'ın güneyine büyük miktarda silah sokulduğundan korkulmuştur. İUP; Taciklerle kültürel ve etnik olarak yakın olan tanınmış silahlı örgütler tarafından desteklenmiş, bu da ülkedeki sorunların ana sebebi olmuştur.

Eylül 1993'te Rusya, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan müslüman militanlara karşı yürütülen savaşta Tacik hükümetine destek olması amacıyla birlikler göndermişlerdir. Özellikle Özbekistan savaşına aktif olarak karışmıştır. Yaklaşık 40 tane otobüs Özbek güçlerini başkent Duşanbe'ye getirmiş ve Özbek helikopterleri ile zırhlı araçları reform hükümetinin bir kalesini işgal etmişlerdir. Özbek güçleri Rusya'nın 21. Bölüğüyle beraber Aralık 1992 tarihinde muhalefetin bir kalesini yok etmişlerdir.

1993'ün başında Özbekistan Savunma Bakanlığı'ndan Aleksandr Şişlyarnikov isimli bir yetkili Tacikistan Savunma Bakanlığı görevine getirilmiş ve Özbek hava kuvvetleri de Tacikistan'ın doğusundaki kalan muhalefet sığınaklarını bombalamıştır. Müdahaleyi savunmak amacıyla Özbekistan Devlet Başkanı Kerimov cumhuriyetini korumak (yüzde 20'lik etnik Tacik azınlığın yaşadığı) ve Özbekistan'a sığınmak amacıyla sınıra yığılan binlerce Özbek mülteci'nin (Tacik nüfus'un yüzde 25'i) ihtiyaçlarını karşılamak mak-

sadıyla biraz şiddet kullanarak müdahale ettiklerini belirtmiştir (5).

Özbekistan, Gulbaddin Hekmatyar tarafından yönetilen Afgan mültecilerini bu müslüman militanlara yardım etmekle suçlamıştır. Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin ile Orta Asya devletlerinin diğer liderleri Tacikistan'ın iç savaşın eşiğinde olduğunu açıklamışlar ve buradaki 100.000 kişilik BDT gücüne 1.300 km'lik Afganistan sınırını kontrol altına alma emrini vermişlerdir. Bu cumhuriyet neredeyse etnik çizgilerle bölünmüştür. Khojent (eski Leninabad) etrafında merkezileşmiş kuzeydeki ayrılıkçı hareket içindeki komünistleri ve Nabiyov'u desteklemektedir. Komünistler Güney Kulyub bölgesinde de güçlerini muhafaza etmişler ve komşu Kurgan-Tyube bölgesindeki İUP'nin militan kanadıyla şiddetli çarpışmalara girmiştir. Şu anda Tacikistan'da durum sakin gözükmemektedir ancak bu geçici bir süreçtir. Mevcut barış BDT güçlerinin almış olduğu sert tedbirlerin bir sonucudur ancak ileride muhalefetin daha da radikal bir hale gelip askerileşeceği ve Afganistan, İran ve Pakistan'dan moral desteği arayacağı ortadadır. Tacikistan'daki rahatsız edici durum diğer Orta Asya devletleri için sürekli bir sorun olmaya devam etmektedir.

Orta Asya Liderlerinin Ortak Düşünceleri

Orta Asya liderlerinin hemen hepsi etnik milliyetçilik, etnik gruplar içindeki çekişmeler ve radikal veya fundamentalist İslam korkusu gibi problemlerle karşı karşıyadırlar. Bu liderlerin büyük bir bölümü eski Sovyetler Birliği'nin Komünist Partisi üyesi idiler ve bölgenin değişen ortamına uyum sağlamak amacıyla milliyetçi bir çizgi izlemektedirler. Orta Asya müslümanları din tarafından birleştirilmelerine rağmen karışık etnik ve ulusal sorunlar yüzünden bölünmüşlerdir. Etnik gerginlikler, ekonomik mahrumiyet ve politik kargaşa Orta Asya bölgesinin temel sorunlarıdır. Fundamentalistlerin Orta Asya devletlerinde güçlü etki alanlar mevcuttur (6). Mevcut durumdan faydalanarak ülkelerin başındaki liderleri de tasfiye etmeye çalışmaktadırlar ancak bu liderler "status quo"yu muhafaza edip bölgeye liberal ve laik bir görüntü kazandırmışlardır.

Mart 1992'de Kırgızistan Devlet Başkanı Askar Akaev Hindistanı ziyaret etmişti. Ziyareti sırasında dini fundamentalistlerin Orta Asya devletlerini İslami Blok haline getirme ihtimalinin olmadığını söylemiştir (7). Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'de Mayıs 1992'de gerçekleştirdiği ABD gezisinde benzer sözler söylemiştir. Beyaz Saray'da yaptığı bir konuşmada Kazakistan'ın pazar ekonomisi'ne dayanan bir geleceği olduğunu vurgulamıştır. Devletin hedefinin de laik ve demokrat bir toplum olduğunu belirtmiştir. Nazarbayev; Pakistan, Afganistan, İran ve Suudi Arabistan'dan Orta Asya'ya ihraç edilen İslami radikalizm konusunda yerel bir gazeteye sunuları söylemiştir:

... yasalarımıza göre Kazakistan'da bir devlet dini yoktur. Her din eşittir ve devletten ayırırlar. Ve Kazakistan çok-uluslu bir devlet

olduğu için birçok din mevcuttur. Bu sebepten dolayı burada fundamentalizm için bir temel yoktur... Benim düşünceme göre Kazakistan'da çok güçlü bir ekonomik Batı varlığı fundamentalizmi uzak tutacaktır (8).

Demokratik ve laik güçler bölgede status quo'yu muhafaza etmek için ellerinden geleni yapmalarına rağmen gücü ellerinde bulunduran eskinin komünistleri şimdinin demokratları ile müslüman fundamentalistler arasında artan kutuplaşmalardan en çok faydalananlardan birinin İslami radikalizmin olacağı bir gerçektir.

Orta Asya uzmanı Martha Brill Olcott durumu şu şekilde ifade etmiştir:

... beş devlet başkanının her biri fundamentalist İslam'ın hükümetine meydan okuyabileceğini, sosyal huzursuzluğu arttırabileceğini ve yabancı yatırımların geleceğini tehlikeye sokabileceğini belirtmişlerdir... Tacikistan'da İslami bir hükümetin iktidara geleceği inancı bugün de devam eden ve 1992'de başlayan iç savaşı haklı çıkartmıştır... (9)

Orta Asya Devletlerindeki liderlerin tümü laik bir liderlik sergileyerek otoritelerini ve popülaritelerini güçlendirmeye çalışmaktadırlar.

Orta Asya'da İslami Fundamentalizmin Geleceği

Bu sorunun cevabı bölgesel güçlerin Orta Asya devletlerine dolaylı veya dolaysız müdahale veya etkide bulunmasına bağlıdır.

Afganistan

Afganistan'ın Türkmenistan, Tacikistan ve Özbekistan ile sınırları vardır. Geo-politik durumundan dolayı savaşmaktan bithap düşmüş Afganistan, Orta Asya devletleri için potansiyel bir güvenlik sorunu olmaktadır. Afganistan'ın eski Devlet Başkanı Dr.Necibullah'ın vaktisiz görevden ayrılması ve ülkedeki değişik direniş güçleri arasındaki çekişme, Tacikistan'da bir nevi domino etkisi göstermiştir. IUP'nin Gulbaddin Hekmatyar'ın Hizb-i İslami örgütü tarafından Afganistan sınırının ötesinde eğitildiklerini gösteren onaylı raporlar mevcuttur.

Dolayısıyla, Orta Asya devletleriyle ortak sınırlarının olmasının yanı sıra, Afganistan'ın bu devletlerle sadece etnik azınlık bağları değil Sovyet müdahalesi sırasında kurulmuş ekonomik bağları da mevcuttur. Afgan nüfusunun yaklaşık beşte biri Türkmenlerden, Özbeklerden ve Taciklerden oluşmaktadır (10). Orta Asya devletlerinin liderleri Afganistan'daki politik gelişmelerden çok endişe duymaktadırlar. Aralık 1991 tarihinde üst düzey bir Pakistan heyetinin Tacikistan'ı ziyareti sırasında Tacik Devlet Başkanı, Orta Asya devletlerinin Afgan sorununa doğrudan ilgileri olduğunu belirtmiş ve ilgili hükümet temsilcileri ile direniş örgütleri arasındaki bir sonraki gelişmelerin Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'de yapılmasını istemiştir. Diğer çok korkutucu bir olay ise Orta Asya devletlerinin Afganistan'da etnik yakınlık duydukları bölgeyi ilhak etme

yönünde bir harekette bulunmalarıdır. Bu, özellikle Tacikistan'da bulunan muhabirlerin bu ülkenin "Büyük Tacikistan"ın kurulması amacıyla kuzey Afganistan'ın Tacikler tarafından oturtulan bölgelerinin işgal edileceği söylentilerini duymaları için geçerlidir (11).

Ağustos 1992'de, bir Özbek savaş lordu olan General Abdul Raşit Dostum, Türkiye'ye ve Özbekistan'a Afganistan'ın kuzeyindeki Özbek halkı için ayrı bir devlet kurulması maksadıyla destek aramak amacıyla ziyaretlerde bulunmuştur. Ankara'da Türk yetkililer ile buluşmuş ve ABD ile diğer ülkelerden gelen diplomatlarla da görüşmüştür. Taşkent'te ise Devlet Başkanı İslam Kerimov ile bir araya gelmiştir. Görüşme sırasında Raşit Dostum Afganistan'daki karışıklığa son vermenin tek yolunun otonom devletlerden oluşan bir konfederasyon olduğunu savunmuştur. Aynı bir devlet kurulmasını istemiş ve bu laik devletin de batıda İran'dan güneyde de Puştun bölgesinden gelecek olan İslami fundamentalizme karşı Orta Asya için tampon görevi göreceğini ifade etmiştir (12). Günümüzde, Raşit Dostum sürpriz bir davranışta bulunarak Puştun'lu rakibi Gulbaddin Hekmatyar ile birlikte eski müttefiki Burhanuddin Rabbani'ye karşı birleşmiştir. Dostum'un hareketlerinin arkasındaki düşüncüyü anlamak şu anda mümkün değildir.

İran

İran da Orta Asya devletleriyle ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. İran'ın bu devletlerle ilişki kurmak istemesi İran devrimindeki dinsel öğeler dolayısıyla endişe ile izlenmektedir. Kasım 1991'de İran Dışişleri Bakanı Dr. Ali Akbar Velayati Rusya ve diğer Orta Asya devletlerine 10 günlük bir ziyarette bulunmuştur. Azerbaycan, Türkmenistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Kazakistan ile ekonomik, teknik ve kültürel alanlarda işbirliğinin devamı ve geliştirilmesi amacıyla anlaşmalar imzalanmıştır (13). Azerbaycan ile Şii mezhebini paylaşmalarına rağmen, Türkmenistan'ın güneyindeki Farsça konuşan nüfus, Özbekistan ve Tacikistan büyük ölçüde Sunni mezhebindedir.

İran, büyük ihtimalle liderliğini de üstleneceği Hazar Denizi Ekonomik İşbirliği Konseyini kurmuştur.

Türkiye

Diğer bölgesel devletlerin arasında Türkiye'nin Orta Asya devletleri ile yakın işbirliği kurmak için önemli bir potansiyeli vardır. Bunun arkasındaki sebep bu devletlerin nüfusunun yüzde 70'inin etnik olarak Türk olması ve Türk dilini konuşmasıdır. İkinci olarak Orta Asya'daki liderlerin ülkelerini laik bir şekilde yönetmek için karşılarında bir Türkiye modeli vardır. Üçüncü olarak ta Türkiye bölgedeki diğer devletlerden daha sanayiileşmiş, teknik olarak daha gelişmiş ve ekonomik ve politik olarak ta daha ileridir (14).

Batı, bölgedeki "fundamentalist güçleri" yokedebilecek tek olumlu güç olarak Türkiye'yi gördüğünden bu ülkeye daha fazla ekonomik ve teknik yardım yapmaktadır. Bölgedeki fundamentalizmi önlemek

amacıyla Türkiye'nin Dışişleri Müsteşarı, Özdem Sanberk 1992'nin başında Hindistanı ziyaret etmişti. Hem Türkiye hem de Hindistan "Orta Asya bölgesinde laik güçleri destekleyecek amaçlara yönelik olarak işbirliği" konusunda anlaşmaya varmışlardır (15). 27 Nisan 1992'de zamanın Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel Orta Asya gezisinin ilk durağı olan Özbekistan'ın başkenti Taşkent'e gelmişti. Gezinin amacı ekonomik ve kültürel alanlarda işbirliği kurmaktır. Ev sahibi Devlet Başkanı İslam Kerimov, Özbekistan'ın Türk modelini takip edeceğini açıklamıştır (16).

Türkiye'nin bölge ile dil ve kültürel yakınlık avantajı vardır ve Türkiye kendini Batı'ya Orta Asya konusunda en iyi seçenek ve laik demokratik ülke olarak göstermiştir.

Çin, Pakistan ve ABD

Kültür Devrimi (1966-76) sırasında Çin tüm dinlere karşı baskıcı tedbirler almıştır. Sincan bölgesindeki Müslümanlar büyük sayılarda Sovyet Orta Asyasına sığınmışlardır. Sincan bölgesinde yaşayan başlıca 12 etnik grup Müslümandır ve manevi yurtları olarak ta Türkiye'yi görmektedirler. Sincan önemli bir bölgedir çünkü Çin ile Orta Asya bölgesi arasında tampon görevi görmektedir. Çin de Pakistan ve İran'daki fundamentalist güçlerden endişe duymuştur. Diplomatik kaynaklara göre, Çin, Sincan'ın Pakistan ile sınırı olan bölgede Pakistanlı dini örgütlerin hareketlerini endişe içinde izlemiş ve bu olayı içişlerine müdahale olarak nitelendirmiştir (17). Orta Asya bölgesinde Çin tarafsızlık politikası izlemektedir, "Orta Asya devletleri istese bile Çin Orta Asya'ya karışmayacaktır". (18)

Mevcut senaryoda Batı ve ABD bölgedeki istikrarı daha da bozacak fundamentalist askeri hareketlerin çıkmasını istememektedirler. İslamabad'ın bazı terörist hareketlerini desteklediği suçlamalarını incelemek üzere Nisan 1992'de Peter Bruley başkanlığında Pakistan'a bir ABD heyeti gitmiştir (19). Batılı medya Pakistan'ı müslüman fundamentalist güçlerin kalesi olarak göstermektedir. Afgan ve Keşmir'li direniş grupları da "terörist" olarak sunulmaktadır. Bunun aksine, Pakistan hükümeti suçlamaları reddetmiş, Pakistan topraklarında eğitim kampları olmadığı teminatını vermiş ve Orta Asya ile ilişkilerinin temelini dinin değil ticaret ve alışverişin oluşturduğunu ifade etmiştir. Bütün bunlara rağmen, hala bazı aşırı gruplar Çin'le sınırı olan Kırgızistan'dan Afrika kıyısındaki Moritanya'ya kadar bir büyük blok kurma hayalindedirler.

Bu korku Afganistan eski Devlet Başkanı Necibullah tarafından da ifade edilmiş ve New York Times gazetesi ile yaptığı bir röportajda ABD'nin ülkesindeki fundamentalist gerillaları yok etmesi için kendisine yardım etmesini istemiş ve böylece fundamentalizmin komşu eski Sovyet devletlerine de sıçramasını engelleyeceğini söylemiştir. Daha sonra şöyle devam etmiştir: "Bizim, yani Afganistan'ın, ABD'nin ve uygar dünya'nın bir görevi var, o da fundamentalizme karşı ortak mücadele etmektir". Ayrıca Afganistan'ın stratejik ve politik önemi olduğunu da belirtmiş ve Orta Asya'daki

müslüman devletlere fundamentalizmin yayılmasını engellemek amacıyla da siper görevi gördüğünü vurgulamıştır. Batılı devletleri şöyle uyarmıştır: "Eğer Afganistan yenilip fundamentalizmin merkezi haline gelirse, o zaman Orta Asya devletlerini de kaybedersiniz". (20)

Sonuç

Soğuk savaş sonrası dönem bize değişik bir senaryo sunmuştur. Demokrasi, bölgesel bağlılık, günümüz dünyasının temel konularıdır. Orta Asya'yı etkilemek isteyen bölgesel ve harici güçler anlamalıdır ki uluslararası politikadaki değişiklikler sebebiyle radikal dinsel aşırılığın bölgede yeri yoktur. Orta Asya'nın politik İslam'dan etkilenmeyecek olmasının birçok sebebi vardır. İlk olarak, bu devletlerin kültür seviyesi çok yüksektir ve komünist yönetimi sırasında laikliği benimsemişlerdir. İkinci olarak, Azerbaycan dışındaki devletlerin tümü Sunni'dir ve bu da Şii İran ile aralarına mesafe koymaktadır. Üçüncü olarak, Orta Asya insanı Sufizmden çok etkilenmektedir. Politik çoğulculuk Orta Asya'nın bu geçiş döneminde onlara çözüm olabilecek tek yoldur. Demokratik sürecin bu güçleri yalnızlıktan, politik çoğulculuğu götürme özelliği mevcuttur.

Dipnotlar

1. Far Eastern Economic Review (Hong Kong), 9 Ocak 1992.
2. Ahmad Hasan Dani, New Light on Central Asia (Lahore: Sang-E-Meel Publication, 1993), s. 121.
3. A.g.e., s. 122.
4. From Containment to Stability: Pak-US Relations in the Post-Cold War Era, (ed), Colonel Daind O. Smith, Patrick Clawson, "Is the Great Game Restarting in Central Asia", Institute of National Strategic Studies, Washington, D.C., 1993. s. 180-181.
5. A.g.e., p. 182.
6. Far Eastern Economic Review, 9 Ocak 1992.
7. The Hindustan Times (New Delhi), 19 Mart 1992.
8. The Frontier Post (Peshawar), 28 Temmuz 1992.
9. Current History (Philadelphia), Nisan 1994, p. 153.
10. Spot light on Regional Affairs, "Impact of Central Asian Development on South and West Asia", 1 Nisan 1992, Cilt IX, No. 4, s. 31.
11. A.g.e., s. 32.
12. Far Eastern Economic Review, 24 Eylül 1992.
13. Spot light on Regional Affairs, op.cit., s. 39.
14. A.g.e., s. 35.
15. The Muslim (Islamabad), 9 Mayıs 1992.
16. Dawn (Karachi), 29 Nisan 1992.
17. A.g.e., 5 Mart 1992.
18. The Muslim, 9 Haziran 1992.
19. The Frontier Post, 14 Nisan 1992.
20. A.g.e., 11 Mart 1992.

Avrasya Enerji Kaynaklarına Bakış: Uzun Vadeli Bir Batı Stratejisi İhtiyacı

Mehmet ÖĞÜTÇÜ

Hazar Denizi çevresindeki Avrasya dünyasının önemli bir petrol ve doğal gaz üreticisi durumuna geleceği anlaşılmaktadır. Bu bölge, Batı açısından büyük stratejik önem taşıyan üç bölge için giriş kapısıdır: doğusunda Çin ve Asya'nın kalan bölümü; batısında İran, Afganistan ve İslam dünyası; batı ve kuzeyinde ise Rusya, Türkiye ve Avrupa uzanır. Burası, Batı Avrupa'dan çok daha büyük bir bölgedir. Gelecekte Avrasya'da ortaya çıkacak gelişmeler yalnızca enerji kaynaklarının güvenliğini derinden etkilemekle kalmayacak, yer-kürenin bu bölümündeki geleneksel jeopolitik dengelerin değişim yönünü de belirleyecektir. Hayati önem taşıyan pek çok durum açısından, Batı'nın bir yandan çatışmaları önleyecek etkili bir politika izlerken öte yandan bölgenin karşı karşıya olduğu sorunları biran önce ele alması gerekmektedir. Enerji işbirliği, bu bakımdan, bölgenin dünya pazar demokrasileri ailesine katılması için en iyi araçları sunmaktadır. Halihazırdaki ya da geleceğe yönelik projeksiyonlara nereden bakarsanız bakın, Türkiye bölgede belirgin bir biçimde öne çıkmaktadır ve Batı'nın güvenilir müttefiki sıfatıyla Batı ve Avrasya arasındaki hassas ilişkilerde aracılık hizmeti verebilir.

I. Genel Görünüm

Sovyetler Birliği'nin dağılışından bu yana yaklaşık beş yılın geçtiği günümüzde, önceleri çok az bilinen geniş Avrasya toprakları, pek çok açıdan -ki içlerinde enerji diplomasisi ön plandadır- dünya sahnesine çıkmaktadır. Komünistler zamanında bölgeye giriş son derece kısıtlıydı ve Avrasya gerçeği Batı'da ancak son zamanlarda tanınır hale geldi. Sınırlarını kesin olarak çizmenin güç olduğu bu bölge, Orta Doğu topraklarını iki defadan daha fazla çevrelemekte ve dünyayı, bölgenin güvenliğine, politik ve ekonomik önemine, güç odakları ve süreçlerine ilişkin geleneksel bakış açılarını yeniden düşünmeye zorlamaktadır; çünkü bu alanlardaki değişimler dünya enerji kaynaklarının geleceği konusunda ipucu vermektedir. Günümüzde, enerji, evrensel ekonominin itici gücü haline gelmiştir; gelecek yüzyılda da ekonomik ve sosyal gelişmenin temel direği olmaya devam edecektir. Enerjiye olan talep, orta vadede ekonomik büyümenin, uzun vadede de nüfus büyümesinin süratle artışıyla pekiştirmektedir. 1973/74 ve 1979/80'de petrol fiyatlarındaki belirgin yükselmeler, yakıt ikamesi, muhafazası ve enerji politikasına büyük bir darbe vurarak Batılı ülkeleri, stratejik rezervlerini genişletmeye ve yeni rezervlerin işletmeye açılması, alternatif enerji kaynaklarının geliştirilmesi, muhafazası ve verimli kullanımının sağlanması için milyarlarca dolar yatırım yapmaya zorladı. Bununla birlikte, petrol/

gaz fiyatlarında sonraları artış olmaması konuya olan ilgiyi yavaş yavaş azaltmıştır ve günümüzde, geleceğin enerji pazarları, genel olarak enerji politikalarından, özel olarak da çevre korumasına ilişkin ihtiyaçtan doğan belirsizliklerle karşı karşıyadır. Söz konusu belirsizlikler, evrensel/bölgesel enerji politikaları ve üzerinde anlaşma sağlanmış bir yaklaşım geliştirilmesi gereğini gündeme getirmektedir.

Soğuk savaş yılları sırasında, hür dünyanın petrol yataklarına -özellikle de Orta Doğu'dakilere- girişi, Batı dünyasının en temel dış politikalarından birisi olmuştur. 1947'nin ilk Arap-İsrail çatışması'ndan 1951-52'deki birinci İran krizi, 1956'daki Süveyş krizi ve 1967 ve 1973 Arap-İsrail savaşlarına kadar, Orta Doğu'da son zamanlarda yaşanan kargaşaların tümünü, stratejik öneme sahip Orta Doğu petrolü üzerindeki kontrolün kaybedilme süreçleri ile ilişkilendirmek mümkündür. Soğuk savaşın sonunda bile, Batı'nın, Orta Doğu petrolünün güvenliğine olan ilgisinde çok küçük bir azalma olmuştur. Bölgedeki petrol rezervleri, İran Körfezi çevresindeki değişikliklerin dünyanın ilgisini çekmesini kaçınılmaz kılmaktadır. Bu durum, I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden beri, bölgenin iç politikasında bir etken olagelmıştır. Batı'nın petrol çıkarları öylesine yüksektir ki, Orta Doğu ülkelerinin, Krapels'in (2) sözcükleriyle "*Batı'nın esaslı ilgisi ve müdahalesi olmaksızın kendi rakiplerini seçmelerine*" bile izin verilmeyecektir. Öte yandan, Batılı devletlerin, Kuveyt petrolünün el değiştirmesini önlemek için maliyeti yüksek bir savaşı finanse etmekte tereddüt etmezlerken; Batı Sibiryası (Rusya), Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan'ın zengin petrol ve gaz yataklarının dost olmayan ellere düşmesiyle sonuçlanabilecek bir olay olması ihtimalini tam manasıyla bir kenara itmeleri ironiktir (3). Bu bölge 1976'dan beri dünyanın başta gelen petrol üreticisiydi. Topraklarının genişliği ve potansiyel petrol ve gaz kaynaklarının kayda değer büyüklüğü Avrasya'yı, yarının petrol ve gaz ihraç eden süper güçlerinden birisi haline getirecektir. Günümüzde Avrasya'daki gelişmelerin yeni büyük güçler arasında *BÜYÜK OYUN*'un 20. yüzyıl versiyonunun yeniden sahnelendiği izlenimini veren sonuçları, bu nedenle, Orta Doğu, Balkanlar, Trans-Kafkasya ve Orta Asya'yı kapsayan geniş bir coğrafyanın istikrarını ve dünyanın ana petrol ve doğalgaz bölgelerinin güvenliğini belirleyebilir. Bu yüzden ki, diğer büyük Batı devletlerinin yanı sıra, Avrupa Birliği de şu andaki muğlak Avrasya stratejisinin genel bir değerlendirmesini yapmalı ve bölgedeki uzun dönemli çıkarları üzerinde düşünmelidir. Avrasya ülkeleri ile ilişkisini her açıdan zorlayacak yeni bir Avrupa Birliği stratejisi formüle edilmesi konusunda artan bir ihtiyaç söz konusudur ve sanyoruz ki, enerji işbirliği, bu anlamda mükemmel bir fırsat sunmaktadır.

Bu makalede, enerji mallarından sözedildiğinde, esas olarak, Avrasya'da bol bulunan ve dünya enerji pazarlarında aranan iki değerli mala-petrol ve gaza atıfta bulunulduğu anlaşılmalıdır. Başka bir ifadeyle, burada, diğer enerji kaynaklarıyla, örneğin elektrik, kömür, güneş, nükleer kaynaklar ve diğer yeniliklerle ilgilenilmemektedir. Avrasya bölgesinin, enerji kaynakları açısından dünyadaki en stra-

tejik bölgeler arasında olduğu kuşku götürmez. Petrol ve gazın, bu geniş karaparçasındaki ekonomik ve siyasal dönüşüm için motor gücü oluşturduğu da açıktır. Enerji gereksiniminin tamamını kendine yeterli olabilecek şekilde karşılayabilen bir kaç ülkeden biri olan eski Sovyetler Birliği, eşsiz bir doğal enerji kaynağı servetine sahipti. Şimdi ise, eski Sovyetler Birliği'nin petrol ve gaz rezervlerinin büyük bir kısmı Rusya'da bulunmaktadır; eski Sovyet coğrafyasında son tahminlere göre 162 milyar varil civarındaki bilinen ve olası petrol rezervlerinin 137 milyarı Rusya'ya, 15 milyarı Kazakistan'a, 4 milyarı Azerbaycan'a, 3.2 milyarı Türkmenistan'a ve 2.8 milyarı diğer Bağımsız Devletler Topluluğu üyelerine aittir (4).

Dünyanın en muğlak devletlerinin ortasında yer alan Hazar Denizi, uzmanların iddiasına göre bazı İran Körfezi ülkeleri ile rekabet edebilecek bir petrol ve doğal gaz üreticisi bölge olma yolundadır. Hazar'daki pek çok bölge ne tanımlanmış ne de dikkate alınmıştır. Petrol ve gaz ihracatı geliriyle desteklenen bir ekonomik büyüme ortaya çıkabilir ve eski Sovyetler Birliği'nin en geri bölgeleri olan Orta Asya ve Kafkasya bu büyümenin kıvılcımını tutuşturabilir. Hazar Denizi dünyanın en büyük gölü olarak 600.000 km²'lik bir alan kaplamaktadır; fakat jeolojik bölge daha ötelere yayılır. Hazar Düzluğu, doğu Hazar'dan Batı Kazakistan'a ulaşmakta ve Rusya'nın petrol ve doğalgaz yataklarının bulunduğu Astrakhan, Orenburg ve Volgograd'ı içine almaktadır. Diğer tarafta, Azerbaycan ve Türkmenistan sahalarını zorlayıp Aral Gölüne kadar genişleyerek, Kuzey Kafkasya Mongeshlak bölgesi denilen yerde bölgeyi ikiye ayırmaktadır. Hazar Denizi etrafında gün ışığına çıkmamış çok sayıda coğrafi yapılanma ve umut vaadeden ufuklar mevcuttur (5). Burası, dünyanın yeni petrol ve gaz umutları için en çok vaadde bulunan bölgesidir. Sermaye ve teknolojiye yoksun Sovyetler zamanında, şimdilerin bağımsız devletleri olan Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan'daki alanlar milyarlarca varil petrol ve zengin doğal gaz rezervleri ihtiva etmekteydi. Şu anda, BDT sahası, dünyadaki bilinen rezervler içinde - Suudi Arabistan, Irak, Kuveyt, İran, Abu-Dabi, Venezuela ve eski SSCB'den sonra yedinci sırada gelmekte, ardında Meksika ve ABD yer almaktadır. Dünyadaki gaz rezervlerinin üçte birini aşkın kısmının bu bölgede bulunduğu tahmin edilmektedir. Meksika gibi, cazip rezervlere sahip ülkelerin hepsinin son zamanlarda kapılarını Batılı şirketlere kapatmalarının, Chevron, BP ve Shell gibi firmaları başka yerler aramaya yöneltmekte olduğu bir gerçektir. Hazar Denizi çevresindeki ülkeler artık bağımsız olduklarından kendi kaderlerini tayin edebileceklerdir: Rusya'nın bu yurgan bürokrasisi ile uğraşmak zorunda kalmadan Batılı kaşifin kendine bir yer edinmesi için yeterince küçülmüşlerdir. Aynı zamanda Batı'nın kendi yerli sanayilerine katılımına da açıktırlar. Batılı şirketler bu rezervlerin ortaklaşa işletilmesine olanak verecek düzenlemeler peşindeyken, bir soru işareti her zamankinden daha çok önem kazanmaktadır: Hazar petrolü dünya pazarlarına nasıl getirilecektir? Asıl sorun, Avrasya petrolünün ve gazının, çoğunlukla hasım, rakip ya da istikrarsız durumdaki devletlerce kapatılmış olan bu bölgeye oldukça uzak mesafedeki uluslararası pazara ulaş-

tırılmasıdır. Zaman içinde, iki alternatif boru hattı projesinin masaya geldiği görülmektedir. Hem kaynakların işletilmesinin hem de diğer endüstriyel faaliyetlerin kaderi, petrol ve gazın dünya piyasalarında satılmak üzere limanlara ulaşımını sağlayabilecek güvenli ve etkin çalışan boru hattı şebekelerinin geliştirilmesine bağlıdır. Bu türden boruhatlarının devreye sokulamadığı sürece, Chevron Yönetim Kurulu Başkanın söylediği gibi "O bölgede sadece boş bir hülyaya sahip olabiliriz."

Soğuk savaşın sona ermesinin, Avrupa ve Avrasya arasında bölgesel ekonomik işbirliği ve entegrasyon için enerjinin başrol oynamak suretiyle dengelediği yeni fırsatlar yarattığına inanmaktayız. Zaten, eski Sovyetler Birliği Avrupa'nın enerji kaynakları ithalatının % 25'ini sağlamaktaydı. 1988 yılında Sovyetlerin OECD ülkelerine ihraç ettiği enerji kaynakları toplamı - 93 milyon ton ham petrol ve ürünleri, 38 milyar cm³ doğal gaz ve 21 milyon ton kömür olmak üzere yaklaşık 140 milyon ton idi. (TOE) (7) Avrupa Birliği, 1986'dan bu yana enerji ihtiyacının, özellikle de petrol ve gaz ihtiyacının karşılanmasında her zamankine göre çok daha hassas bir noktaya gelmiştir. Hali hazırdaki enerji ihtiyacının neredeyse yarısını ithalatta karşılamak durumundadır ve IEA'nın (Uluslararası Enerji Ajansı'nın) öngördüğü gibi bu bağımlılığın uzun vadede artacağı anlaşılmaktadır. Bu nedenle, Birliğin çok az sayıdaki ülkeye, hatta siyasi istikrar garantisi olmayan tek bir üretici bölgeye aşırı bağımlı hale gelmesi gibi bir tehlike söz konusudur. Avrupa Birliği ülkelerinin doğal gaz talebi, 2010 yılında, şu anki 220 milyar cm³'e kıyasla artarak 300 milyar cm³'e (8) ulaşacaktır. % 35 civarındaki bu artış, Avrupa'nın temel enerji tüketiminde doğal gaz payının % 18'den % 23'e çıkacağı anlamına gelmektedir. Bugün 135 milyar cm³ dolayındaki yerli gaz üretiminin, gelecek 20 yılda önemli bir artış kaydetmeyeceği tahmin edilmektedir; 2000 yılından sonra 140 milyar cm³'e ulaşacak, fakat 2010 yılından sonra 120 milyar cm³'e düşecektir. Bunun sonucu olarak, bütün bölgenin arz ve talebi 2000 yılında net olarak 140 milyar cm³, 2010 yılında ise 180 milyar cm³ ithalatı gerektirecektir (9). Bu yeni talep nereden karşılanacaktır? Yanıt basittir: çoğunluğu, kaçınılmaz bir şekilde Batı Avrupa dışından. Şu anda kıta Avrupa'sının gaz ihtiyacının % 20'sinden fazlası NIS tarafından - çoğunlukla da Rusya ve Türkmenistan - sağlanmaktadır. (Cezayir de önemli bir gaz ihracatçısıdır; fakat istikrarsızdır ve rezerv/üretim oranı 54 yıl olarak tahmin edilmektedir. Norveç'in Avrupa Birliğine yakın zamanlardaki girişi, şüphesiz Avrupa Birliğinin gaz ihtiyacını temin etme durumuna göre belirlenecektir.) Gerçekte, bütün bu gaz eski Çekoslovakya ve Ukrayna üzerinden gelmektedir. Ancak son zamanlardaki ödeme ve transit ücretlerine ilişkin anlaşmazlıklar, hem Batı hem de Doğu Avrupa'ya yapılan ihracatta süregiden kısıntılara yol açmıştır. İhtiyacının üçte birinden fazlası için BDT gazına bağımlı olan Almanya ve İtalya da dikkate alındığında, bu bozuklukların Batı Avrupa'da ana gündem maddesini oluşturduğu açıktır.

Bu arkaplan karşısında Türkiye'nin rolü, Avrasya dünyasının karmaşık enerji manzarasının neresinde yer alacaktır? Coğrafi açıdan

Avrasya dünyasının merkezinde yer alması dolayısıyla Türkiye'ye, Avrasyalı üreticiler ile Avrupalı tüketiciler arasındaki enerji ticaretinde kritik öneme sahip bir rol düşmektedir. Bu öyle bir roldür ki geniş bir öngörü becerisini, yaratıcılığı ve bölgenin verili karmaşık politik dengeleri ve ekonomik sorunları açısından Türkiye'nin önderliğini sağlayacak stratejik düşünce yapısını gerektirmektedir. Hazar bölgesinin petrol ve gaz ihracatçısı ülkelerinin Türkiye üzerinde oluşturduğu baskıların, bu ülkelerin dünya piyasalarına mümkün olabildiğince çok petrol ve gaz pompalama istekleriyle orantılı olarak daha da artması beklenmektedir. Türkiye enerji diplomasisinin bu eşi görülmemiş isteğe karşı hayata geçirilebilir bir formül üretmekte göstereceği performansın, 21. yüzyılda Türkiye'nin Avrupa Birliği ve Avrasya ülkeleri ile ilişkilerinin seyrini derinden etkileyeceğine inanılmaktadır.

II. Avrupa Birliği'nin Günümüzdeki Enerji Durumu

Avrasya, enerji üretimi açısından en büyük tek pazar olarak değerlendirildiğinden, artık Avrupa Birliği'nin durumunu ele alabiliriz. Rusya ve diğer BDT devletleri arasında son zamanlarda yaşanan gerginlik, Avrasya'nın Avrupa'ya enerji ihracatının güvenliğini bir kez daha gündeme getirmektedir (10). Uluslararası enerji arenasında belirgin en büyük enerji tüketicilerinden birisi olması dolayısıyla Avrupa Birliği açısından güvenlik sorunu oldukça önemlidir. (Bu arada, hala bir enerji dış politikasına sahip olmaması nedeniyle Avrupa Birliği'nin henüz belirleyici bir oyuncu olmadığını da belirtmeliyiz.) Birliğin enerji piyasasına entegrasyonu, Birlik düzeyinde tanımlanmış bir güvenlik kavramını gerektirir. Bu kavram, Birlik içi enerji piyasasının çerçevesini belirleyen ve Birliğin uzun dönemdeki enerji politikası ile ilişkilendiren bir kavram olmalıdır. Birlik kaynaklarının rolü, kaynakların ya da enerji türlerinin çeşitlendirilmesinin optimum derecesi, piyasadaki rekabetin derecesi, enerji üretimi, dağıtım ve kullanımına ilişkin yasal düzenlemelerin boyutları; hepsi bu kavrama uygun olarak tanımlanmalıdır. Avrupa Birliği boyutlarının kademeli olarak ulusal boyutun yerini almasının nasıl ve hangi oranda olacağına ışık tutacaktır. (Örneğin iştirak sorunu). Bu durum gaz açısından özel bir önem taşımaktadır. Temiz, kullanımı kolay, ucuz ve çevre dostu bir enerji kaynağı ve hammadde olarak inkar edilemeyecek avantajlarına karşılık, Birliğin tüketiminde hemen hemen % 20'lik payıyla doğal gaz, temininde güçlük çıkması ve güven altına alınamaması durumunda bugünkü önemine ulaşamayacaktı. Bu yüzden gaz tüketiminin başında, gaz arzının güvenliği gelmektedir; ki bugün de hala gaza dayalı endüstrilerin temel sorunu budur. Benzer bir düşünce petrole dayalı endüstriler için de kesin olarak geliştirilebilir.

Avrupa Birliğinin günümüzdeki ve gelecekteki enerji kaynağı sıkıntısının, kaynak arzının geleneksel alanları olan Rusya, Norveç ve Cezayir'in daha pahalıya malolacak yeni rezervleri seferber edilmedikçe çözümlenmeyeceği açıkça görülmektedir. Hatta başka yeni kaynaklara da ihtiyaç duyulabilecektir; ancak tüketiciye böylesine uzak bölgelerden petrol ve gaz getirmek için gerekli finansal kay-

naklar, çoğu üyenin şuan ki finansal kapasitesine kıyasla dev boyutlardadır. Sermayeyi harekete geçirmek ve daha esnek kredi vadeleri yaratmak için koordine çözümler bulunmadığı sürece bu kusur, Avrupa Birliği ekonomileri açısından temel kısıtlamalardan biri olmayı sürdürecektir. Finansal kurumların ve tüm kaynaklarını yeni gaz ve petrol talebini karşılamak üzere seferber etmek durumunda olan petrol ve gaz şirketlerinin katılımını sağlayabilmek için, tüketici ülkelerin üzerine düşen görev, olası yüksek maliyetleri hesaba katmak suretiyle makul bir getiri sağlayacak fiyat düzeyini oluşturarak katkıda bulunmalarıdır. Bu kaçınılmaz bir koşuldur: Yatırımcılar istikrarlı taahhütlere girmek durumundadırlar; fiyatlarda bu yönde gelişme ummadıkları sürece gelmeyeceklerdir. Yine de bugün için karşı karşıya olduğumuz sınırlamaların, özellikle de finansal olanların farkındayız. Bu nedenle, sadece günün ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik işbirliği biçimlerinin ötesinde cesur adımlar atılması ve taraflar arasında daha fazla dayanışma içeren inter aktif tasarımlar üretilmesi gereklidir. Risk ve kazancın daha adil paylaşımı temelinde oluşturulacak bu tür bir işbirliği, üretim yerlerinden tüketim alanlarına dek petrol ve gaz endüstrilerine yönelik ilginin sürekliliğini sağlayacak ve üreticiler açısından güvenli pazarların, tüketiciler için de güvenli kaynakların daha garantili olmasına yardımcı olacaktır.

Gelecek yüzyılın başında, OECD Avrupa'sının OPEC petrolüne bağımlılığı, özellikle yerli üretimdeki azalışın sonucu olarak, % 75 civarında artacaktır. Özellikle üreticilerin çeşitliliği dikkate alındığında Doğu Avrupa ülkelerinin eski Sovyetlere enerji kaynağı temini bakımından daha az bağımlı olmak arzularına bağlı olarak, OPEC petrolüne (ve diğerlerine) olan taleplerinin artması beklenabilir. Doğu Avrupa hükümetleri'ne miras kalan enerji teminine ilişkin yasalardan ekonomilerinin başına dert olmayı sürdürmektedir. Enerji ithalatı konusunda Rusya'ya yüksek dereceden bağımlıdırlar; enerji fiyatları uluslararası pazarın koşullarını yansıtmamaktadır; bütün bunların sonucu olarak da, özel teşebbüs enerji alanında çok az ilerleme göstermektedir. Kaynak güvencesinden yoksun ve endüstriyel üretimde aşırı enerji kullanımı ile karşı karşıya bulunan gerektiren bir bölge olduğu için, Doğu Avrupa da özel olarak sıkıntılı bir durumdadır. Yerli enerji üretimi bakımından en önemli gözlem, yerli petrol ve gaz kaynaklarının oldukça sınırlı ve önemli bir kısmının -özellikle Romanya'dakilerin- gelecek on yıl içinde ya da hemen sonrasında yokolacak olmasıdır (11). Zamanla, bir taraftan bu bölgedeki petrol ve gaz üretiminin % 90'ından fazlasını gerçekleştiren Rusya Federasyonuna, bağımlılıklarını azaltmaya çabalayan eski Sovyetler Birliği'nin öteki cumhuriyetleri de bu durumla yüzyüze gelebileceklerdir. Böylece, gelecekte Avrasya enerjisinin hedefi Doğu Avrupa ve diğer BDT ülkeleri olacak; fakat zamanla gözleri, kendisine enerji altyapısı oluşturmada yardımcı olabilecek ve dünya piyasa fiyatlarından ödeme yapabilecek Batılı Pazarlar üzerinde odaklanacaktır. Enerji alanına yatırılan Batı sermayesinin güvenceye alınması, aynı zamanda olası Rusya iddialarına karşı siyasi bir garanti olarak da görülmektedir. BDT'nin enerji sektörlerine ya-

pılan Batı kaynaklı yatırımlar ile siyasal ve güvenlik alanındaki kazanımların çoğalacağı anlaşılmaktadır. Kazak Cumhurbaşkanı Nazarbayev, Londra'ya yaptığı resmi ziyaret sırasında "Günümüz dünyasında silahların bir ülkeyi korumakta yeterli olabileceğini sanmıyorum. Bizim (Rusya'ya karşı) temel güvenlik garantimiz, Kazakistan'da güçlü bir batı girişiminin varlığı ile mümkün olacaktır" diyerek, bu noktayı açıkça ifade etmiştir.

1989 yılında Avrupa Birliği'nin toplam doğal gaz tüketiminin % 62'si yerli üretimden karşılanmaktaydı. Doğalgazdaki % 62'ye karşılık aynı oran petrol için % 27 idi. Başlıca gaz üreticileri Hollanda - Birliğin toplam üretiminin yaklaşık yarısı ve toplam tüketimin dörtte birinden fazlası bu ülkeye aittir- ve İngiltere'dir. Norveç de Birliğe kayda değer düzeydeki gaz üretimi ile katılmıştı. Ancak yerli doğalgaz üretiminin Avrupa Birliği'nin sürekli artan talebini karşılamakta yetersiz kalacağı bir süre önce açıkça görüldü. Başka bazı doğal gaz kaynakları bulunmalı ve Birlik ihtiyacının karşılanmasında kullanılmalıydı. Eski SSCB, Batı Sibirya'dan doğuda Çek sınırındaki Ushgorod'a ulaşan dev doğalgaz şebekesiyle Batı Avrupa şebekelerini beslemekteydi. Boru hatlarından üç tanesi Çek/Alman sınırındaki Waidhaus'a, diğer dördü de Çek/Avusturya sınırındaki Baumgarten'e uzanmaktaydı.

Doğal gaz ihtiyacının karşılanması, gelecek on yıl açısından az çok garanti altındadır; ancak yüzyılın bitiminde, artan kullanımın eski SSCB'dekilerin de dahil olduğu daha uzaktaki rezervlerden karşılanmasını gerektirecektir. Dahası, eski SSCB'nin petrol ve gaz tüketimi -ki zaten büyüktür- bu arada artmaya devam edecektir. Bu yüzden Avrupa uzun vadede, geniş BDT rezervlerinin işletilmesinde kazanılmış haklara sahip olacaktır. Uzak mesafelerden gaz getirmek ancak çok miktarda ve artan oranda gerçekleştirilmesi durumunda kârlıdır. Sibirya'dan Batı Avrupa'ya taşıma maliyetini (yaklık 5000 km) kestirmek güçtür; fakat çok kaba bir tahminle 20 cent/m³ civarında olacağı söylenebilir. Bu şu anda Batı Avrupa'daki cari fiyat dolayındadır. Günümüzde doğalgaz esas olarak temiz yanma özelliği nedeniyle kömür ve petrolün en ciddi rakibi haline gelmiştir.

Bu durum karşısında, Avrupa Birliği'nin gelecekteki enerji ihtiyaçlarını ne şekilde karşılama eğiliminde olduğunu kabaca tanımlamaya çalışacağız. 2020 yılına kadar ki dönemi kapsayan yeni bir Avrupa Birliği enerji politikasına ilişkin önerileri; 1996'da Avrupa Birliği anlaşmasının revizyonu sırasında üye devletlerce kabul görüldüğü takdirde enerji politikası önlemlerinin gündeme alınması şeklinde ifade etmek mümkündür. Enerji politikası, ulusal kontrol konusunda hassas olan üye devletlerce, her ülkenin kendi iradesine bırakılması gereken bir alan olduğu düşüncesiyle Maastrich Antlaşması'ndan kasten dışlanmış bir konudur. Ancak Komisyon, Antlaşmanın revize edilen metnine bir enerji bölümü eklemek suretiyle uyanık davranmıştır (13).

Avrupa Enerji Sözleşmesine Doğru

Birlik şu anda, bölgede yıllar itibariyle büyüyen dünya enerji piyasasına giriş açısından baskı yaratan sorunların, özellikle de eski

Sovyet gaz kaynaklarına ilişkin olanların bilincine vararak Doğu Avrupa ve BDT ile ses getirecek, işe yarar bir enerji işbirliği çerçevesinde etkin fikirler geliştirmektedir. Bu noktada, ilk kez 1990 yılında Hollanda hükümeti tarafından önerilen ve *Lubbers Planı* olarak bilinen Avrupa Enerji Sözleşmesi (her ne kadar coğrafi kapsamı açısından "Avrupalı" sayılmasa da) üzerinde durulmalıdır. Plan, günün birinde sona erecek olan yerli enerji kaynaklarının; Batıya know-how getirisi ve potansiyel kaynaklarının işletmeye açılması için sermaye akışı biçiminde çıkar sağlayacak Doğu Avrupa ve Eski Sovyetler Birliği'nin kaynakları ile ikame edilmesinin bir yolu olarak sunulmuştur. Sözleşmenin başlıca amaçları; eski Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'nın enerji kaynaklarını işletmeye açmak, yatırımları ve serbest ticareti teşvik etmek ve ekonomik geçiş dönemini desteklerken pazarlara karşılıklı girişi sağlamaktır. Eski Sovyet cumhuriyetleri arasındaki karşılıklı enerji akışında son zamanlarda ortaya çıkan aksamlar, Ukrayna, Baltık ve diğer cumhuriyetlere karşı petrol fiyatları ve arzı üzerinde sayısız anlaşmazlıklar çıkaran Rusya ile anlaşma gereğini açıkça ortaya koymaktadır.

Bir tür politika deklarasyonu biçiminde kaleme alınan sözkonusu sözleşme; sürekliliğe sahip, yasal açıdan bağlayıcı hükümlerin ne şekilde yerine getirileceği kararının imza koyan taraflara bırakıldığı, daha ayrıntılı bir anlaşma yolunda atılmış temel bir adım olarak değerlendirilmelidir. Sözleşmenin başarısı, BDT reformistlerinin bu stratejik sektörde bir pazar ekonomisi yaratma çabalarına hız verecektir. Aynı zamanda da, ilgili ülkelerin enerji sektörlerine ilişkin düzenli yasal ve mali yapılanmalara paralel istikrarlı ticari ilişkiler yaratılmasını hızlandırarak Doğu'da ekonomik kalkınmayı körükleyecektir. 1992 yılı başında Lizbon'da Avrupa Konseyi, pazar ekonomisine yönelik geçiş sürecini kolaylaştırıcı ve hızlandırıcı temel bir katkı olması anlamında enerji sektöründe yakın bir işbirliği geliştirilmesinin önemini vurguladı (14). Titizlikle sürdürülen bir dizi müzakerenin ardından sözleşme 17 Aralık 1991 tarihinde Hague'de, bütün Avrupa Birliği üyelerinin, Birliğin kendisinin, Doğu Avrupa ülkelerinin hemen hepsinin ve Türkmenistan dışında bütün eski SSCB'nin, 3 Akdeniz ülkesinin ve OECD'nin Japonya, ABD, Kanada ve Avusturalya gibi Avrupalı olmayan 4 üyesinin içinde yer aldığı 48 ülke tarafından imzalandı.

Sözleşme'nin imzalanmasından bu yana, katılımcı ülkeler, imzalayan bütün ülkelerdeki enerji endüstrilerinin operasyonları ve yatırımlarına yasal temeli sağlamak açısından Sözleşme'nin Temel Mutabakatı'nı (artık "Sözleşme Antlaşması" olarak adlandırılmaktadır) müzakere etmeyi sürdürmektedirler. Görüşmeler sonuçlandırıldığında, Doğu-Batı enerji işbirliği açısından önem taşıyan yatırımların korunması, kısıtlamaların kaldırılması, transit ve açık ticaret koşulları gibi sorunların çözülmesi beklenmektedir. Bununla birlikte ortada, halen çözüm bekleyen bazı temel teknik güçlükler bulunmaktadır. Ayrıca yapılan müzakereler hiçbir şeyi kolaylaştırmadığı gibi pek çok sayıda katılımcı da süreci açıkça yavaşlatmaktadır. Avrupalı olmayan OECD ülkelerinin antlaşma kapsamına dahil edilmesi, müzakereleri sık sık yalnızca Batılı ülkeler

arasında geçen tartışmalara dönüştürmektedir. Son olarak, eski Sovyetler Birliği'nin ekonomik ve siyasal istikrarsızlığı da bazı müzakerecileri son derece ihtiyatlı davranmaya itmektedir. Sözleşme görüşmeleri, Rusya'nın Batılı yatırımcılara, gerekli uzmanlık, donanım ve nakiti Doğu'ya akıtmak için ihtiyaçları olan yasal güvenceleri vermekteki gönülsüzlüğü yüzünden sürüncemede kaldı. Görüşmelerin yavaşlığı Avrupa Birliği'ni, ya planların daha da az hırs içerecek şekilde yapılması ya da Rusya'ya evine çekidüzen verileceği zamanın tanınması içni görüşmelerin bir kaç aylığına kesilmesinin kabulü konusunda düşünmeye zorluyordu. Yasal düzenlemde bağlayıcı bir metnin kabulüne ilişkin çözülmemiş sorunlar yığını kadar, Avrupa Birliği, ABD ve Japonya arasındaki Rusya ve öteki BDT ülkelerinin enerji rezervlerine yönelik iş mücadeleler de, pratikte görüşmeleri durma noktasına getirmiştir. Görüşmelere katılan en büyük petrol ve gaz üreticilerinden olan Norveç ve Rusya, ulusal şirketlerin ya da devlet teşebbüslerinin mevcut ayrıcalıklarının korunmasına izin verilmesi konusunda ısrarlı davranmaktadırlar. Diğer bir sorun ise BDT'de sübvans edilen enerji fiyatlarıdır. Yapılacak düzenlemeler görüşülürken BDT cumhuriyetlerinin çoğundan enerji fiyatlarını serbest bırakacakları zaman konusunda kesin bir tarih belirtemeleri istenmektedir. Batılı ülkeler, bazı BDT ve Doğu Avrupa hükümetlerinin yabancı yatırımların belirli bir süre alacağı alanlarda ilgili yeni mevzuatı ve ekonomik reformlarını ileri sürerek karşı çıktıkları geçişe ilişkin düzenlemelerin mümkün olabildiğince açık ve kısıtlı olmasını istemektedir. Avrupa Birliği de, Brüksel'in, Rusya ile Japonya ya da ABD'nin elde edebileceğinden daha yüksek seviyede bir enerji işbirliği hedeflemesinden dolayı diğer katılımcılar tarafından eleştirilmektedir (16). Öte yandan bazı Avrupalılar da aslında Avrupa'ya ait bir başarıdan ABD ve Japonya'nın bedavadan yararlandığını düşünmekte ve buna hala içerlemektedirler.

Bununla beraber, müzakereciler için, ön yatırım korunması gibi hırslı ve zor kısmını daha sonraki bir tarihte çözmek kaydıyla bir kenara bırakıp geçen Aralık ayında Avrupa Birliği tarafından geliştirilen iki aşamalı bir yaklaşım üzerinde anlaşılar. Sözleşmenin esas menfaatları olan eski Sovyet cumhuriyetleri, pazarlarını petrol ve doğal gaz arama ve çıkartma faaliyetlerine bütünüyle açmak gibi bir konumdan uzak olduklarından Avrupa Birliği de önceki emellerinden aynı oranda taviz verdi. ABD tarafından da gönülsüzce kabul edilen bu yeni ödün, sözleşme müzakerelerine başkanlık eden Charles Rutlen'e (17) göre yaz tatilinden önce imzalanması muhtemel olan I. aşama Antlaşmasında yer almayan ön-yatırımların korunmasına ilişkin hazırlıklara karşılık düşmektedir. Ön yatırım sorununun II. aşama Antlaşmasında ele alınacağının kabul edilmesiyle, geriye kalan az sayıdaki çözülmemiş sorunun ayrı ayrı müzakeresi gerekmektedir. (Örneğin enerji donanımı ve hizmetlerinin hesaba katılması.)

Batılı ülkelerin Avrasyalı partnerleriyle bu aşamada paylaşabilecekleri en önemli şey, kuşkusuz Batı'nın pazar kökenli enerji ticareti modellerine peyder pey dönüşümü sağlamak konusundaki

deneyimleridir. Fakat bunu söylemek, her zaman olduğu gibi yapmaktan daha kolaydır: Sözü edilen ülkelerin hala ağırlıklı olarak it-halata bağımlılıkları nedeniyle, ekonomik ve çevresel açıdan yetersiz bir enerji sektörünü daha rasyonel ve pazara yönelik bir duruma dönüştürmek, tanımı gereği, sancılı ve maliyetli olacaktır. Daha önce belirtildiği gibi, Sözleşmenin Batı'ya aşağıdaki avantajları sağlayacağı ileri sürülmektedir:

- Öncelikle, Batı'nın petrol ihtiyacını karşılamak için OPEC'e olan bağımlılığını azaltacaktır. BDT enerjisine dayanmak beraberinde bazı riskler de taşımaktadır: Batı ve BDT arasında büyük bir gerginlik yaşanması (ki şu anda derinleşecek gibi görünmemektedir) veya herhangi bir iç kargaşa ya da çöküş durumunda kaynaklardan yoksun kalınacaktır. Yine de bu tehlike abartılmamalıdır; BDT şimdiye kadar Batı açısından güvenilir bir enerji ihracatçısı olagelmıştır ve şiddetli nakit ihtiyacı yüzünden öyle de olmaya devam edecektir.
- İkincisi, Batının enerji teknolojisinin BDT'ye girmesi nedeniyle, atmosfere, ırmaklara ve göllere çeşitli sızıntılar (örneğin; boruhatlarından havaya yayılan metan gazı) olması gibi çevreyi tahrip eden olaylar azalacaktır. Bütün kanıtlar, BDT ve Doğu Avrupa'da bu konudaki etkinliklerin artışıyla orta vadede dünyanın doğal örtüsünün gaz sızıntılarından korunabileceği yönündedir.
- Üçüncü olarak, Sözleşme, Batı'nın BDT enerji kaynaklarına daha iyi girebilmesini sağlayacaktır. Bu da üç şekilde gerçekleşecektir. Batı teknolojisi sayesinde daha çok enerji üretilecektir. Enerjinin etkin kullanımına ilişkin önlemler iç talebi ihracat lehine azaltacaktır. Ve örneğin, BDT'nin gaz kaynaklarına fiziksel girişi genişletecektir. Batı açısından en önemli enerji kaynağının BDT gazı olduğu/olacağı görülmektedir. Temizliği ve rekabet gücü nedeniyle gelecek on yılı izleyerek Batı Avrupa'nın talebinde büyük artışlar ortaya çıkacaktır. Batı, uzun vadede BDT'nin muazzam gaz kaynaklarına kritik olarak bağımlı hale gelebilecektir.
- Dördüncüsü, BDT'yi ve diğer Doğu Avrupa ülkelerini Batı finansal ve ticari sistemine şuana dek olduğundan daha çok yaklaştıracaktır.
- Son olanak da daha sıkı işbirliği, BDT'nin ve Doğu Avrupa'nın enerji sektörlerinin Batılı şirketlere açılmasını sağlayacaktır.

BDT ülkelerinin, işbirliğinden çıkar sağlayacaklarına ve enerji rezervlerinin işletilmesi üzerindeki kontrollerini kaybetmeyeceklerine ikna edilmelerinin gerektiğini de söylemeliyiz. BDT açısından da aşağıdaki faydalar tanımlanabilir:

- Üretim ve tüketimde verimliliğin artışı daha fazla petrol ve gazın Batıya ihracını mümkün kılacak; bu da BDT'nin nakit kaynaklarını artıracaktır; daha fazla nakit giriş ise, ekonominin diğer sektörlerinde daha fazla yatırım yapılabilmesini beraberinde getirecektir.
- Daha fazla verimlilik, şu an işletilmekte olan rezervlerin ömrünü uzatacaktır.
- BDT reformistleri, BDT-Batı arasında ekonomik iç bağımlılığın artmasının çekiciliğini anlayacaklardır.
- BDT enerji rezervleri ve tüketiminin daha iyi yönetilmesiyle, BDT'nin çevresel sorunlarına karşı artmakta olan duyarlılığın cevaplanması mümkün olacaktır.
- BDT enerji sektörünün Batılı sektörlerle entegrasyonunun BDT ekonomilerinin yeniden yapılanmalarına da katkıda bulunacağı açıktır. BDT enerji üretimi için nakit kaynaklarındaki genişleme, Batılı şirketlerin ve teknolojinin araştırma ve işletme sahalarına daha etkin bir şekilde girişiyle birleştiğinde, daha hassas bir fiyat yapısı, verimlilik ve etkinliği artırıcı saikler ve işçilerin bağımsızlığı için baskı unsuru oluşturacaklardır. BDT ekonomilerinin çoğunda merkezi bir rol oynayan enerji sektörünün yeniden yapılanması, aynı doğrultuda daha fazla genel ekonomik yeniden yapılanmaya bağlıdır. Aynı şekilde politik açıdan bağımsızlıkları ve egemenlikleri için en sağlam garanti Batılı teşebbüsün varlığı olacaktır.

III. Avrasya Bölgesi'ndeki Enerji Kaynaklarının Görünümü

Çeşitli eski Sovyet cumhuriyetlerinin enerji kaynaklarının durumunu gösteren istatistiksel raporları vakitlice ve sistematik bir şekilde elde etmek giderek zorlaşmaktadır. Bununla birlikte, basın raporları, hükümet açıklamaları ve araştırma tahminleri gibi daha az güvenilir ikincil kaynaklardan bilgi toplamak hala mümkündür. Hükümet görevlileriyle doğrudan temas da güncel bilgi ve değerlendirmeler elde etmenin bir başka yoludur. Biz de bu makedeki verileri aynı şekilde biraraya getirdik. 1991'de eski SSCB'nin dağılışı ve müteakip ekonomik ve politik kargaşa ortamının doğuşundan beri, kilit rol oynayan bütün enerji kaynaklarının -petrol, kömür, elektrik ve gaz- üretimi düşmeye devam etmektedir. 626 milyon metre ton (mmt) petrolün üretildiği 1988 yılından bu yana petrol üretiminde sürekli bir düşüş söz konusudur (18). 1991'de ham petrol üretimi, 1990'a göre 55 mmt (% 9.6) azalarak 515.5 mmt'a düşmüştür; elektrik üretimi % 2.9'luk sürpriz bir oranla gerilerken kömür üretimi % 10.5 oranında bir azalmayla 629.5 mmt'a inmiştir; doğal gaz üretimi ise 2.4 milyar cm³'e gerilemiştir. Bütün bunların ötesinde, eski Sovyet cumhuriyetlerinin enerji tüketimi de azalma gösterdi; ancak bu, GSMH ya da endüstriyel ürünlerdeki düşüş kadar olmamıştır. Tersine, gaz tüketimi % 0.5 civarında artmıştır. 1992 yılı bütün BDT

bölgesi için ağır bir kriz yılı oldu. Genel olarak ekonomideki, özel olarak da enerji endüstrisindeki eski tip sübvansiyonlar bütün cumhuriyetlerde ya kısıtlanmış, ya da tümüyle kaldırılmıştır. 1992 yılında hidro-elektrik ve nükleer enerji üretimi % 1.4 artarken, petrol üretimi % 13, gaz üretimi % 2.8 ve kömür üretimi % 6.9 oranında düşmüştür. Aynı yılda BDT'de enerji tüketimi tahmini olarak % 6.8 oranında azaldı. Ekonomik faaliyetteki % 19'luk, endüstriyel üretimdeki % 23'lük azalmaya karşılık, enerji kullanımının; bir yıl öncesinin % 10'luk ekonomik faaliyet düşüşüne karşı % 2 azalan enerji tüketimi ile kıyaslandığında daha iyi olmadığı görülmektedir (19). Hazar Denizi çevresindeki Rus olmayan eski Sovyet cumhuriyetlerinin (Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan) bilinen toplam rezervlerinin 850 milyon ton petrol ve 8.700 milyar cm³ gaz olduğu tahmin edilmektedir. Jeologlar, henüz keşfedilmemiş başka rezervler olduğunu ve devam eden/planlanmış arama programlarının sonuçlarına göre rezerv tahminlerini artıracak şekilde gözden geçirmek zorunda olduklarını düşünmektedirler.

Bu bulanık ortama siyasi kavgaların da katkısı bulunmaktadır. Avrasya cumhuriyetlerinin siyasi anlamda Rusya'dan bağımsız olmaya yönelik hareketlerinin bedeli yüksek bir ekonomik fatura olacaktır. Ticaret ve ödeme alanlarındaki yeni engeller, bölgeyi, her bir cumhuriyetin karşılaştırmalı ticari üstünlüklerinden tam olarak faydalanmaktan mahrum bırakmaktadır. Bu koşullar altında, entegre petrol gaz boru hattı sistemi, elektrik güç sistemi anlaşmazlıklardan, yüksek işletme ve sermaye maliyetlerinden olumsuz etkilenmektedir. Bu tehlikelerin farkına varan Rusya enerji yetkilileri ve diğer cumhuriyetler işbirliğini mümkün olabildikince artırmaya çalışmaktadırlar. 1992'nin başında, Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya hükümetleri cumhuriyetler arası gaz akışını sağlamak üzere ortak bir şirket kurmaya karar verdiler. Türkmenistan, Litvanya ve Estonya dışındaki bütün eski Sovyet cumhuriyetleri üyelik için başvurdular. 1993 Mart'ında 12 cumhuriyetin üst düzey yetkilileri, Sibirya'nın Surgut kasabasında, petrol ve gaz üretiminde, sevkiyatında, fiyatlandırılmasında ve yatırımlarda işbirliğini geliştirmek amacıyla yeni bir "Hükümetlerarası Petrol ve Gaz Konseyi" kurdular. Surgut konferansı tartışılan tüm sorunları çözmemekle birlikte en azından, eski Sovyet cumhuriyetleri arasındaki içsel bağımlılık derecesinin ne denli yüksek olduğunun anlaşılmasını sağladı. Doğal gazı örnek göstermek gerekir, Rusya gazının % 90'ının Ukrayna üzerinden geçmesi zorunluluğunun yanı sıra, Ukrayna'nın tüketiminin çoğu Rus gazına bağlıdır. Eski Sovyet gaz ve petrol endüstrilerinin birbirine bağımlı yapısı, uzlaştırıcı bir çözümün bütün tarafların lehine olacağını göstermektedir. Bununla birlikte, fiyatlar ve transit geçiş hakları üzerindeki kritik sorunlar henüz çözümlenmiş değildir. Dahası, eski Sovyet cumhuriyetleri arasındaki ekonomik ilişkiler; ulusal düzeyde enerji fiyatlarının serbest bırakılmasına doğru bir eğilim söz konusu iken, enerji ithalatının konvertibl bir para birimine oturtulması beklentisi ve petrol ve elektrik ihracından kaynaklanan sorunlar tarafından yönlendirilmeye devam etmektedir. Başta enerji sektörü olmak üzere cumhuriyetlerarası ekonomik bağımlılık,

BDT'nin oluşturulmasında ifadesini bulan, pek çok cumhuriyetin Sovyet sonrası dönemde bir tür birleşme arzusunun yansıyan kilit bir role sahiptir. BDT yapılanmasındaki olası bir dağılma, eski Sovyetler Birliği toprakları üzerinden gerçekleştirilen ham petrol akışı da dahil olmak üzere bütün enerji sisteminin tamamen altüst olması tehdidini gündeme getirmektedir. Rusya bir elinde diğer Cumhuriyetlere karşı Demokles'in kılıcını tutmak suretiyle, BDT'nin bütün enerji sorunlarına ilişkin son sözü söyleme hakkını elinden bırakmamak eğilimindedir ki bu tavır, bölgede olası bir Rus emperyalizminin rekabetinden yana korkuları artırmaktadır. Rusya ve Ukrayna arasındaki anlaşmazlık özellikle de bu durumun bir göstergesidir. Avrasya devletleri de, enerji sorunu açısından, karşılıklı olarak bu tür yokedici bir uzlaşmazlıktan kaçınmanın pek kolay olmayacağı bir noktaya gelmektedirler.

1992'de BDT bölgesindeki özel ve kamu kaynaklı yatırımlar 150 milyon ABD Doları civarında kalmıştır ki bu oldukça önemsiz bir rakamdır. Her iki taraf da, yabancı işbirliği ve yatırımları için petrol sektörünün en hayati alan olduğunun farkındadır. Ancak, bu tür yükümlülükler açısından henüz kayda değer yasal bir temel oluşturmadığından yabancıların girişi görece küçük pilot projelerin ve fizibilite çalışmalarının ötesine geçememiştir. Petrol üretimi alanındaki Joint-Venture'lar (İş Ortaklıkları) 1992 yılında 5 milyon metre ton üretmişlerdir; 1993'de bunu 10 milyon metre ton'a çıkartmaları beklenmektedir. Dünya Bankası, Avrupa Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası, ABD ve Japon Eximbankları'nın Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan petrol sektörlerine açılacak ilk kredileri tartıştıkları söylenmektedir. Dünya Bankası tarafından son zamanlarda yapılmış bir çalışmada (20), "1990'ların başında, gelişmekte olan ülkelere akıtılan kaynakların niteliğinde, borçlanmadan temettü finansmanına ve bankalardan bankadışı kaynaklara doğru dışsal bir finanslama biçiminde radikal bir değişiklik söz konusudur. Ticari banka kredilerinin, borç senetleri, portföy yatırımları ve daha çok doğrudan yabancı yatırımları ile yer değiştirmekte olduğu" bildirilmektedir. Bu arada, büyük petrol şirketleri de özkaynakla finansmanı önemli oranda sürdürecektir. Özkaynakla finanslamaya ve borçlanarak finansmandan uzaklaşılmasına rağmen, pek çok gözlemci, enerji projelerinde yeni darboğazın finansmandan kaynaklanacağı görüşündedir. Kısaca, dünyada enerji bol, sermaye azdır. Petrol üreticileri, finansman açısından geleneksel olmayan kaynaklara daha çok başvurmak zorundadır. Pek çok petrol ve gaz projesi, kısıtlı bir uluslararası para havuzunda birbiriyle rekabet durumundadır. Para, kuşku yok ki en karlı ve güvenli enerji yatırımlarına akacaktır.

Eski Sovyet cumhuriyetleri içinde, Rusya'nın yanısıra yalnızca iki tanesi -Kazakistan ve Türkmenistan- kendi rafinerilerinin ihtiyacına yeterli düzeyde, ve yalnız üçü (Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan) rafine ürünlerin iç tüketiminin üzerinde ham petrol üretmektedir. Fakat, cumhuriyetler içinde ikinci büyük petrol üreticisi durumundaki Kazakistan bile kendi petrol ihtiyacı için ağırlıklı olarak Rusya'ya bağımlıdır. Ham petrolünün çoğunun rafine edilmesi işini, cumhuriyet dışında Rusya, Azerbaycan ve Özbekistan'a yap-

tırırken kendi rafinerilerindeki petrolün çoğu da Rusya'dan getirilmektedir. Dahası, kendi rafine çıktısı da cumhuriyetin rafine ürünlere olan gereksinimini karşılamaya yetmediğinden başta Rusya olmak üzere çevre cumhuriyetlerden önemli miktarda rafine ürün ithalatına ihtiyaç duymaktadır.

Eski SSCB'de yüksek oranda entegre bir hampetrol dağıtım sistemi vardı ve diğer sektörler gibi merkezden yönetilmekteydi. Sistem, birliğin eski fonksiyonlarının pek çoğunda olduğu gibi, hiç bir cumhuriyetin sınırı dikkate alınmadan kurulmuştu. Örneğin, sınır kapılarında, ölçüm aletleri ya da tank parkı gibi hiçbir transit kolaylığı bulunmamaktadır. Bunun bir sonucu olarak da cumhuriyetlerarası petrol akışına ilişkin bilgiler tamamen sınırlı ve güvenilir olmaktan uzaktır (21).

1990'ların ortasına kadar, BDT'deki petrol üretiminin günde 8 milyon varilin altında kalacağı sanılmaktadır. Bundan sonra üretimin tedricen artacağı, 2010 yılına kadar günde ancak 10 milyon varil civarında olacağı tahmin edilmektedir; ki bu da eski düzeyi ile kıyaslandığında hala düşük bir düzey demektir. 1993'teki günlük 9 milyon varil'e kıyasla günde 7.8 milyon varile düşmüş olsa bile BDT'de iç tüketimin de, şimdiki ihracatının (bunun 1.7 milyonu Rusya tarafından ihraç edilmektedir) (22) yaklaşık olarak günde 2.2 milyon varil düzeyinde kalmasına izin verecek ölçüde benzer bir yol izlemesi beklenmektedir. Rusya'nın cumhuriyetler ve eski Doğu Bloku ülkeleri dışındaki ülkelere ihracatı, 1993'te beklenenin çok üzerinde gerçekleşmiştir. Bu durum petrol pazarının ağzına kadar dolmasına ve fiyatların düşmesine yol açmıştır. BDT'nin doğal gaz tüketiminin de artmaya devam edeceği beklenmekte ve Batı ve Doğu Avrupa'ya yapılan gaz ihracatının 2010 yılına kadarki dönemde artacağı tahmin edilmektedir. Batı Avrupa'nın gaz talebindeki olası artış veri alınır, BDT'nin petrol üreticileri olmaktan çok gaz üreticileri olarak öneminin artacağı görülmektedir. Aslında, BDT açısından gaz ihracatı, yabancı para gelirleri anlamında petrol ihracatı kadar önemli bir hale gelebilir. BDT'de ham petrol ve gaz üretimi 1988 ortalarından beri düşmektedir; üstelik bu oran, 1992'de günlük ortalama 9 milyon varil azalışla % 13'ün üzerinde ani bir düşüşle karşılaşmıştır. Ancak, gelişen ekonomik etkenlerin -1993'te Rus üreticilere bahsedilen nakit ihracat pazarına giriş olanağı gibi- gelecek yıllarda da süreceği varsayımıyla, 1992'deki alanlarda yapılan üretim, 1995'te günde 7.5 milyon varil civarında istikrara kavuşturulabilir. Bu da IEA (Uluslararası Enerji Ajansı) tahminlerine göre (23) 1987 ve 88 yıllarındaki günlük 12.5 milyon varil düzeyine kıyasla % 40'luk bir azalışı ifade etmektedir. Rusya'nın bilinen ve potansiyel rezervlerinin 1990'lardan sonra, 2010 yılında günlük 10 milyon varili bir hayli aşarak -ki 1987 ve 1988'in tarihi rekoruna göre yine de düşüktür- BDT üretiminde sabit, net bir artışı sağlaması beklenmektedir. Başta Kazakistan ve Azerbaycan olmak üzere, rus olmayan cumhuriyetlerdeki üretim, 1990'daki günlük 1.1 milyon varile (% 10'un altında), nazaran günde 1.5 milyon varile ulaşarak (BDT toplam üretiminin % 17.5'i) 1995 ve 2000 yılları arasında Rusya'nın üretiminden daha hızlı yükseleceği benzenmektedir. Temel enerji tü-

ketimini gazın oluşturduğu BDT, dünyanın en gaz-yoğun bölgesidir. Çeşitli IEA kaynaklarından ödünç aldığımız, dönüşüm halindeki Avrasya ekonomilerinin şu andaki enerji konumunun temel özelliklerini ortaya koymak faydalı olacaktır:

- I) tek bir enerji kaynağına aşırı bağımlılık ve artan (elektrik) talebini karşılamak için alternatif enerji kaynakları tanımlanırken kullanımının da ıslah edilmesi gereği;
- II) petrol ve doğal gazda tek bir yabancı üreticiye yüksek bağımlılık;
- III) Sadece güç kaynakları ve diğer yabancı üreticiye yüksek bağımlılık; çelik ve çimento gibi modernize edilmesinde sayısız yarar bulunan endüstrilerdeki zayıf yönetsel yapılar ve verimsiz enerji kullanımı;
- IV) Hava kirliliği ve nükleer güvenliğin de dahil olduğu, enerji üretimi ve tüketimi aşamasında ortaya çıkan diğer çevresel sorunların kabul edilemez bir düzeyde oluşu; ve
- V) geçen yıla göre daha yüksek olmakla beraber henüz dünya pazarlarındaki fiyatları yansıtmayan ve suni olarak düşük tutulan enerji fiyatları.

IV. Avrasya Enerji Bilmecesinde Diğer Ülkelerin Durumu

İran bütün ağırlığını Avrasya'daki gaz ve petrol hedefine yöneltmiştir. Enerji alanındaki tecrübesini, teknolojisini ve coğrafyasının sunmaktadır. İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti, petrol, gaz ve diğer maların İran Limanlarından ihracını sağlayacak anlaşmalar yapmak umuduyla Orta Asya'nın başkentlerini dolaştı. İran, bunu cazip kılmak için Hazar Denizi ve İran Körfezi arasındaki demiryolunun tamamlanmasını teminen 1.5 milyon dolar harcamayı taahhüt etti; bir kaç yeni boru hattının finansmanı için de Batılı bankalarla görüşmelerini sürdürmektedir. İran Maliye Bakanı Mohsen Nourbakhsh, yeni kolaylıkların sağlanmasını durumunda eski Sovyet cumhuriyetlerinden yıllık 10 milyon dolar civarında gelir elde edileceğini tahmin etmektedir (24). İran, coğrafi avantajlarını kullanmak suretiyle, Orta Asya'ya gidebilmek için kendi topraklarından geçen Türk kamyonlarına izin verme işini ağırdan almakta; bu durumun Azerbaycan-Türkiye boru hattı kurulmasını kolaylaştıracağına ilişkin endişeler taşımaktadır. Ankara, her ne kadar bölgede herhangi bir ülke ile öncelik rekabetine girmediğinin altını çizse de, İran, Ankara'nın bölgede giderek artan etkisine karşı ağırlığını koymaktadır. Ancak, Orta Asya ve Kafkasya üzerindeki kısıklarını gevşetmeye başlayan Rusya'nın düşmanlığı karşısında, Türkiye ve İran'ın aralarındaki farklılığı görmezden gelebilecekleri ve stratejik çıkarlar temelinde birbirlerine yaklaşılabilecekleri de son zamanlardaki iddialardandır. İran Başbakanı Hasan Habibi'nin geçen Aralık ayındaki 3 günlük resmi ziyareti bir dizi anlaşmayla sonuçlandı (26): Doğal gazın Türkiye üzerinden Avrupa'ya sevkiyatı; Avrupa transit karayolunun İran'a kadar uzatılması; İran üzerinden Orta Asya'ya mal taşıyan Türk kamyonlarının karşılaştığı engellerin kaldırılması; Van Gölü, İran ve Orta Asya arasında de-

miryolu hizmetinin sağlanması konularında İran, Türkmenistan ve Türkiye arasında üçlü görüşmeler yapılması açısından prensipte anlaşma sağlanmıştır.

İran, bölgesel enerji işbirliğinde katalizör rolüne taliptir. 1992 başında, Hazar denizi liderleri arasında, bütün taraf ülkelerin işbirliği ile bir Hazar ticaret grubunun oluşturulduğu bir zirve konferansı düzenledi. İran, 1993 başlarında eski Sovyet devletlerinde enerji kaynaklarına yönelik emellerini (Ukrayna ve Türkmenistan'la, İran ve Türkmen gazının Avrupa'ya ihracına olanak verecek ortak boru hattı inşasına ilişkin anlaşmaların da dahil olduğu) gerçekleştirebilmek için süratle harekete geçti. Ana stratejisinin bir parçası olarak, Nisan 1992'de Ukrayna'ya her yıl 4-5 milyon ton ham petrol ve 25 milyar cm³ gaz sağlamayı da kabul etti. Azerbaycan da İran'dan her yıl, Türkmenistan tarafından kesilen kaynakların telafisi için 3-4 milyar cm³ gaz talep etmektedir. Tahran, Orta Asya cumhuriyetlerine giriş kapısı olma planının bir parçası olarak gördüğü ana limanların tümünü modernize etmeyi planlamaktadır. 1992 yılında hükümet limanların genişletilmesi ve onarılması amacıyla 22 milyon dolar civarında harcama yapmıştır (27). Gözlemciler, İran'ın cumhuriyetlere giriş kapısı rolünü oynama talebinde başarılı olması durumunda, toprakları üzerinden geçecek mallardan önemli kazançlar elde edeceğini belirtmektedirler. Tahran, en büyük ve en zengin Orta Asya cumhuriyetlerine Kazakistan üzerinden sevkiyat anlaşması için görüşmelerini sürdürmektedir: iki ülke, Körfezdeki Bandar Abbas limanına karşılıklı kargo sevkiyatını kolaylaştırmak amacıyla demiryolu şebekelerini birbirine bağlama çalışmalarını başlatmak üzere aşağı yukarı anlaşmış durumdadır. İran Cumhurbaşkanı Ali Ekber Haşimi Rafsancani Ekim 1993'te, başarılı bir Azerbaycan ve dört Orta Asya Cumhuriyeti gezisinden ülkesine döndü, basın bildirilerine göre bu gezi, bölgede baş ekonomik oyuncuların biri olarak boy gösterme umutlarına ivme kazandırmıştır. Tahran; Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan'la havayolu bağlantısı kuran ilk ülkelerden birisidir ve şimdi de bölgeyi İran Körfezi aracılığıyla uluslararası sevkiyat ağına sokmak hırsıyla kara ve demiryolu şebekelerini birbirine bağlama yolundadır (28).

İran'lı strateji uzmanları, bir bölgede her kim transit bir rota sağlarsa onun o bölgedeki olayların seyri üzerinde daha etkili olacağı gerçeğinin son derece bilincindedir. Bununla birlikte, bir Kazak diplomatı, Rafsancani'nin ziyaretinin ülkesindeki yansımalarını şu şekilde zikretmektedir: "bizim, mallarımızın denize ulaştırılması, ticaret ve pek çok açıdan İran'a ihtiyacımızın olduğu gerçektir; ancak İran tipi İslami bir devlet olmayı kesinlikle arzu etmeyiz." (29) Çıkarlarını, riske girmeksizin, maksimize etmek için her yolu araştırmaktadırlar. İran, Haziran 1993'te İran'dan Hindistan'a uzanacak bir gaz boru hattı inşası için fizibilite çalışmalarını başlatmak amacıyla bir anlaşma imzalayarak menziline Hindistan'a dek genişletmişti (30). Bununla birlikte, her iki taraftan da bu projeye ilişkin işe yarar bilgi edinilememiştir. İran, OPEC paralelinde bir uluslararası doğal gaz üreticileri ve ihracatçıları birliğini kurmak üzere seferber oldu. Aynı şekilde, Hazar Denizi bölgesi petrol üreten ülkeleri ittifakının oluş-

turulması da hesapları arasındadır.

Japonya'nın Avrasya'daki ekonomik kısıtlarının, bir kaç Japon firmasının bölgede görece küçük ölçekte işletmeye açılmasına karşılık henüz gevşek olduğu görülmektedir. Japonya Ulusal Petrol Şirketi, Orta Asya cumhuriyetlerinde ticari petrol ve doğal gaz üretimi için fizibilite çalışmalarına girişeceklerini açıklamıştır. Orta Doğu petrollerine daha istikrarlı bir alternatif arayışına uygun olarak, şirket, petrol arama imtiyazını elde etmeyi, ve mahalli, Japon ve uluslararası belli başlı petrol şirketleri ile büyük ölçekli bir konsorsiyum oluşturmayı ummaktadır. Japonya da diğer ülkeler gibi, doğal gaz ve petrolün orta Asya'dan Japonya'ya sevki sorununun ne şekilde çözüleceğini araştırmaktadır. Planlardan bir tanesi, petrol ve doğal gazın önce diğer eski Sovyet cumhuriyetlerine ya da Avrupa ülkelerine ihraç edilip, ardından Japonya'ya yakın bir yerde, örneğin Güneydoğu Asya'da üretilen petrol ve gazla trampa edilmesi şeklinde olabilir. Japonya'nın, bölgedeki çıkarlarının gerçekleştirme yolundaki ilk çabaları, Dışişleri Bakanı Michis Watanabe'nin Mayıs 1992'deki ziyareti ile başlamaktadır. Ekim 1992'de, bu geziyi takiben, bir üst düzey Maliye Bakanlığı delegasyonu bölgede temaslarda bulunmuştur. Bunları iş adamları grupları izledi.

Orta Asya cumhuriyetleri Asya ve Orta Doğu'nun kesişim noktası olmasına karşılık, Japon yetkililer bölgeden, kültürel yakınlıktan etkilenmiş olarak dönmüşlerdir. Japonya'nın Avrasya'ya yönelik stratejisi henüz açıklık kazanmamıştır. Önderlik Dışişleri Bakanlığındaymiş gibi görünmesine karşın çeşitli bakanlıkların birbirinden habersiz iş görmelerine yol açan gevşek bir koordinasyon söz konusudur. Fakat Tokyo yine de bölgeye en büyük yardımı yapmak üzere kolları sıvamıştır. 1992 yılında Japonya, 5 Orta Asya cumhuriyetinin OECD'nin Kalkınma Yardım Komitesi (DAC) listesine alınmasını teklif ettiğinde bu ortaya çıkmıştır. DAC, gelişmekte olan ülkelere 1992 rakamlarıyla 60 milyar doların üzerinde resmi kalkınma yardımı sağlayan bir grup Batılı ülkeden oluşmuştur. Tokyo bu şekilde bölgeye yapılan yardımların resmi kalkınma yardımı olarak kayıtlara geçmesini sağlamıştır. Japonya, Avrasya Cumhuriyetlerinin aynı zamanda Avrupa Kalkınma Bankası üyesi olmalarına rağmen Asya Kalkınma Bankasına üye olmaları için de uğraş vermektedir. Raporlar, Japonya'nın bütün bu cumhuriyetlerde elçilik açma faaliyetlerinin de bir süre sonra tamamlanmış olacağını belirtmektedir (32).

Japonya Uluslararası Ticaret ve Sanayi Bakanlığı'nın (MITI) enerji politikaları üzerine hazırladığı bir raporda, bu ülkeler tarafından benimsenen açık politikaların bir sonucu olarak, Japon petrol şirketlerinin petrol arayabilmelerine ilişkin fırsatların arttığına değinilmektedir. Bununla beraber Japon firmaları, bölgede çok kısa bir süredir varlık gösterdiklerinden ayrıcalıklar, fonlar ve teknoloji bakımından büyük Batılı petrol şirketlerinin ardından oyalanmaya devam etmekte; yavaş ve aşırı ihtiyatlı davranmaktadırlar. MITI gelecekteki enerji politikasını belirlerken, petrol bağımlılığından kurtulmak ve zararlı gazların yayılmasını azaltmak açısından doğal gazın Japon enerji kaynaklarının belkemiğini oluşturması ge-

rekliğinden hareket etmektedir. Japon Başbakanı Hosokawa Kasım 1993'te Seattle'da yapılan APEC toplantısı sırasında, APEC'in ekonomik büyüme, çevre ve enerji güvenliği arasındaki genel üçlü ilişkiyi hedef alan bir Eylem Planı yapılması önerisinde bulundu. Kuşkusuz ki böyle bir stratejide Orta Asya'nın enerji kaynakları ile Çin'in Tarım basin'i belirgin olarak öne çıkmaktadır. Basın raporlarına göre, Orta Asya petrol ve gazının Çin üzerinden Japonya'ya taşınmasına ilişkin bazı ön fikirler söz konusudur. Japon diplomasisi hakkında hiç bir fikri olmayan birisinin, Tokyo'nun Avrasya dünyasında sadece enerji kaynaklarına ilişkin güçlü çıkarlar elde etmek peşinde olmadığını - Japonya'nın kürenin bu kısmıyla kültürel yakınlığı dolayısıyla halihazırdaki yaklaşımını sürdürdüğünü ve bölgede etkinliği olan Rusya ve Çin gibi iki ülkeyle karşılıklı olarak dengelenmiş stratejik çıkarlarını kolladığını düşünmesi mazur görülebilir.

Gelecek on yılın sonunda, Çin'in, "Asya Kaplanları"nın ekonomik başarılarına fark atması beklenmektedir. Böylesi bir ekonomik ilerlemenin sürmesi durumunda, ülkenin enerji kaynaklarının geliştirilmesi temel ve hayati bir görev olacaktır. Çin'in 1980'lerin başında potansiyel bir petrol gücü olarak ortaya çıkışı hakkında pek çok şey yazılmıştır. Çin'in, geleceğin dünya petrol piyasalarında Orta Doğululara benzer bir çıkışla bir başka Orta Doğu olacağından, 1990'lar boyunca hızla artan iç talebi karşılayabilecek ve özellikle Japonya gibi komşularına ihraç edebilecek petrole sahip, daha mütevazı bir petrol üreticisi ülke olmasına kadar çeşitli benzetmeler yapılmaktadır. Bunları izleyen tahminlerin gerçekleşmesi için ise, Çin'in temel siyasi, finansal ve teknik engelleri aşması gerekir (34). Çin, böylesi yüksek bir büyüme döneminde, 1990 ortalarında, hatta daha bile önce hampetrol ithal eder duruma gelmekten kaçınmak için yeni ve büyük petrol yatakları bulunmasına ilişkin giderek artan bir baskı altındadır. Çin'in bilinen rezervleri 1980 sonu itibarıyla 3.2 milyar ton/24 milyar varil idi. Bilinen ve potansiyel rezervlere ilişkin tahminler çeşitlilik göstermekle beraber, pek çok Çin'li uzman, ülkenin, denizlerde maksimum 5.3 milyar ton (39 milyar varil), karada ise 4 milyar ton (29 milyar varil) olmak üzere toplam olarak 9.8 milyar tonluk (68 milyar varil) rezerve sahip olduğuna inanmaktadır. Çin'in petrol üretimi 1991'de tahmini olarak 137 milyon tona ulaşmıştır. Gümrük bilgilerinden anlaşıldığı kadarıyla 1992'de 21.5 milyon metre ton ham petrol ihracına karşılık 1993'te ihracat azalarak 19.43 mmt olarak gerçekleşmiş; ithalat ise 11.36 mmt azalarak 15.64 mmt düzeyinde kamıştır. İçinde bulunduğumuz yılda ise safi bir ithalatçı olacaktır.

Çin hükümeti, GSMH'nin 1994 yılında % 10 civarında büyümesi durumunda, petrole ve petrol ürünlerine olan talebin yerli üretimle karşılanamayacak ölçüde artacağını bildirmektedir. Bu durumda, çok miktarda petrol ithal etmek ve petro-kimya sanayiini geliştirmek için petrol fiyatlarının son beş yıldır düşük seyretmesi fırsatını değerlendirmelidir. Çin'deki petrol endüstrilerinin geleceği, uzun vadede, eski Sovyetler Birliği'nin kuzey-batı bölgelerindeki Avrasya cumhuriyetlerine bağlıdır. Uzak batıda müslüman ve türki Xinjiang

Uygur otonom bölgesindeki Tarım basin'inde yapılan son araştırmalar önemli bugularla sonuçlanmıştır. Son beş yılı aşkın bir süredir BP, NIPPON, ITOCHU, MITSUBISHI VE MITSUI gibi yabancı müteahhitler tarafından yürütülen geniş çaplı sismik incelemeler, bu geniş bölgede oldukça büyük olanlarının da dahil olduğu sayısız yatak bulunduğunu gösterdi. Bunlardan birisi olan ve 1989'da petrol bulunduğu anlaşılan Tazhang, 12 milyon dönümü kaplayan sahasıyla Çin'deki en büyük yataktır. Çin Jeoloji ve Doğal Kaynaklar Bakanı, araştırmacıların güneydoğudaki Tarım basin düzlüğünde petrol içeren kumtaşlarına rastladıklarını söylemiştir. Önceleri bütün petrol ve gaz bulguları Basin'in kuzeyinde yoğunlaşmıştı. Ekonomik hedeflere ulaşmak ve Çin'i petrol bakımından kendine yeterli kılmak için yabancı yatırımların ve teknolojinin gerekli olduğunu farkedenden Çin hükümeti, daha açık bir politikayı ve batıda, özellikle Junggar, Turpan ve Tarım basin'lerdeki kaynakların işletilmesini sağlayacak uluslararası ihale açılmasını benimsemiştir. İhalenin ilk turuna 17 ülkeden 68 yabancı firma katılmıştır. Bu bölgelerin birlikte üretimi, 91'dekinin 1 milyon ton üzerine çıkarak 1992'de 8.77 milyon ton petrol ve ek olarak 700 milyon cm³ gaz şeklinde gerçekleşmiştir. Söz konusu basin'lerin sadece bilinen rezervlerinden yaklaşık 10 milyar ton petrol çıkarılabileceği gerçeği gözönüne alındığında, artan üretim potansiyelinin muazzam olduğu söylenebilir (36). (Çin'li jeologlar basin'in jeolojik rezervinin en az 74 milyar varil petrol ve 7.9 trilyon cm³ doğal gaz olduğunu tahmin etmektedirler.) Çin'in Tarım havzasındaki en iyi rezervleri kendine sakladığı, batılı şirketlere ise yalnızca daha az umut vaadedenleri önerdiği yolunda söylentiler de vardır. Daha önce sözedilen, Japonya'nın, Kazakistan sınırından Çin'in doğu sahillerine uzanacak 6.500 km. uzunluğunda bir boru hattı yapılması teklifi de sözkonusudur, ve halen fizibilite çalışmaları sürdürülmektedir. Bunun, petrol ve gaz ihracı için yeni yollar arayan Kazakistan'ın çıkarına uygun düşeceği söylenebilir. Tarım petrolünün bir Avrasya boru hattı aracılığıyla uluslararası piyasalara taşınması da ciddi ihtimaller arasındadır.

Verili durumun ve bilinen jeopolitik çıkarların ışığında, Çin'in bölgedeki başlıca oyunculardan birisi sıfatıyla Avrasya'nın enerji kaynaklarının geleceğine duyduğu ilgisinin artarak süreceğini ve olayların akışını yönlendirebilmek için elinden gelen herşeyi yapacağını iddia etmek abartılı olmayacaktır. Çin Başbakanı Li Peng geçen Nisan ayında "yeni" komşularıyla işbirliğini pekiştirmek amacıyla Orta Asya başkentlerini kapsayan bir gezi düzenlemiştir. Yanısıra, Avrasya enerji bilmecesinde Pakistan, Afganistan, Hindistan ve Güney Kore gibi önemli aktörlerin varlığı da gözardı edilmemelidir. Avrasya enerji kaynakları konusundaki rollerine ilişkin yeterince bilgi sahibi olmadığımızdan şu an için bu ülkelerin durumunu değerlendirebilmemiz zordur.

Türkiye Avrasya'da Neyin Peşinde:

Boru Hattı Diplomasisi mi, yoksa Boş Umutlar mı?

Sovyet İmparatorluğu'nun sona ermesinden beri Avrasya'da, enerji sektörünün de dahil olduğu pek çok alanda Türkiye varlığını güçlü

bir şekilde hissettirmektedir. Son yıllarda Türkiye rekor düzeyde bir ekonomik büyüme gerçekleştirmiştir. Avrupa'daki uzun süreli resesyona karşılık, 1993 yılında GSMH % 7'nin üzerinde artış göstermiştir. Ekonomik büyümenin anlamı, başta petrol ve gaz olmak üzere enerji talebinin artmasıdır. Türkiye'nin ulusal petrol üretimi günlük 32.000 varil civarındadır. Bu rakamın dörtte üçü ulusal petrol şirketi TPAO, kalanı ise Shell ve Mobil gibi yabancı işletmeler tarafından üretilmektedir. Sonuçta, toplam talep açısından ulusal üretim ancak % 18 gibi yetersiz bir düzeydedir; kaldı ki ülkenin güneyindeki terör eylemlerinin artmasına bağlı olarak kısa vadede bu payın daha da azalacağı söylenebilir. 1992 yılında Türkiye'nin yıllık enerji talebi 51 milyon ton petrol civarındaydı; ki petrol talebi, toplamın % 45.6'sını oluşturmaktadır. Gazın payı ise 1991'deki % 7.8'e göre % 8.2'ye yükselmiştir. Bazı kaynaklara göre 1993 yılında 19.65 milyon ton ham petrol ithal edilmiştir; ulusal üretim azalmaya devam ettiğinden bu rakam 1992'deki ithalat miktarının üzerindedir. Önümüzdeki iki yıl içinde toplam enerji talebinde gazın payı, üç yıl öncesine göre ikiye katlanarak % 15'e (39) yükselecektir. Satıcılar sırasıyla Rusya, Katar ve Cezayir'dir; Türkmenistan'dan yeni nakil hatlarının gerçekleştirilmesi durumunda bu ülkeleri yenileri izleyebilir. Bu durumda toplam enerji tüketiminde petrolün payı azalacaktır. Fuel oil havayı kirlettiğinden, yeni hidro-elektrik ve termik santrallerin devreye girmesiyle pazar payını peyderpey yitirmektedir. Ankara'daki planlamacılar Türkiye'nin diğer alanlarda olduğu gibi petrol ve gaz sevkiyatında da Doğu ile Batı'nın enerji ticaretinde bir köprü oluşturacağını ve gelecekte Avrupa Birliği'ne bağlı, İspanya ve İtalya ile kıyaslanabilecek bir rafineri merkezi durumuna geleceğini ileri sürmektedirler. Ankara, her türlü mal ve hizmetin Türkiye üzerinden transit geçişine olanak verecek önemli avantajlar elde etmek amacıyla, Karadeniz Bölgesini canlı bir ortak para dönüştürmek için ABD, Avrupa Birliği, Japonya ve zengin Körfez İşbirliği Konseyi devletlerinden yardım almaya çalışmaktadır.

Avrasya dünyasının yollarının kesiştiği kavşakta yeralmasından dolayı Türkiye, Batılı petrol ve gaz şirketleri için araştırma ve üretim açısından cazip bir ülkedir. Özellikle de, umut vaadeden petrol ve gaz potansiyellerine sahip Avrasya cumhuriyetlerinde yatırım yapmak ve ticari faaliyetlerde bulunmak açısından bir sıçrama tahtası olarak önemi giderek farkedilmektedir. Sözkonusu ülkelerle ilişkileri görece iyi olan Türk hükümeti, politik bağları kadar ekonomik ilişkilerini de güçlendirmek için yoğun çaba sarfetmektedir. TPAO ve BOTAS gibi kamu iktisadi kuruluşları, Türkiye'nin enerji diplomasisinin etkinliğini sağlamak açısından yeni birer araç olarak devreye sokulmuştur. Türkler, Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan'la çeşitli enerji sözleşmeleri de imzalamışlardır. Türkiye yüzyıllardır Avrupa ile Asya arasında bir merkez olagelmıştır ve bu nedenle günümüzde, Türkiye'nin bu avantajlı pozisyonunu kıtalararası bir köprü olarak kullanmak isteyen pek çok ülke sözkonusudur. Bu avantaj, sadece Irak'a petrol kazancı sağlama işlevi görürken hiç sorun yoktu; derken ardından İran, Türkiye üzerinden Avrupa'ya gaz gönderme fikri ile ortaya çıktığında söz konusu po-

zasyon Bizans İmparatorluğu'nun yükselişine benzer bir düş gibi iş-tahaçıcı bir diplomatik manevra çağrışımı yapmaya başlamıştır. Sonuçta Türkiye, Avrasya petrol ve gazının Avrupa'ya ulaştırılmasına ilişkin her türlü planın zorunlu bir parçası haline gelmiştir. Bölgede Arap-İsrail barışının sonunda gerçekleşmesiyle birlikte benzer bir durum Orta Doğu gazı için de sözkonusu olabilir.

Avrasya Petrolünün ve Gazının Avrupa'ya Sevki Sorunu

Orta Asya, Kafkasya ve Balkanlar'da devam eden siyasi ve askeri alandaki belirsizliklerin bir sonucu olarak boruhattı politikaları dünyasında garip şeyler olmaktadır. Şu an için, Rusya'nın askıya alacak gibi görüldüğü durumdan kaçınmak amacıyla Avrasya cumhuriyetlerinden ham petrol ihracına olanak verecek yeni alternatif rotalar bulma çabaları sürmektedir. Eski Sovyetler Birliği'ne hizmet veren halihazırdaki petrol ve doğalgaz boru hattı şebekesi muazzam boyutlara sahiptir. Sovyetler Birliği zamanında, yarısından fazlası büyük çaplı ana iletim hatlarından oluşan 215.000 km. (40) uzunluğunda bir entegre gaz dağıtım şebekesi inşa edilmiştir. Sistemin 20 yıl gibi bir sürede tamamlanmış olmasına karşın, 25 yıl ömür biçilen boru hatları şu anda işlevini sürdürememektedir. Sadece Rusya'da onarım gerektiren 6.500 km. boru hattı ve kompresörler mevcuttur. Bu geniş çaplı çürümenin en önemli tek nedeni Sovyetler'in boru hattını aşınmaya karşı herhangi bir koruma önlemi almaksızın inşa etmiş olmasıdır (41). Dolayısıyla Batı açısından öncelikli konulardan bir tanesi Avrasya'da yeni gaz boru hatlarının inşa edilmesidir.

Ham petrol ana iletim hatları, Doğu ve Orta Avrupa'daki eski COMECON ülkelerinden geçen sistem de dahil olmak üzere 60.000 km. yi (42) aşkın bir mesafeye yayılmıştır. Eski Yugoslavya'da devam eden savaş nedeniyle 1991 Eylül ayından beri çalışmayan Adriyatik boru hattının kapalı kalması, Macaristan, Çek Cumhuriyeti ve Slovakya'nın diğer kaynaklardan petrol satınalma çabalarını önlemektedir. Polonya, İran hampetrolünün Gdansk üzerinden ülke içindeki, eskiden sadece Druzhba boru hattından gelen Sovyet ham petrolünü işlemek amacıyla kullanılan Plock rafinerisine taşınması da dahil olmak üzere ithalat rotalarını çeşitlendirmek suretiyle bu konuda büyük başarı sağlamaktadır. Polonya 1989 yılında hemen hemen tümüyle Rusya'ya bağımlıyken şu anda ihtiyacının yaklaşık üçte ikisini diğer ihracatçı ülkelerden sağlar duruma gelmiştir. Gaz ticareti alanında Doğu Avrupa henüz diğer eski Sovyetler Birliği üyelerinden başka bir kaynağa sahip değildir. Yine de 1989 ve 1992 yılları arasında Rusya'dan yapılan ithalat % 15 azalmıştır. Doğu Avrupa'nın petrol ve gaz ihtiyacının Rusya'dan sağlanması nedeniyle, boruhattı ağı ağırlıklı olarak Rusya topraklarında yoğunlaşmıştır. Ne yazık ki sistemin büyük bir kısmı eskidir ve büyük oranda rehabilitasyona, yer yer de tamamen değiştirilmeye muhtaçtır. Sisteme sonradan yapılan ilaveler dahi, çok hızlı ve gerekli yatırım yapılmadan inşa edilmiş olduklarından sık sık onarım gerektirmektedir. Boru hatlarındaki arızalar, çevreye ciddi zararlar veren ve ekonomik faaliyette aksamalara yol açan sıklıkta meydana

gelmektedir. Kompresörlerdeki enerji israfı da ciddi bir sorundur. Avrupa Kalkınma Bankası, Dünya Bankası, JP Morgan ve Japon Daiwa gibi yatırım bankalarının da dahil olduğu bir kaç banka Rusya'nın doğal gaz dönüşüm şebekesinin rehabilitasyonu ve genişletilmesi konusıyla ilgilenmektedirler. Batı Sibirya ve Rus Uzak Doğu'su için planlanan yeni ihracat hatları yapımının finansmanı çok büyük miktarda sermaye gerektirecektir. Ancak petrol kaynaklarının mülkiyetine ve en ekonomik ve politik rotanın hangisi olduğuna ilişkin kargaşa devam ettiği sürece, petrol boru hatları için yabancı yatırımcılar ve kreditorler bulmak muhtemelen çok zor olacaktır.

Avrasya cumhuriyetlerinden kendi mülkiyetinde geniş petrol ve gaz kaynaklara sahip olanlar, petrol ve gazını hızlı ve güvenli bir şekilde dünya piyasalarına ulaştırmanın yeni yollarını bulmak için acele etmektedirler. Daha az enerji kaynağına sahip cumhuriyetler de, özellikle eski Sovyet coğrafyasında yaygın bir rahatsızlık yaratan Jirinovski faktörü ile giderek güvenilmez hale gelen Rus petrol ve gazına olan bağımlılıklarını azaltmanın bir aracı olarak yeni taşıma olanakları aramaktadırlar. BDT'de politik durum giderek kompleks hale gelirken bir yandan da boru hattı planlarının sayısının artmaya devam edeceği söylenebilir. Bu planlar, sadece daha çok ihracat talebi beklentisiyle değil, potansiyel olarak siyasi sorun yaratabilecek belirli transit ülkelerden kaçınma olanağı verecek alternatif rotalar bulmak için de yapılmaktadır. Yerli fonlar yetersiz kaldığından yabancı finans desteği bulabilen projelerin başarı şansı çok yüksektir. Fakat yabancı yatırımcıların, ihracat talebinin uzun vadede büyüyeceğine ve/veya alternatif boru hatlarının maliyetinin, doğu petrol ve gaz kaynaklarının güvenliğini artırmak amacıyla yapılan, ödül niteliğinde harcamalar olacağına ikna edilmeleri gerekir. Yeni petrol boruhatları için yabancı fonlar bulmak daha zordur. Dünya petrol piyasalarının büyüklüğü ve esnekliği gözönüne alındığında, uzun vadeli kaynak güvenliğine ilişkin değerlendirmelerin Batılı petrol alıcılarına kabul ettirilmesinin güçlüğü anlaşılır. Fonlar yalnızca, yerli üretimde kayda değer bir payı olan yabancı şirketlerden gelebilir. Bu pay, varolan yasal ve politik risklerden dolayı küçük olduğu sürece, boruhatlarının yapımına yabancıların katılımı da önemsiz kalacaktır. Yalnızca risklerin geniş anlamda ortadan kaldırılması durumunda, yabancı petrol şirketlerinin boru hatlarının yapımına katılımı bazı iyimser tahminlere göre 10 milyar ABD Dolarına ulaşabilir.

Paul Mollet'e (43) göre, SSCB'nin dağılışı ilk bakışta Türkiye'nin ekmeğine yağ sürmüş gibi görünmektedir. Avrasya devletlerinin Türkiye ile pek çok ortak noktası vardır. Bazıları aynı dili konuşmakta; aynı linguistik ve etnik mirası paylaşmaktadırlar. Bu cumhuriyetlerin halklarının çoğunlukla Türk kökenli olmaları, Türkçe'ye benzer bir dil konuşmaları ve ortak bir İslami gelenek mirasına sahip olmaları nedeniyle Türkiye ile Avrasyalılar arasında ani bir patlama gösteren ilişkiler kamuoyunda daha yüksek beklentiler doğmasına yol açtı. Aradan zaman geçtikçe ortak değerlerin, Türkiye'nin bu ülkelerle politik ve ekonomik bağlarını güçlendirmesinde tek faktör olmadığı açıkça görülmüştür. Bu doğal olarak, Türkiye'nin diğer pek çok ülkeye göre avantajlı bir durumda olmadığı anlamı taşımaz.

Ancak, coşkulu bir yaklaşımın yol açabileceği hatalardan sakınarak, verili gerçekler ve geleceğe ilişkin projeksiyonlar düzenli bir şekilde değerlendirilirse, bölgesel bir güç olarak Ankara'nın rolü artabilecektir (44).

Ankara son zamanlarda, topraklarından geçecek petrol ve gaz boruhatlarına ilişkin tekliflere boğulmaktadır. Bazı planlarda yer alan Karadeniz limanlarına karşın, temelde petrol taşımaya ilişkin tasarımlarda Akdeniz sahillerinden kazanç sağlamak amaçlanmaktadır. Anaboru hattının rotasına ilişkin gerçekçi seçeneğin, en azından zaman içinde, Rusya oludğu söylenmektedir. Bu, süreç içinde Kafkasya'dan geçiş sorununu ve Dağlık-Karabağ'a ilişkin Ermeni-Azerbaycan savaşına ya da Gürcü fraksiyonları arasındaki sivil mücadeleye bulaşmaktan kaçınma sorununa çözüm olabilir; fakat petrolün Karadeniz Bölgesinden Batı piyasalarına nasıl getirileceğine ipucu olamamaktadır. Türkiye'nin, Ankara'nın artırmaktansa kesmeyi tercih ettiği Boğaziçi tanker trafiğini şimdikiye göre daha da yoğunlaştıracak olan Karadeniz petrol istasyonlarının kullanımı teorisine karşı çıkması beklenirken şaşırtıcı bir şekilde Akdeniz projesine itiraz etmektedir. Ankara, Boğaziçi'ndeki tanker trafiğinin artması nedeniyle ortaya çıkacak sıkıntıların çevresel ve stratejik gerekçelerle kabul edilemez olduğunu belirtmek suretiyle, Kazak ve Azeri hampetrolünün Karadeniz'e getirilmesi planına ilişkin ciddi uyarılarda bulunmuştur (45). Hiç bir önlem alınmaması durumunda Türkiye, gelecek on yıl içinde, Karadeniz'den yüklenecek yıllık 450 milyon ton Rus, Kazak ve Azeri petrolünü hesaba katmak durumundadır (46). Bunun anlamı ise, Boğazların yılda 300 gün en az 1200 gemi tarafından bloke edilmesidir.

Türkmen gazının Türkiye'den transit olarak Balkanlar üzerinden Batı Avrupa pazarlarına sevki konusunda sonunda bir anlaşmaya varılmıştır. Türkmen Cumhurbaşkanı Niyazov, bu sözleşmeyi geçen Aralık ayında Davos'ta onayladı. Türkiye'nin 2000 yılında gaz ihtiyacının 200 milyon cm³ ulusal üretime karşılık 20 milyar cm³'e ulaşmasının beklendiği bir anda, geleneksel doğal gaz satıcısı Rusya ile görüşmelerini yoğunlaştırması ve yeni kaynaklar için Gürcistan, Katar ve Türkmenistan gibi yeni ortaklara yönelmesi şaşırtıcı olmasa gerektir. Tıpkı Azerbaycan boruhattı emelleri gibi, Türkmenistan, İran ve Türkiye'den gaz getirme planları, eski Yugoslavya'daki savaş bütün tarafları tatmin edici bir şekilde sonuçlanmadan önce hayaldir. Bulgaristan ve Macaristan üzerinden geçecek bir rota da düşünülebilir; ancak Karadeniz'in kuzeyinden geçecek bir rota pek çok ihracatçı açısından daha tercih edilir durumdadır. Orta Asya'nın bu kadar uzak bir mesafeden zoraki rekabetine karşılık Orta ve Kuzey Avrupa piyasaları diğer gaz üreticileri tarafından doyurulmaktadır. (Rusya, Hollanda ve Norveç gazı.)

Kaynakların, Ege Denizine geçerek Yunanistan ve İtalya üzerinden Güney Avrupa'ya getirilmesine ilişkin güney seçeneği daha çekici olabilir. Denizden geçişler daha doğrudan olmakla birlikte, bu konulardaki sorunlar kısmen tekniktir; ancak, Türkiye ve Yunanistan arasındaki uzun bir geçmişe dayanan antipati dikkate alındığında, politika bir kez daha sorun yaratabilir. Herşeye karşın, Yunanistan,

Avrupa'yı Türkiye üzerinden İran ve eski Sovyetler Birliği'ne bağlayacak geniş bir enerji şebekesinin transit merkezi olmayı istemektedir. Yunan Sanayi Bakanı Costas Simitis, "Doğu'ya doğru genişleyecek enerji sevk şebekeleri, Yunanistan'ı bölgesel bir istasyon olmaktan çıkarıp Avrupa enerji sistemi içinde temel stratejik bir kavşak durumuna dönüştürecektir" demektedir (48). Yunanistan'ın Avrupa, İtalya ve Doğu arasındaki bağlantıda yer almayı başaramaması durumunda rotanın Türkiye ile sınırı olan kuzey komşuları üzerinden geçmesinden korkmaktadır ve bunun bir sonucu olarak, kendi ifadesiyle "Yunanistan, politik, ekonomik ve enerji kaynakları anlamında dışlanmışlığa katlanmak durumunda kalacaktır." Bu arkaplan karşısında bir tek şey açıkça görülmektedir: hangi rota seçilirse seçilsin, bu, her durumda Türkiye topraklarından geçmek zorundadır, ve uzmanlara göre, önerilen gaz hattının hayata geçirilmesi durumunda yıllık kapasite 25 milyar cm³ üzerinde olacaktır. bunun anlamı, hat boyunca önemli miktarda gaz akışıdır ki hiç bir ülke 2000-3000 mil uzunluğundaki boru hattının riskini üstlenmeyecektir. Türkiye bu anlamda ilk kırılma noktası olarak görülmektedir. Ücretlerin ve fiyatların elverişli olması halinde, fabrika ve konutları doğal gaz sistemine dönüştürmek için bu Ankara'nın işine gelmektedir. Fakat, hem sisteme hem de güvenliğe bağlı satışlar her zaman için kışkuyu beraberinde getirecektir. Daha da önemlisi, boruhattına ilişkin planların tümü, yüzyıllık sorunların siyasi anlamda çözülmesine bağlıdır. Eski Sovyet Cumhuriyetlerinin içişleri ve aralarındaki ilişkiler dikkate alınmalıdır. Bu arada, eski Yugoslavya'daki savaş da önemli bir sorun olarak kalmaktadır. Bu durumun ışığında Mollet (49) "yalnızca kumarbaz bir bankerin Avrasya topraklarından geçecek milyar-dolarlık projeler için ödünç para verebileceğini" ileri sürmektedir. Özel yatırımcıların kısa vadeli perspektifi açısından haklı olabilir. Fakat uzun vadede, mukadder olanın gerçekleşmesinde kesinlikle enerji kaynaklarının güvenliği ve jeopolitik durum değerlendirmeleri geçerli olacaktır.

Türkiye'nin mütevazı petrol şirketleri, büyük uluslararası petrol şirketleri karşısında rekabet edemeyeceklerinin farkındadırlar. Kazakistan'da, petrol çıkarma deneyimi az olan küçük bir Türk inşaat firması BMB tarafından kazanılan ilk ayrıcalık başarısızlıkla sonuçlanmış ve alelacele devlet mülkiyetindeki TPAO'ya devredilmiştir. Türkiye hala, Hazar'dan Akdenize uzanacak 1.5 milyar dolarlık bir boruhattı için girişimlerini sürdürmektedir; ancak Ermenistan üzerinden tayin edilecek bir rota Azerbaycan ile sürdürülen savaş ve Türkiye düşmanlığıyla; İran üzerinden geçmesi durumunda Batının finansmanı sorunuyla ve Gürcistan'dan geçmesi durumunda da eşkiyalık sorunuyla karşı karşıya kalacaktır. Prestij, transit ücretleri ve Avrasya petrol ve gazına giriş peşinde olan Türkiye trans-Rusya boruhatlarının Karadeniz'e doğru genişletilmesi planlarına karşı çıkmaktadır ve kalabalık İstanbul boğazında herhangi bir süpertanker trafiği artışını her biçimde engelleyeceğini açıkça ilan etmiştir. Türk Hükümeti Ren ve Danube nehirleri arasında düşünülen hattın açılmasıyla İstanbul Boğazı trafiğini şişireceğini ve bu durumda, İstanbul Boğazı'nın doğalgaz ve petrol

yüklemesi için kullanılmasının deniz kazaları riskini oldukça artıracığını, denizcilik ve çevresel güvenlik ile İstanbul'da yaşayan 10 milyon kişinin fiziksel güvenliğini tehdit edeceğini ileri sürmektedir. Büyük tankerlerin geçişi uzun dönemde Boğazların diğer sevkıyat işlemlerine kapanmasını gündeme getirecektir. İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından her yıl ortalama 30.000 Türk ve yabancı bandıralı geminin seyrettiğini ve bunların yüzde 60'ının petrol, petrol ürünleri ve kimyasal madde taşıyan tankerlerden oluştuğunu kaydetmek te yerinde olacaktır (50). Türk çevreciler, Hükümetin dış baskılara boyun eğmesi durumunda İstanbul'a herhangi bir petrol tankerinin girişini 10 milyona yakın bir nüfusla engelleyeceklerini bildirmişlerdir.

Kamu mülkiyetindeki gazboruhattı firması olan BOTAS, Kazakistan'ın ilgisinin Trans-Kafkasya boruhattına çekilmesinin kapasiteyi yıllık 25 milyon tondan 40 milyon tona yükselteceğini ve, şu sıralarda gazı için bir trans-İran ihraç rotasına sıcak bakan Türkmenistan'ın da bu durumda bir boruhattı ekleyebileceğini ummaktadır. Hedef, Türkmenistan'dan Kafkasya'ya, Balkanlar'a ve Avrupa ülkelerine her yıl 40 milyar cm³'lük bir taşıma kapasitenin gerçekleştirilmesidir. Türkiye, Bulgaristan, Romanya, Macaristan ve Avusturya'dan; Aşgabad'dan başlayıp Hazar Denizi'ni geçerek Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye üzerinden sözü geçen ülkelere doğru bir rota izlemesi önerilen bu projeye ilişkin olumlu yanıtlar almış durumdadır. Boru hattı Viyana'da Avrupa gaz şebekesine bağlanacaktır. BOTAS bu projeyi iki aşamada ele almaktadır: önce boru hattı ve ardından ikizi. İlk hat için tahmini 8.5 milyar dolarlık bir maliyet söz konusudur. Birincisinin inşası sırasında altyapı ve mühendislik çalışmasının çoğunluğu yapılmış olacağından ikinci hattın daha az maliyetli olması (5 milyar dolar civarında) beklenmektedir. Türkiye tarafından öngörülen 4.800 kilometrelik rota, zengin Türkmen gaz yataklarının Avrupa piyasalarına bağlanması için "en kısa" yoldur (51). Türkmenistan, 1993 yılında 28 milyar cm³ doğal gaz ihraç etmeye hazır olduğunu ve eski Sovyet gaz şebekesine alternatif rotalar aradığını duyurmuştur. Öte yandan Türkmenistan'la uzun bir ortak sınıra sahip olması nedeniyle İran da Türkmen gazını kendi toprakları üzerinden Körfeze taşımayı amaçlayan bir rol oynamaya uygun durumdadır. Pakistan üzerinden Hint Okyanusuna ulaşmak da bir diğer seçenektir. Her iki alternatif seçenek de esas olarak Japon ve diğer Güneydoğu Asya-Pasifik piyasalarına ihracatı amaçlamaktadır. Bununla birlikte böyle bir rotanın fizibilitesi çeşitli politik ve finansal nedenlerden dolayı son derece kuşkuludur. Türkiye tarafından önerilen ve eski Yugoslavya'daki çatışmanın barışçı şekilde çözümüne bağlı olan rota, Avrupa'nın gelecekteki doğal gaz talebini karşılamayı amaçlamaktadır.

Kafkasya'da barış umutlarının henüz görünürde olmaması, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki Iskenderun limanının Azerbaycan ve Orta Asya'dan gelen boru hattından güneye petrol ve gaz boşaltması açısından dünyanın ikinci körfezi'ne, yeni başlıca enerji kazancı kapısına dönüştüğü iddiaları -üretici ülkeler, uluslararası enerji devleri

ve Türkiye de bu kazancı paylaşacaktır- karşısında Batılı petrol uzmanları ilişkilerin bugünkü durumuna bakarak durumun, gerçekçi beklentilerden ziyade "boş umutlar"a dayandığını ileri sürmektedirler (52). Böylesine çabuk verilmiş bir karara katılmak ne kadar gerçekçidir?

Azerbaycan petrolünü Akdenize getirmesi planlanan boru hattının Ermenistan ve İran üzerinden geçmesinin düşünüldüğü doğrudur. Ermeni-Azeri çatışmasına son verecek bir çözüm bulunmadıkça birinin ötekini toprakları üzerinden petrol ihraç etmesi oldukça zordur. Bu durumda, İran üzerinden geçecek boru hattı projesi tek seçenektir (ki Azerbaycan tarafından da tercih edilmektedir); ancak bu da Batılı yatırımcıların hassas sınırlarına dokunmaktadır. BOTAS Genel Müdürü Hayrettin Uzun bölgede süregelen siyasi istikrarsızlık nedeniyle, Kafkasya ve Orta Asya petrolünün Avrupa'ya taşınmasına ilişkin boru hattı projelerinin rafa (53) kaldırılması gerektiğini söylemektedir. Bu, Türkiye, Azerbaycan ve petrol şirketlerinin başbaşa vermeleri ve İstanbul Boğazında sıraya girmiş petrol tankerleri ya da İran üzerine çevrilmiş bir boru hattına ilişkin "mantıksız" seçenekleri yeniden değerlendirmeleri gerektiği anlamına mı gelmektedir? Avrasya cumhuriyetleri mineral servetlerini Rusya üzerinden kazanca dönüştürmeye mi bağlı kalacaktır? Ya da ne yapmalıdırlar? Türklerin halihazır koşullara ilişkin ciddi değerlendirmeler yapmış olmaları beklenmektedir. Şu an gündemde bir boruhattı projesi söz konusudur; ancak BOTAS'tan Uzun'un tekrarladığı "İstanbul'u tehlikeye atamayacağımız için boğazları büyük petrol tankerlerinin geçişi amacıyla kullanmamıza izin verilmeyecektir" sözleriyle bazı şeyler açıklığa kavuşmaktadır ve bir ihalede bu uyarıyı vurgulamak için Türkiye bir kaç gün sonra, 1 Temmuz 1994'ten itibaren yürürlüğe girecek olan ve Boğazlar'dan geçişe ilişkin yeni düzenlemeleri bildirmiştir. Bu yeni düzenlemeler uyarınca, zararlı kimyasal madde yüklü tankerler, nükleer yakıtlı tekneler ve nükleer madde taşıyan gemiler geçiş için Türkiye Çevre Bakanlığından izin istemek zorundadırlar. Boğazlarda yakınlarda Novorossiysk'ten bir petrol tankeri ile bir şilebin çarpışması Türklerin bu konudaki duyarlılığını ortaya koymuştur. Uzmanlar, Ankara'nın büyük petrol tankerlerinin İstanbul Boğazından geçişine HAYIR denmesine ya da pilotaj zorunluluğu dolayısıyla geciktirilmelerine yasal zemin hazırladığına inanmaktadır. Hükümetler ve üreticiler, Ankara'nın, özellikle de çevreci grupların istenmeyen tanker trafiğine karşı hayatı zorlaştırabileceklerini dikkate almak zorundadırlar. Gecikmeler büyük miktarda para kaybına malolabilecektir. Böylesi bir Türk eyleminin sonuçlarından endişelenmesi gerekenler sadece Rusya, Azerbaycan ve Kazakistan değildir (55). Bulgaristan, Romanya ve Ukrayna da Karadeniz sularından medet ummaktadırlar. Sorun, İstanbul Boğazı ve Marmara Denizi boyunca görece daha kısa bir boru hattının inşasıyla çözülebilir. Bununla birlikte böyle bir proje kuzey rotası'nın maliyetlerini kayda değer biçimde artıracak ve bu defa da tanker trafiği, adalarını etkilediği için Yunanistan'ın itirazıyla karşılaşılacaktır.

Türk Boğazlarındaki tanker trafiğini engellemek için, Avrasya pet-

rollerinin açık denizlere taşınmasına ilişkin alternatif yöntemlerin değerlendirilmesi uzun vadeli bir önlem olacaktır. Bir diplomasi uzmanı olan Sami Kohen, Avrasya petrol ve gazının Rus limanı Novorossysk'e, adından da Samsun ya da başka bir Karadeniz Türk limanına ve sonunda da Anadolu'yu dikey olarak kesen bir boru hattı ile İskenderun'a taşınmasının mümkün olabileceğini düşünmektedir. Bu alternatifin Türkiye açısından hem avantajları hem de dezavantajları sözkonusudur, ancak şu anki açmazdan çıkılması için de tartışılmaya değer bir seçenektir. Bir Türk boru hattı sadece Kazak, Azeri ve Türkmen enerji ihracatı akışına hizmet etmekle kalmaz; Rusya için de alternatif bir ihracat kazancı sağlar. Türkiye her koşulda Avrasya enerji "OYUNU"nda kritik öneme sahip bir rol oynayacak ve diğer baş oyuncuların da birbirleriyle çatışmaktan ziyade işbirliğine gitmeleri herkesin lehine olacaktır.

Engeller ve finansal riskler ne olursa olsun bunların mutlaka üstesinden gelinecek ve bir Hazar boru hattı inşa edilecektir; çünkü Avrasya'daki hidro-karbon potansiyeli muazzam boyutlardadır ve uluslararası piyasalara sevkedilmeyi beklemektedir. Aslında boruhattı "derby yarışı" tamamen sıfır sonuçlu bir oyun değildir ve geleceğe ilişkin uzun vadeli yaklaşımlar iki temel nedenden dolayı bir ikiz-boru hattı çözümüne yönelmektedir. Birincisi, Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan; birisi bir Kuzey Rusya limanından Karadeniz'e, diğeri Akdeniz'de bir güney Türk limanına uzanacak bir ikiz boru hattı projesini çekici bulmaktadır. Bu ülkeler Rusya'yı tümüyle enerji panoraması dışına çıkarmak suretiyle doğacak boşluğun riskini kaldırma konusunda henüz tereddütlü olmakla (özellikle Kazakistan) birlikte, tamamen Rusya'ya bağımlı kalmayı da arzu etmemektedir. İkincisi, sağlam bir öncü olarak (örneğin Kazakistan'ın kuzey rotası) ortaya çıkan ilk proje ikincisine (Azerbaycan'ın Bakü-Ceyhan rotası) bağlanacak sermayeyi kendine çekerek ivme kazanacaktır. Bunu takiben, ikinci projeye daha zor para akacaktır. Kendi lehine olan planın kaybetmesi durumunda üretici ülke boruhattının ayrıcalıklarından yararlanma konusunda ikinci sınıf statüsüne düşecek ve kendi ihtiyaçları açısından diğer üretici ülkeye bağımlı olacaktır. Ek bir neden olarak da Rusya'da derinleşen ekonomik ve politik bunalımlar gösterilebilir. Moskova'nın Hazar Boruhattı Konsorsiyumu'nda yapıcı bir rol oynayamaması, Güney Rusya yetkililerinin projede kendi rolleri konusunda hırslı bir tutum takınmaları ve Azerbaycan'ın Ermenistan'la istikrarlı bir sonuca ulaşması durumunda Türk boruhattı en faydalı seçenek haline gelecektir.

V. Avrupa Birliği'nin Uzun Vadeli Yaklaşımı

Daha önce de değinildiği gibi, uzun zamandır varolan kaynakların güvenliği sorunu Batı'nın enerji stratejisi açısından merkezi bir engel olarak kalmaya devam edecektir. Avrupa Komisyonu'nun Enerji Alt Komisyonu bu konuya ilişkin olarak, enerji kaynaklarının gelecekteki güvenliği en başta olmak üzere dört politika hedefi (56) tanımlamıştır. Diğerleri, enerji piyasalarının evrensel doğasını ve bütün ana üretici ve tüketiciler arasındaki içsel bağımlılığın -pazar ilkelerine (gerçi özel ve stratejik bir mal olması nedeniyle enerji zaten

pazar ilkelerine göre ticareti yapılması gerekli bir maldır) ve çevre korumasına dayalı bir strateji- tanımlanmasını içermektedir. Son yıllarda, enerjinin etkin kullanımı, Avrupa Birliği'nin kaynaklarının geliştirilmesi, dış kaynakların çeşitlendirilmesi, teknolojik gelişme ve yeniliklerin yaygınlaştırılması gibi pek çok alana ilişkin özel tedbirlerle bu hedefi gerçekleştirmeye yönelik adımlar atılmıştır. Bu tedbirlerin şimdi yeniden gözden geçirilmesi ve Dahili Enerji Piyasası'nın oluşturulması, Doğu ve Orta Avrupa ülkelerinin ekonomik ve politik açıklığa kavuşması ve BDT ile Birliğin CO2 yayılması ile mücadele etmek amacı güden stratejisi gibi yeni gelişmelerin ışığında geliştirilmesi gerekmektedir.

Artarak evrensel boyutlar kazanan enerji stratejisi kuşkusuz evrensel çözümleri gerektirmektedir. Birlik, enerji kaynakları ihtiyacının neredeyse yarısı bakımından dış kaynaklara bağlı olduğu sürece, ulusal ya da Avrupa Birliği boyutlarıyla sınırlandırılmaz. Bu bağlamda, eski Sovyet cumhuriyetleri ile işbirliği yapmak, Körfez İşbirliği Konseyi ile bir serbest ticaret bölgesi kurulmasına ilişkin müzakerelere yeniden başlamak ve yeni Akdeniz politikasına yönelik çabaların daha fazla ince elenip sık dokunmasına gerek yoktur. Uzmanlar, Politik Birlik Anlaşmasına enerji ile ilgili bir bölüm koyma gerekliliğinin her zamankinden daha ağır bastığını kabul etmektedirler. Bununla birlikte, üye devletlerin hala sınırlı içsel bağlantıları olan, elektrik ve doğal gazda herhangi bir ticari bağlantıya açık olmayan ayrı pazarlara sahip oldukları gerçeği veridir. Kaynak güvenliğini ve enerji teminini belirleyen faktörler değişkenlik göstermektedir. Çeşitli enerji kaynaklarına ilişkin fiyat farklılıkları çoğunlukla hem özel hem de sinai tüketiciler açısından yüksektir (rekabetin sonucu olarak açıkça çarpıtılmaktadır.) Ayrıca, enerji alanında, diğer politik amaçlar arayışına bağlı olarak sayısız özgün girişim ve öneriler de mevcuttur. Bunun örnekleri arasında, çevre politikası (kirliliğe karşı savaş ve yeşilcilerin etkisi), bunalım yaratan sektörlerin desteklenmesi (örneğin kömür ve ziraat gibi) ve vergi düzenlemeleri sayılabilir (57). Komisyon, Birlik içi gaz ve elektrik ticaretini teşvik için pek çok girişimde bulunmaktadır.

Dünya enerji kaynaklarının güvenliğine ilişkin karmaşık sorunlar yumağı, Avrupa Birliği'nin, sadece geleneksel petrol ve gaz üreten alanlar karşısında değil, özellikle de Avrupa Enerji Sözleşmesi görüşmelerinin sonucuyla ilintili olarak yakın gelecekte Avrupa Birliği piyasasındaki payının artması beklenen Avrasya ülkeleri karşısında da güçlü bir birleşik cephe oluşturmasına duyulan ihtiyacı artırmaktadır. Avrupa Enerji Sözleşmesi doğrultusunda müzakere edilen Antlaşma, Batı'nın gelecekteki enerji politikası açısından bir köşetaşı olacaktır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ARTIK BAŞKA SAVAŞ OLMASIN (özellikle de Fransa ve Almanya arasında) idealinin sembolü ve aracı haline gelmiş olan Avrupa Kömür ve Çelik Birliği'nin yaratılması gibi, şimdi de bütün Avrupa'yı (fakat aynı öneme sahip Avrupalı olmayan ABD, Japonya Kanada ve Avusturalya gibi ortakları da) kapsayacak şekilde bir enerji birliğinin yaratılmasının gelecekte eski kıtayı ikiye ayıracak yeni duvarların inşasını önlemeye yönelik çok önemli bir katkı olacağı

düşünülmektedir. Bu tür bir birlik Avrupa'nın enerji açısından dünyanın öteki bölgelerine aşırı bağımlılığının önlenmesi şeklinde tanımlanabilecek bir diğer genel politik amaca da hizmet edebilir. Enerji Sözleşmesi, tartışmalı boru hattı projelerini tatminkar bir sonuca götürebilecek elverişli bir zemin oluşturulmasında da faydalı olabilir.

VI. Geleceğe İlişkin Beklentiler

Avrasya bölgesindeki gelişmeleri sağlıklı bir şekilde tahmin edilmesi görevi, istikrarlı bir yapının mevcudiyetinin varsayılabilirliği geçmişe kıyasla artık daha zordur. Politik ve ekonomik istikrarsızlık günün geçerli düzeni haline gelmiştir ve enerji sektörü bu durumdan olumsuz etkilenen en önemli sektörlerden birisidir. Hiç bir ülke, dünya pazarlarından soyutlanarak enerjide kendine yeterli olabilmeyi başaramaz, başarısı da mantıksal olarak beklenemez. Enerji kaynaklarının güvenliği dar anlamda kendine yeterliliğe değil, sağlıklı bir enerji ticaretine bağlıdır. Belli başlı piyasaların şu anda güvenli enerji ihracının en belirli kaynağı olduğu anlaşılmıştır: Uzun vade, sabit fiyat, piyasaya girenlerin farklı ve değişken fiyatlardan, fiyat değişimlerinden, arz ve talepteki değişimlerden ve yeni üretim teknikleri ya da diğer enerjiyle ilgili teknolojilerden yararlanabildikleri esnek düzenlemelere doğru evrim göstermektedir. Bu aşamada Batı'nın Avrasya'lı partnerleriyle paylaşabileceği en önemli şeylerden birisi, kesinlikle, en azdan en çoğa doğru pazara dayalı ticaret kalıplarına dönüşümü sağlama tecrübeleridir.

Enerji kullanan ve üreten sektörlerin başarılı bir şekilde dönüşümünü sağlamak için makro ekonomik zemin mutlaka yatırım ortamını ve ödemeler dengesini iyileştirme üzerinde yapılmalıdır; Bu, arzın piyasalarda belirlenmesinin kolaylaştırılması; tercihen özel sektörde özerk ve pazara dayalı enerji arz girişimcileri; ıslah edilmiş enerji verimliliği; hem mevcut girişimlerde hem de yeni alanlarda doğrudan yabancı yatırımların artması; alternatif ticaret seçeneklerinin dikkatli bir şekilde analizi gibi konuları içeren elverişli kurumsal bir zemin olmalıdır.

Ürün kalitesi gibi teknik standartlar ve temin güvencesi mutlaka geliştirilmelidir; ve boruhatları, dönüşüm hatları, ulaşım ve liman kolaylıkları açısından hayata geçirilebilir ve etkin bir altyapı kurulmalıdır. İyi dengelenmiş, birbiriyle uyumlu böyle bir politika, kurumsal ve yatırımlara ilişkin düzenlemeler bütünü, bölgedeki enerji kullanımı ve arzının makul bir düzeyde oluşmasıyla sonuçlanmalıdır. Bu durum, kömür kullanımının azalmasını ve doğalgaz kullanımının ve ihracatının -Özellikle Kazakistan ve Türkmenistan'dan- artışı beraberinde getirecektir. Senaryo, diğer ülkelerden yapılan ithalatın şekli değişirken bölgenin ülkeleri arasındaki ticaretin artacağına ilişkin olarak da geliştirilebilir.

Avrasya'ya başarılı bir reform ve gelişme hareketi için, Batı'dan doğrudan yabancı yatırımlar (FDI) yoluyla gelecek know-how, lisans, çalışma pratiği ve yönetim becerilerini de kapsayan yönetsel kaynakların en hızlı bir şekilde akışına bağlı olduğu görüşü bir çok çevre tarafından paylaşılmaktadır. Yabancı doğrudan yatırımların

sınırlanmaması, gelirlerin serbestçe transferi, yatırımların korunması, geçişken ve istikrarlı yasalar gibi altyapı koşullarının yanı sıra, Batılı yatırımcılar, iyi bir iş çevresi, siyasi ve sosyal istikrar, etkin bir bankacılık sistemi, garantili toprak mülkiyeti ya da yatırımcılara uzun vadeli kiralama, ekonomik olarak destekleyici bir vergi sistemi ve gelişkin bir telekomünikasyon ve ulaştırma altyapısı peşindedirler. Eğer bütün bu petrol ve gaz kaynakları işletilir ve pazarlanırsa pek çok durumda yeni boruhatları inşa edilmesi gerekecektir. Aynı zamanda, dünya tanker filosunun da yenilenmesini gerektirecektir. Ve Batı'da ulaştırmada kullanılan yakıt talebi arttıkça yeni rafinerilerin de inşası şart olacaktır (58). Eski Sovyet cumhuriyetlerindeki petrol ve gaz endüstrilerinin yeniden inşası için bir an önce batı sermayesi ve teknolojisi ile tanışılmalıdır. Fakat pek çok joint-venture (iş ortaklığı) kurulmasına karşılık; kaynak hakları, yatırım için yasal bir zemin yoksunluğu, yetersiz vergi sistemleri, merkezi ve yerel yönetimler arasındaki çelişkiler, siyasi kargaşa ve diğer faktörlere bağlı olarak içlerinden pek azı hayata geçmiştir.

Enerji finansmanı için ne kadar kaynak gerekeceği ve bunun nereden sağlanacağı önemli sorulardan biri olmaya devam etmektedir. Enerji alanına yatırım, özellikle de hidrokarbona yatırım risklidir. Yatırım dönemi uzun vadeli, talebe ilişkin projeksiyonlar belirsizdir, keskin devrevi sallantılar ortaya çıkabilir, vergiler ve diğer maliyetler beklenmedik şekilde artabilir ve politik arkaplan yatırım süresi içinde dramatik bir şekilde değişebilir. Beklenen enerji ihtiyacını karşılamak için gereken sermaye muazzamdır - gelecek on yılda dünya çapındaki petrol ve gaz yatırımları için 985 milyar ile 1.6 trilyon ABD doları arasında bir kaynak gerekmektedir. Ticari bankalar, uluslararası kalkınma bankaları ve kamu sermaye piyasalarının tümü, gereken bu milyarlarca doların artışında rol oynayacaktır. Halen bir çok yabancı enerji şirketi Orta Asya ve Trans-Kafkasya'da başarılı olacağı umulan bu girişimi desteklemekte; bu bölgedeki riskleri, Rusya ve diğer ülkelerdeki risklerle kıyaslamaktadırlar. Bu ülkeler açısından belli başlı riskler, siyasi istikrarsızlığı, ayrılıkçılığı ve bazı bölgelerdeki enerji kaynaklarının geliştirilmesindeki zorlukları, yerel yönetimlerin batılı şirketlerle iş yapma konusundaki deneyim eksikliği ve komşuları ile aralarındaki etnik veya arazi anlaşmazlıklarını kapsamaktadır. Rusya'daki riskler de aynı boyutta olmakla birlikte sağladığı fırsatlar diğerlerine kıyasla oldukça büyük ölçüdedir: Rusya'nın enerji kaynakları Orta Asya ve Azerbaycan'da bulunanlardan çok daha fazladır. Bu bölgedeki ülkelerin çoğunlukla denizle bağlantısı bulunmayan ve üzerinde 100'den fazla farklı topluluğun yaşadığı az nüfuslu ülkeler olmalarının yanında Rusya Federasyonu, muazzam risklere olduğu kadar daha da büyük sorunlara sahip bulunmaktadır. Aynı şekilde, riskler ve avantajlar, birbiriyle yarışan mahalli rakiplerden bölgesel bloklaşmalara kadar her gruba yayılmaktadır. Herşeyden önce, Avrasya'nın Batılı yatırımcılar açısından gelecekteki kazançların dar kapsamlı risk hesaplarından çok daha önemli görüldüğü, henüz işlenmemiş geniş bakir bir toprak parçası olduğu açıkça ifade edilebilir. Buna karşılık, başlangıç desteği batılı hükümetlerden ve çok uluslu bankalardan gelmelidir. Özel

yatırımcılar ancak bu desteği takiben geleceklerdir. Yabancı yatırımcıların çoğu, Dünya Bankası ve Avrupa Kalkınma Bankası (EBRD) gibi uluslararası kuruluşlar bu yolda öncülük edinceye dek mega-projelerde yer almayacaktır. Son tahlilde, duygusal davranışlar ve kısa vadeli politik değerlendirmelerle hareket edilmediği takdirde bunun her iki taraf açısından bir KAZAN-KAZANDIR durumunu yaratacağına inanmaktayız.

VII. Son Söz

Bundan önceki bölümlerde, Avrasya ülkelerinin gelecek bir kaç yıl içinde enerji politikası bakımından gerçekten de zor kararlarla karşı karşıya kalacağı açıkça anlaşılmaktadır. Bu ülkeler, petrol ve gaz politikaları ile ekonomileri arasındaki hassas çizgiyi dikkatli bir şekilde dengelemek durumundadırlar. Yatırım planlarında gerçekçi olmalı, kararlarını ekonomik ihtiyaçlar esasına dayandırmalı ve hepsinden önemlisi gelecekteki enerji gelirlerini artıracak müşterek projeler açısından birbirleri ve komşularıyla birarada yaşamayı öğrenmelidirler. Avrasya'lıların rus petrolüne ve mevcut altyapı açısından büyük kuzeyli komşusuna ağır bağımlılıklarını akıldan çıkarmadan, eski Sovyet cumhuriyetleri ile yapılacak her ölçekteki yatırım ve işbirliği projelerinin en azından yakın gelecekte Rusya Federasyonu ile dikkatli bir şekilde koordine etmelerinin uygun olacağı söylenebilir (59). Rafineriler, ham ve işlenmiş petrol boruhatları, depolar, terminaller ve bakım gibi altyapının özelliği dolayısıyla Rusya ve diğer cumhuriyetler arasında sağlam bir bağ sürdürülmesini gerekli kılacağından, bu tür projelerin işlerliği ve ekonomik ömrünün güvenicesi bu şekilde sağlanacaktır.

Ancak, Batı'daki bazı çevreler, yakın bir gelecekte Rus emperyalizminin hortlamasından endişe duymaktadır. Rusya ve Batı yeniden bir ihtilaf sürecine girebilir (60). İhtilafın ana konusu da Rusya'nın eski Sovyetler Birliği'nin öteki cumhuriyetlerine karşı tehditkar politikasıdır: rusların bu cumhuriyetlere karışmaya hakkı var mıdır, yok mudur? Yeltsin, BM'den açıkça "Eski SSCB ülkelerinde barış ve istikrarın garantörü olarak Rusya'ya özel yetkiler tanınmasını" istemiştir. Bu Monroist bir doktrindir. Nasıl 19. yüzyılda James Monroe Amerika kıtasının ABD'nin etki alanında olduğunu ilan etmişse Rusya'nın 21. yüzyılda eski Sovyetler Birliği'nin de Rusya'nın etki alanında olduğunu deklere etmesi aynı şeydir. Batı bu isteğe olumsuz tepki göstermiştir. Rusya'nın ya da bazı Rusların neden hala eski Sovyet cumhuriyetleri ile ilgilendiğini tahmin etmek zor olmasa gerektir. Şimdiye dek, Darius'dan De Gaulle'e kadar hiç bir sömürgeci güç eski etki alanından kendi isteğiyle ve barışçıl yollardan feragat etmemiştir; ve Rusların yönettiği Sovyet İmparatorluğu'nun parçalanması da başka bir acıverici dekolonizasyon örneğidir (61). Daha saldırgan bir Rus dış politikası Moskova'nın en çok etkilenecek "yakın" komşuları kuşkusuz ki Avrasya ve henüz bebeklik evresindeki petro-ekonomisidir (62). Bölgenin, Karadeniz'den Çin'in batı sınırlarına kadar, neo-faşist partisiyle Aralık 1993'deki parlamento seçimlerinde çok miktarda sandalye kazanan sözde liberal demokrat lider Vladimir Zhirinovsky tarafından farklı boyutlarda tehdit

edildiği görülmektedir. Rusya'nın diğer halef devletlerle ilişkilerinde emperyalizmin hortlaması ve büyük güç edaları, yalnızca ek ihtilaflar yaratmaktan başka bir işe yaramaz. Rus olmayan halkların, yüzyıllık deneyimleri sonucunda Rusya'nın emperyalist politikasının önemsiz nesneleri olmalarından dolayı neredeyse doğal bir tepkileri söz konusudur.

Bu nedenle, ayrılma sürecinin mümkün olabildiğince barışçıl şekilde biçimlendirilmesi, konuyla ilgili bütün tarafların sorumluluğu altındadır. Batı, eski Sovyetler Birliği topraklarında kurulmuş yeni devletlere temkinli ve dengeli bir etki politikası ile yardımcı olabilir. Avrasya cumhuriyetleri kendi haline bırakılmamalı, bilakis dış dünyaya açılabilmenin yeni ve alternatif (Rusya dışında) yollarını bulma çabalarında siyasi ve ekonomik açıdan desteklenmelidirler. Ancak bu şekilde Rusya ile eşit koşullarda işbirliğine yönelik ilişkiler oluşturabilirler. Aksi takdirde Ruslar Batı'nın Tacikistan, Abhazya, Osetia, Trans-Dinyester, Azerbaycan ve Kırım'da olup bitenlere ilgisizliğini, kendi kendilerine deklere ettikleri etki alanlarına "yeşil ışık" yakılması şeklinde algılayabilir. Avrasya'lıların Moskova'ya tarihsel yarı-sömürge bağımlılığının azaltılması bu yönde atılacak ilk adımı temsil edecektir. Bu da cumhuriyetlerin yerli doğal ve işletilen kaynaklarının seferber edilmesine, özellikle lojistik ticaret ve ulaşım yolları yaratarak yabancı yatırımların ve ticaretin teşvik edilmesine ve kendi kendilerine yeterli olmaları için teşvik edilmelerine bağlıdır. Bölgede birbiriyle rekabet halinde yeterince başrol oyuncusunun olduğu bir zamanda Avrupa Birliği'nin bir kenarda elikolu bağlı durmayacağına ya da en azından ekonomik ve politik anlamda bu önemli coğrafyada yer alacağına inanmaktayız. İçinde, enerji diplomasisinin artan öneme sahip bir rol oynayacağı politik, ekonomik ve güvenlik stratejisinin belirlenmesinde bölge ülkeleri ile güçbirliğine gitmelidir. Böylesi bir strateji aynı zamanda, Rusya'nın daha çok demokrasi ve serbest pazar ekonomisine yönelik dönüşüm sürecine de güçlü bir desteği güvence altına almak durumundadır.

Petrol milliyetçiliğinin daha ılımlı hale gelmesi, üretici ülkeleri kendi doğal kaynaklarına daha ticari bir şekilde yaklaşmaya sevk etmektedir. Bu da ilk kez, kaynaşmış ve gerçek anlamda bir sermaye, teknoloji ve petrol piyasasına işaret etmektedir. Petrol, giderek siyasi bir araç olmaktan çok ekonomik bir değer olarak görülmektedir. Artı değer piyasalara, sermayeye ve teknolojiye aktarılmasını sağlayan bir işadımı yaklaşımına yönelmek suretiyle petrol ihrac eden ülkelerin itici gücü daha iktisadi bir hal almaktadır. Davranışların bu yöndeki değişme eğilimi, piyasadaki diğer oyuncularla, özellikle de tüketici ülkelerle diyalog kurma isteğini gündeme getirmektedir. Yine de, enerji kaynaklarının güvenliğine ilişkin olarak şüpheli davranmak için hala bazı nedenler mevcuttur. Enerji kaynaklarının güvenliğine yönelik en büyük tehdit, petrolün bir kez daha spesifik siyasi hedeflere ulaşılmasında bir silah olarak kullanılması itimalinden kaynaklanmaktadır. Böyle bir durumun gerçekleşmesi, Saddam Hüseyin gibi bir diktatörün bölgedeki petrol alanları üzerindeki kontrolünü genişletmesi ya da petrol üreticisi ülkelerde batı karşıtı müslüman partilerin iktidara gelmesi halinde ol-

dukça muhtemeldir.

Orta Doğu ve Avrasya'ya yönelik genel bir Batı stratejisinin çizilmesi ve uygulanmasında Türkiye gibi tam manasıyla batılılaşmış, laik, demokratik, serbest piyasa ekonomisini benimsemiş, hem bölge hem de Batıyla özel bağları olan ülkelere vazgeçilmez birer ortak olarak ihtiyaç vardır. Soğuk Savaş sonrası dönemde, enerji, Türkiye'nin uluslararası sistemde gelecekte oynayacağı rolün belirlenmesinde en önemli alanlardan birisi olacaktır. Avrupa'nın yeni belirginleşen mimarisi ve Türkiye'nin ekonomik ve politik anlamda değişen önceliklerinin ışığında, Türkiye'nin Avrupa'daki yeni yerinin gözden geçirilmesi için çok geçerli nedenler bulunduğunu düşünüyoruz. İlişkilerin bu şekilde yeniden tanımlanmasıyla bir yandan her iki taraf açısından geçerli olan fedakarlıkları azaltırken bir yandan da karşılıklı çıkarları şüphesiz artıracaktır. Avrasya'dan Avrupa piyasalarına akacak enerji dikkate alındığında bunun tutarlı bir görüş olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye açısından önerilen bütün rotaların, Trans-Kafkasya'daki genel istikrarsızlıktan, özellikle de Dağlık Karabağ üzerinde süregiden askeri çatışmadan dolayı tıkandığı görülmektedir. Türkiye'nin planlarında başarılı olabilmesi için Karabağ'da kalıcı bir barış sağlanması zorunludur ki böyle bir barış da yakın gelecekte ihtimal dahilinde değildir.

Bununla birlikte, Kazakistan ve Azerbaycan'ın, kendi ekonomik ve politik çıkarlarını korumak için kendilerine cezai ulaştırma tarifeleri uygulayabilen ya da ihraç kotalarını değiştirebilen Rusya'ya bağımlı olmayan ikinci bir ihracat seçeneğine sahip olmakta güçlü çıkarları bulunduğundan, uzun vadede bir Türk rotası oluşturulmak zorundadır. Son zamanlardaki jeopolitik değişiklikler Türkiye'yi Avrasya'da yeni ekonomik ve politik gerçekliğin deprem merkezine oturtmuştur ve Türkiye'nin Avrasya'yı barış, istikrar ve refah bölgesi haline getirme politikası, Batılı ortakları tarafından desteklenmesi durumunda etkin ve başarılı olacaktır. Türkiye ekonomisinin dinamizmi sayesinde, kendi evinde ekonomik durgunluğun yaşandığı şu anda, hem Türkiye'nin 60 milyonluk güçlü iç piyasasını hem de bölgedeki partnerlerinin piyasalarını hedefleyen ortak girişimlerde yer almak suretiyle, bu tür bağlantılar Avrupa Birliği ülkeleri için büyük olanaklar yaratmaktadır. Karadeniz Bölgesindeki diğer ülkeler ve Orta Asya'yı da kapsayacak şekilde üçlü bir ortaklığın kurulması, bölgeye yapılacak doğrudan yatırımların risklerini azaltacak ek avantajlar sunmaktadır, üyelerinin çoğunluğunu Avrasya'lıların oluşturduğu Karadeniz Ekonomik İşbirliği (BSEC) ve Ekonomik İşbirliği Organizasyonu (ECO) gibi Türkiye'nin yönlendirdiği bölgesel entegrasyon girişimleri bu ortak çabalar bağlamında dikkate alınmalıdır. Yukarıda da oldukça kapsamlı bir şekilde aktarıldığı üzere, nereden bakılırsa bakılsın, ister Boğaziçi'nden ister karadan olsun Avrupa ile Avrasya arasındaki tüm yollar Türkiye'den geçtiği için Türkiye bu iki bölge arasında bir enerji köprüsü konumundadır. Bunun da ötesinde, Türkiye'nin Hazar'dan Yumurtalık'a uzanan boru hattının güvenliğinin sağlanmasında bariz bir stratejik çıkara sahiptir. Bazı Batılı gözlemcilere göre bu hakim siyasi ve ekonomik çıkarın birkaç unsuru söz konusudur. Birincisi, Hazar bölgesi petrol

ihracatından doğacak kira bedelleri Türkiye'ye önemli miktarda transit ücreti bırakacaktır. İkinci olarak, Türkiye, Azerbaycan ve Kazakistan'ın gelecekteki petrol zenginliğinin garantörü olmayı başarır, uzun vadede bu ülkelerdeki etkisi kalıcı olacaktır. Üçüncüsü, Türki cumhuriyetlerle uzun vadeli ilişkiler açısından sağlam bir zemin oluşacak ve geçmişte olduğu gibi şimdi de canlı ve saldırgan olan Rusya'nın Türkiye'yi bölgeden silip atma ihtimaline karşı bir güvence oluşturacaktır. Dördüncü olarak, Türkiye Boğaziçi'nin, en büyük kentinin ortasında bir süpertanker geçiş yolu olmasını arzu etmemektedir. Son olarak da, Türkiye'nin 250.000 bđ teorik kapasiteye sahip beş petrol rafinerisi Hazar bölgesi hampetrolü ile beslenebilecektir. Kazaklar ve Azerilerinde kuzey rotasına ilişkin bir alternatif istemek için yeterince geçerli nedenleri vardır. Hatta Rusya da alternatif bir boru hattından, mevcut boru hatlarında yer açılmasından, dolay, daha fazla petrol ve gaz ihraç etmek amacıyla fayda sağlayabilecektir. Avrasya denkleminde coğrafya, ekonomi, diplomasi ve kültür birbirinden ayrılmaz biçimde bir potada erimiştir ve günümüzde Batı'yı Türkiye ve Avrasya'nın yeni pazar ekonomileri ile bağ kurmaya yönelik çok yönlü bir yaklaşım benimsemeye zorlamaktadır.

Batı'nın, Sovyetlerin dağılmasının ardından, buna ilişkin amaçları arasından temel tercihler yapması zamanının geldiğine inanıyoruz. Eski düşmanın yıkılışıyla ortaya çıkan yeni jeopolitik durum muazzam fırsatların yanı sıra büyük tehlikelere de gebe. 21. yüzyılın başında bu engin bölgenin nasıl bir şekil alacağını tahmin etmek cesaretini yalnızca kaderciler gösterebilir. Tahminler oldukça güvenilmez hal almıştır. SSCB'nin mirası yalnızca Avrasya'yı değil Batı'nın dünyada oynadığı rolü de değiştirmiştir. İki kutuplu rahat dünya anılarda kalmıştır. Artık istikrarı, artırmak, batı değerlerini yaygınlaştırmak ve Batı başkentleri arasında ortak çıkar zeminleri bulmak giderek daha da zorlaşacaktır. Kaldı ki bölgenin büyüklüğü, stratejik konumu, doğal ve insan kaynaklarının zenginliği ve her şeyin ötesinde binlerce nükleer silahın varlığı dikkate alındığında Avrasya'daki gelişmeler dış dünyayı ister istemez çok yönlü etkileyecektir; bu bölgede yeni siyasi, ekonomik ve güvenliğe ilişkin düzenlemelerin dönüşüm sürecinde Batının müdahalesi ya da kayıtsızlığının belirleyici bir faktör olacağını ayrıca söylemeye gerek yoktur.

Kaçınılmaz gerçek odur ki, Avrasya'lıların bu dönüşümü pürüzsüz bir şekilde kendiliklerinden yapabilmeleri mümkün değildir. Enerji kaynaklarını geliştirilmesinde ve sevkiyatında kaydedecekleri ilerlemelerin derecesi, büyük ölçüde politik istikrar ve Batı'nın kamu ve özel sektörlerinden sağlanacak yardımın miktarına bağlı olacaktır. Simes'in haklı olarak değindiği gibi "Sıradan koşullar altında devletlerin -özellikle de Rusya gibi büyük devletlerin- politikaları dışarıdan çok marjinal bir ölçüde etkilenebilir. Ancak bütün değişkenliklerin ve kargaşaların birarada yaşandığı büyük dönüşüm dönemlerinde, dışarıdan gelen bir takım etkiler muazzam farklılıklara neden olabilir". (63) Genel olarak Batının, özel olarak da Avrupa Birliği'nin nihai sonuçlar üzerinde büyük çıkarları söz konusudur ve bunları etkileyebilecekleri kuşku

götürmez. Bu eşsiz tarihi fırsat değerlendirilmelidir. Sorumluluktan kaçınmanın zamanı değildir artık. Bizim yargımıza göre, Soğuk Savaş sonrası dönemde Avrasya enerjisi, Batı katkısının bir an önce anlamlı ve en azından kendine yeterli bir şekilde enjekte edilmesi gereken tek ve en önemli alandır.*

Dipnotlar:

1. Yazar, metne olan katkılarında dolayı Uluslararası Enerji Ajansı'nın (IEA) Paris biriminden Paul Vlaanderen'e, Avrupa Komisyonu'nun (DG-XVII) Enerji Danışmanı (Brüksel) Robert de Bauw'a, OECD, Paris'ten Peter Gaskell'e ve Chevron Denizası Petrol Şirketi'nden (Kaliforniya) Jim McCabe'ye minnettarlığını belirtmek ister. Ayrıca, kendi ülkelerinin enerji durumuna ilişkin yararlı görüşleri nedeniyle Kazakistan Ekonomi ve Maliye Bakanı Beisenbay İztelevov, Türkmenistan'dan Mukhomedberdy Berdyev ve Özbekistan'dan Farkhad Maksudov'a teşekkürü borç bilir. Bu makale, Avrasya enerji kaynaklarına ilişkin hedef ve politika hakkında henüz olgunlaşmamış bilgilere mütevazı bir katkıda bulunmak amacıyla yazılmıştır. Makalede ifade edilen görüşlerden tümüyle yazar sorumlu olup hiç bir şekilde, ilişkide olduğu örgütlerden hiçbirini temsil etmemektedir.
2. "The Commanding Heights: International Oil In a Changed World", Edward Krapels, International Affairs, 1 (1993), sayfa 71.
3. "Redefining the Middle East: New Countries, New Politics and New Activity", Dev George, in The Offshore Middle East Report, Mart 1992, sf. 25.
4. "Energy in the Countries of the Former Soviet Union", Alexander Sheindlin, Rusya Bilimler Akademisi, in Perspectives in Energy, 1991, sayı 1, sf. 449-458.
5. "Oil-Gas Prospects of Central Asia and the Caucasus", James Clarke, in Geopolitics of Energy, 1 Aralık 1992, sf. 11.
6. "Turning Pipedreams Into A Rich Reality", Hugh Pope, in The Independent, 1 Haziran 1993.
7. "Seminar on East-West Energy Trade: Proceedings", Viyana 3-4 Ekim 1991, OECD, Paris, 1992, sf. 76.
8. Diğer taraftan SHELL'in değerlendirmesine göre 2010 yılında Batı Avrupa gaz piyasaları yıllık 450 milyar cm^3 'lük bir hacime kavuşabilecektir ki bu da bugünkü tüketim düzeyinin % 50 üzerindedir. Batı Avrupa'da tüketilen gazın sadece üçte ikisine yakın kısmı mahallî üretime dayanır; Kalanı BDT ülkelerinden (% 21) ve Cezayir'den (% 11) ithal edilmektedir. ("Competing For Sources of Natural Gas", Roland Williams, SHELL Doğal Gaz Koordinatörü, GWI/PE European Gas Special Report, Ekim 1993, sf. 3).
9. "Energy Strategies For Tomorrow: Managing For Uncertainty", Hacene Mefti, in Energy Formu, Haziran 1993, sf. 7.
10. Russian Gas Exports to Europe: Are They At Risk?", Erik Kreil, in Geopolitics of Energy, 1 Ağustos 1993, sf. 7.
11. 1989 ve 1992 yılları arasında Doğu Avrupa'nın petrol üretimi, IEA tahminlerine göre, 1992'deki ham petrol tüketimini sadece % 20'sini karşılayarak, 16 mmt'dan 12.2 mmt'a düşmüştür. Doğal gaz üretimi, 1989'daki 48.5 milyar cm^3 'e kıyasla % 30 azalarak 1992'de 36 milyar cm^3 civarında gerçekleşmiştir.
12. "Western Business Seen As Kazakhstan's Security Guarantee", London, in Associated Press-DJ, 22 Mart 1994.
13. "Energy Policy Creeps Up the EC Agenda", Paul Mollet, in Petroleum Economist, Ekim 1993, sf. 17.
14. "Avrupa Enerji Sözleşmesi Görüşmeleri", Avrupa Enerji Sözleşmesi Basın Bildirisi, 14 Aralık 1992.

15. "CEC Energy Policy Issues and the Energy Charter", Avrupa Topluluğu Komisyonu Enerji Politikası Bölümü Başkanı Christian Waeterbos tarafından 16-18 Haziran 1993'te Paris'te IEA'nın Petrol Piyasası Oryantasyonu Seminerinde sunulan makalesi.
16. "Russia Helps Energy Charter Talks, But Inflation Hits Progress", Simon Hall, in Knight-Ridder Financial News, Brussels, 1 Temmuz 1993.
17. REUTER news dispatch, Brussels, 20 Aralık 1993.
18. "Oil and Gas in the CIS to the Year 2000", Marcello Colitti, in The Oxford Energy Forum, Mayıs 1992, London, sf. 4.
19. "The 1992/1993 Energy Situation in the Former Soviet Union", Randolph Granzer, IEA, Petrol Piyasaları Oryantasyon Semineri, 16-18 Haziran 1993.
20. "New directions In Energy Finance", Petroleum Economist başyazarı, Haziran 1993, sf. 4.
21. "The Transportation of Soviet Energy Resources", Matthew J. Sagers ve Milford B. Green, 1986, Rowman and Littlefield, sf. 55.
22. "Russia Says It May Reduce Crude Exports By Up to 75 %", Allanna Sullivan, in Wall Street Journal Europe, 2 Aralık 1993.
23. IEA World Energy Outlook, 1993, Paris, sf. 19.
24. "Great Game 1993: Iran Tries to Subvert Oil-Rich Azerbaijan, And So Far Is Failing", Peter Waldman, Baku, in The Wall Street Journal, 1 Haziran 1993.
25. "Energy Co-operation in Central Asia: Global Perspective", Pierre Shammas, tarafından 1-2 Eylül 1992'de Tahran'da Orta Asya ve Kafkasya'da Enerji İşbirliği konulu uluslararası Konferansa sunulan makalesi.
26. "Differences buried as Russia Looms Large", in BRIEFING, 27 Aralık 1993, sayı 970, Ankara, sf. 7.
27. "Iran Modernizes Ports In bid to Become Gateway to Central Asia", AP Haber bülteninden, Turkish Daily News, 5 Ekim 1993.
28. "Iranian President Returns From His Tour", AP Haber Bülteninden, Turkish Daily News, 30 Kasım 1993.
29. "Tehran and Kazakhstan Sign Pacts", in The Turkish Daily News, 30 Kasım 1993.
30. REUTER haber bülteni, 6 Temmuz 1993.
31. "Japan Seeks Output of Oil, Gas in Central Asian States", in The Yomiuri Shimbun, Tokyo, 31 Mart 1993.
32. "With Oil and West's Appeals in Mind, Tokyo Plans Aid For Central Asia"/Steven Brull, Tokyo, in International Herald Tribune, 16 Aralık 1992.
33. "Japan's Energy Security", Associated Press/DJ, Tokyo, 2 Temmuz 1993.
34. "China's Oil Future: A Case for Radical Treatment", Dr. Mamdouh G. Salameh, in The Opec Review, Yaz 1992, Viyana.
35. REUTER news dispatch, Beijing, 1 Şubat 1994.
36. "China Dragon Joins East Asia Tigers", A.W. Jessup, in The Geopolitics of Energy, 1 Ağustos 1993, sf. 7.
37. "Tarim: Worldwide Hunt Leads Oil Prospects to China's Savage Sands", in International Herald Tribune, 22 Mart 1994.
38. Afganistan'a ilişkin bölgesel duyarlılık enerji diplomasisi açısından da önemlidir. Orta Asya cumhuriyetleri kaynaklara ve eğitilmiş nüfusa sahiptir, ancak dış dünyaya çok uzakta olmanın sıkıntısını çekmektedir. Demir ve karayolları doğuya ve batıya doğru genişletilmektedir, fakat en yakın deniz Afganistan üzerinden ulaşabileceği Hint okyanusu'dur. Pakistan'ın, Orta Asya'ya giriş kapısı olmak anlamında (tıpkı Türkiye, İran, Rusya ve Çin gibi) diğer Asya ülkelerine göre dahafazla çıkarı vardır; ancak Afganistan'daki istikrarsızlık devam ettiği sürece bu konuda yapılacak birşey yoktur. Bkz. "Central Asia At Risk In Afghanistan", Philip Bowring, International Herald Tribune, 2

- Şubat 1994, sf. 6.
39. "Oil Sector Heads For New Horizons in Turkey", Paul Mollet, in *Petroleum Economist*, Eylül 1993, sf. 33.
40. Rusya'da 40.000 km civarında petrol hattı bulunmaktadır. Rusya'nın gaz hatları ise 140.000 km. yi kapsamaktadır. Böyle bir altyapının varlığı, hatların, Baltık, Orta Asya ve Kafkasya'daki eski Sovyet cumhuriyetleri ile Beyaz Rusya ve Ukrayna'ya yaygınlaştırılmasını olanaklı kılmaktadır.
41. "Gas Colossus (Gazprom) Seeks New Bearings", Isabel Gorst, in *Petroleum Economist*, Haziran 1992, sf. 5.
42. "Former Soviet Union: Pipeline plans Proliferate", Isabet Gorst, in *The Petroleum Economist*, Haziran 1993, sf. 6.
43. "Walking The Tightrope Between East and West", Paul Mollet, in *Petroleum Economist*, Eylül 1993, sf. 33.
44. "Orta Asya'da Rusya Faktörü", Sami Kohen, *Milliyet*, 11 Ağustos 1993.
45. İstanbul kentini ikiye ayıran dar boğazlardan günde 400 tekne geçmektedir. Boğaziçini dört-beş saat işgal ettiklerinden özellikle de büyük tankerler hoş karşılanmamaktadır. Doğrulanmayan raporlara göre, Chevron yetkilileri ile Türkiye Başbakanı Tansu Çiller'in doğrudan görüşmelerinde, Rusya'nın Novorossiysk'teki Karadeniz terminalinden yapılan ham petrol yüklemesinin ya orta kuzeydeki Türk limanı Samsun'a ya da Boğaziçi'nin tamamen dışında yeni bir terminale boşaltılmasını ele almaktadırlar. Türklerin öncelikle eski Sovyetleri kolladıkları, Chevron'un ise ikinci sırada yer aldığı söylenmektedir. Chevron ticari bir yaklaşımla, Kazakistan'daki dev Tengiz petrol yatağında üretime geçebilmek için acilen bir Boğaziçi by-pass'ı talep etmektedir. Bundan, bir kısım Tengiz hampetrolünün Novorossiysk'den tankerlerle ihraç edileceği anlamı çıkmaktadır. Türkler Tengiz ham petrolünü Ceyhan'daki ana petrol terminaline taşıyacak geniş ölçekli bir kuzey-güney boru hattının yapılmasını arzu etmektedir. Chevron'un bu projeye karşı çıkacağı düşünülmemekle birlikte, boru hattının tamamlanmasının üç yıl gibi bir zaman alacağını, oysa Chevron'un hampetrolü ihraç önceliğinin bugüne özgü olduğunu gözardı etmediği söylenebilir. Herşeye karşın Chevron, Türkiye üzerinden geçecek bir rota için uluslararası bir zemin yaratmak üzere, hem Moskova hem de Washington'la varolan ilişkilerini kullanmaktadır, böyle bir rotanın mevcudiyeti Boğaziçi'deki izdihamı azaltacaktır. Kafkasya'nın, zaman ilerlerken boruhattına kapalı kalması nedeniyle Hazar Boruhattı Konsorsiyum'unun (CPC) da gözlerini Boğaziçi'nde bay-pass'a dikeceği söylenebilir. Boğaziçi'ndeki en son deniz kazası ölümlerle sonuçlanmış, 12 milyonluk İstanbul halkını tehlikeye sokmuş ve ciddi çevre sorunları yaratmıştır; ancak Türkiye'ye de, tüm dünyaya karşı Boğaziçi trafik sorunu konusundaki haklılığı tartışılmaz endişelerini dile getirme fırsatı vermiştir.
46. "Turks Put Squeeze on Bosphorous", Hugh Pope, in *The Independent*, 10 Ağustos 1993.
47. Rusya tek başına Türkiye gazının en büyük ihracatçısıdır. Türk-Rus ticari ilişkilerinde en önemli araç, 1980 ortalarında Sovyetler Birliği ile imzalanan doğal gaz anlaşmasıdır. Şu anda Rusya tarafından üstlenilen bu anlaşma uyarınca Rusya, Ankara'nın gaz karşılığında yaptığı ödemeden sağladığı gelirin oldukça önemli bir kısmını Türk mallarının ihalatında kullanmaktadır. Rusya 1992'de Türkiye'ye 4.5 milyar cm³ doğal gaz sağlamıştır ve bunun 1993 yılında 5.5 milyar cm³'e ulaşması beklenmektedir. Bkz. "Turko-Russian Economic Relations: A Leap Forward", *ANKA Review*, 5 Ekim 1993, sf. 9.
48. REUTER haber bülteni, Atina, 1 Şubat 1994.
49. *Petroleum Economist*, Mollet, Eylül 1993, sf. 33.
50. "Oil Shipment From Soviet Republics Poses Huge Risks to Turkish Straits", in *REUTER*, Ankara, 10 Şubat 1993.

51. "Turkey Promotes Gas Pipeline From Turkmenistan To Europe", Murat Yetkin, in *The Turkish Daily News*, 9 Haziran 1993, Ankara sf. 3.
52. "Pipeline or Pipe-Dream?", in *BRIEFING*, 12 Nisan 1993, Sayı 934, Ankara, sf. 7.
53. "Botas Says Pipeline Projects On the Shelf", in *ANKA Review*, 25 Ocak 1994, sf. 11.
54. "BOTAS: New Leader, New Priorities", Nazlı Ertan, in *Turkish Probe*, 20 Ocak 1994, sf. 9.
55. "Turkey and Chevron Deepen the Pipeline Blues", in *Petroleum Economist*, Temmuz 1993, sf. 38.
56. "Energy Policy: Commissioner Sets Out Future Policy Orientations", in *Europe Energy*, No. 410, 15 Ekim 1993.
57. "ECS: Draft Own Initiative opinion On a EC Energy Policy", in *Europe Energy*, No. 410, 15 Ekim 1993.
58. "New directions in Energy Finance", Leader, in *Petroleum Economist*, Haziran 1993.
59. Türk Başbakanı Tansu Çiller, geçen Eylül ayında Moskova'da Rus yöneticilerle yaptığı görüşmelerde, Orta Asya'dan Avrupa'ya uzanacak kıtalararası bir petrol boruhattı sorununu tartışmak üzere, Ankara'da Rusya, Türkiye, ABD, Kazakistan ve Azerbaycan'dan temsilcilerin yer alacağı ortak bir toplantı düzenlenmesi konusunda anlaşmaya varmıştır. Bkz. ("Moscow and Ankara Agree on Many Things" *Aldın Mekitüyw*, *Nezavisimaya azeta*, 10 Eylül 1993, sf. 3) Rusya'nın hedefleri zaman zaman Türk diplomasisinin hedefleriyle çelişebilir; ve Türkiye'nin bölgesel bir güç gibi hareket etmesi Rusya'yı anlaşılabilir nedenlerle rahatsız edebilir, ancak bu işbirliği yapmak açısından coğrafi anlamda birbirine bağımlı olan her iki ülke içinde karşılıklı anlayışa dayalı bir süreç yakalama fırsatı sağlayacaktır. İki ülkenin bölgede çatışan çıkarları yanında pek çok ortak çıkarı da söz konusudur (Türkiye'nin Rusya ile ticareti hala bütün Türki cumhuriyetlerle ticareti toplamından beş kez fazladır. Her iki ülkenin ve Avrasyalıların lehine olacak şekilde uyum ve işbirliği sağlamak üzere ortak çıkarlar öne çıkarılmalıdır. Avrasya petrol ve gazının dünya pazarlarına sevk, yakın bir Türk-Rus işbirliğinin olmazsa olmaz koşulu böylesi bir ortamı işaret etmektedir.
60. "Still on the Prowl", in *The Economist*, 28 Ağustos 1993, sf. 13. Rusya şimdilerde diğer eski Sovyet cumhuriyetlerinde Batılı şirketler tarafından üstelenilen en büyük petrol ve gaz projelerinden, hiç sermaye koymaksızın hisse senedi almak için bu ülkeleri zorlamaktadır. Bir FT haberine göre (21 Ocak 1994) LUKOIL Kazakistan'da işletmeye açılan petrol ve doğal gaz yataklarından pay almaya uğraşmaktadır. LUKOIL'in bu girişimi, kendisine Azerbaycan hükümetince, Hazar Denizi yataklarının işletilmesi için kurulan BP'nin liderliğindeki bir konsorsiyuma % 30 hisseyle katılma izni verilmesinden sadece bir iki hafta sonrasına rastlamaktadır. Rus şirketleri, komşu ülkelerdeki büyük enerji işletmelerinden olmasından dolayı, geçerli bir iddia olduğuna inanmaktadırlar.
61. "The Hidden Russian Hand: letter From Eurasia", Thomas Goltz, in *Foreign Policy*, Sonbahar 1993, sf. 92.
62. "South's Oil-Rich Infants Vulnerable to Moscow Bullying", Steve Lervine, in *The Financial Times*, 20 Aralık 1993.
63. "America and the Post-Sovite Republics", Dimitri K.Simes, in *Foreign Affairs*, sf. 74. Sayı 87, Yaz 1992.

Dökümantasyon

"GÜNÜMÜZDE AVRASYA"

Süleyman DEMİREL

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra, Sovyetler Birliği içerisinde 15 bağımsız devlet çıkmıştır. Bu, dünyayı sarsan büyük bir olaydır.

Sovyetler Birliği'nin büyük komşusu olan ve 3 kıtanın birleştiği yerde jeostratejik açıdan fevkalâde önemli bir konumda bulunan Türkiye, bu olayla birlikte yeni bir durum, yeni bir tutum, yeni bir davranış belirlemek mecburiyetinde kalmıştır. Çünkü, bizim elimizin tersiyle itemeyeceğimiz, "ne olduysa olmuş, nemize lâzım" diyemeyeceğimiz bir olayla karşılaşmışızdır. Ve bu olay bizi, bizim irademize bağlı olmadan ilgilendirmiştir.

Gayet tabii ki, Türkiye, gerek güvenliği bakımından, gerek ekonomik ve sosyal ilişkileri bakımından kendi millî menfaatlerini düşünerek hareket edecektir. Yalnız, bu olayda kendi millî menfaatlerini düşünen Türkiye'nin birtakım moral sorumlulukları da var. Bu moral sorumluluklar, Türkiye'nin tarihinden geliyor.

Binaenaleyh, bölgede Türkiye'nin durumunda olan bir başka ülke yok. Hiçbir ülkenin durumu Türkiye'ninkine kıyaslanamaz. Bu devletlerin bir kısmı Türkiye'nin komşuları. Meselâ, Ukrayna Türkiye'nin büyük bir komşusu. Geçmişte Türkiye bu ülke ile iyi ya da kötü münasebetlerin içinde olmuş; ama önemli münasebetlerin içinde olmuş.

Kafkasya'ya gelince; Kafkasya Türkiye'yi çok yakından ilgilendiren bir bölge. Yani, tarihinizden sıyrılmanız mümkün değil, tarihin şartları ister istemez sizin eteğinizden çekecektir. Tarih sizin önünüze birtakım fırsatlar, imkânlar getirip koyacaktır, birtakım zorluklar ve sorumluluklar da koyacaktır. İşte durum budur.

Ve bir Orta Asya olayı var. Orta Asya, Türkiye'nin "Burada ne olursa olsun" diyemeyeceği bir bölgedir.

Bir Rusya Federasyonu Türkiye'nin büyük komşusudur ve Cumhuriyet kurulduğundan beri Türkiye, Rusya ile -rejimi ne olursa olsun- iyi münasebetler kurmaya, geliştirmeye, bunları idame ettirmeye çalışmıştır. Bu münasebetlerin zaman zaman kapandığı devreler olmuştur. Bu münasebetlerin zaman zaman iyi durumdan çıktığı dönemler olmuştur. Ona göre de Türkiye kendi dış siyasetini ayarlamak mecburiyetinde kalmıştır.

Bulunduğu bölgenin özelliği nedeniyle, Türkiye'yi Ortadoğu'dan ayırmak da mümkün değildir.

Şimdi, problemli bir Ortadoğu'nun yanına problemli Balkanlar, problemli Kafkaslar eklenmiştir.

Nihayet, Türkiye siyasetini; bu muğlak dengeleri, hassasiyetleri

gözönünde bulundurarak, düşmanlık yaratmamak için itina göstererek ve birtakım ihtilâflar yaratmaktan da kaçınarak ayarlayacaktır.

Ama, Türkiye'nin karşısındaki ilk soru, meydana gelen bu bağımsız devletler konusunda ne yapacağız?

Ne yapacağız? Siyaseten bunların hepsini tanıyacağız. Türkiye hiç tereddüt göstermeden bu yeni ortaya çıkan cumhuriyetlerin hepsini tanımıştır.

Şimdi, burada olay başlıyor. Hepsini tanıdıktan sonra, bir tanesi müstesna hepsinde sefaret açmış, oralara büyükelçi göndermiştir. O devletlerin de hemen hemen hepsi Türkiye'de büyükelçilikler açmıştır.

Sovyet İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra meydana gelen bağımsız devletler acaba ayakta durmaya devam edebilecek mi? Siyasetin önündeki en önemli soru bu.

Bana sorarsanız, bizim bulunduğumuz bölgenin de, dünyanın da barışı korumaya devam edebilmesi bu sorunun cevabına bağlıdır.

Nedir olay? Acaba, Rusya Federasyonu Rus İmparatorluğu'nun yeniden kurulması arzusu içerisinde midir?

Bir Jirinovski olayı bu şüpheyi zihinlere yerleştirmiştir. Zaman zaman "Siz onun dediğine bakmayın, öyle diyenler de bulunsun ne lâzım gelir?" demek mümkün de, bir de "Her iki kişiden bir kişisi böyle düşünüyor Rusya'da" deniyorsa o zaman meselenin Jirinovski'den daha ciddi boyutta olduğu ortaya çıkar.

Bir dünya devleti, dünyada bir kutup ve büyük bir güç olan Rusya'nın, Rus İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra, bu gücünü kaybedip iktisadî veya başka sıkıntıların içine düşmüş olması acaba Rus halkını küçük düşürmüş müdür, böyle birtakım psikolojik sıkıntıların içerisine itmiş midir?

Milletlerin, halkların her zaman rasyonel olduğunu düşünmek mümkün değildir. "Her zaman irrasyoneldir" demiyorum ama, irrasyonel olabileceklerini de hesaba katmak lâzımdır.

Bu ülkeler için yeni düzen nedir? Bu ülkeler için acaba yeniden komünist sisteme dönüş mümkün müdür? Bu "irreversible," yani bunu farz eden pek kimse yok, yani bu mümkün değildir. Gerçi bugün için bu ülkelerin hemen tümünde üretim yine eski sistemle yapılmaktadır. Komünizm çökmüştür ama, tarlalar yine kolhozlarla ve solhozlarla işlenilmektedir. Fabrikalar hâlâ devlet tarafından işletilmektedir; yani, devlet tüm ülkede bütünüyle üretimin içindedir.

Devletler çırpınıyor üretimin içinden çıkalım diye.

Sanıyorum komünist sistemin bu toplumlara yaptığı en büyük kötülük, bu toplumları inisiyatif almaktan uzaklaştırmış, rahat toplumlar haline getirmiş olmasıdır. "Ekmek elden, su gölden" anlayışı toplumları kendilerine, kendi ülkelerine karşı sorumsuz hale getirmiştir.

Adam diyor ki, "Ben niçin bunlarla uğraşayım, traktörü devlet veriyor, tohumu da veriyor, gübreyi de veriyor, ekiyorum biçiyorum, kaldırdığım şeyi de şuraya satacağım, buraya satacağım diye niçin

uğraşayım. Devlete teslim ediyorum, devlet de bana bir kat elbise, bir ayakkabı, yiyecek bir şeyler veriyor, bir de başımı sokacak ev veriyor." Bu toplum, hiçbir zaman refah toplumu olamaz.

Bence, bu ülkelerin en büyük sorunu; bir taraftan devletlerini komünist devlet olmaktan çıkarıp demokratik devlet haline getirecekler; bir taraftan ekonomilerini Marksist ekonomi olmaktan çıkarıp pazar ekonomisi haline getirecekler. Kiminle getirecekler? Teşebbüs gücü yok. Teşebbüs gücü deyip geçmeyin, sistemin ruhu odur. Yani, üretimi devlet yapmasın dediğiniz yerde kim yapacak? "Biz yaparız" diyen olması lâzım orta yerde. Bu ikinci zorluğu.

Üçüncü zorluğu -birinci zorluğu aslında- komünizmin rahatlığı dedikleri, komünizmin konforu dedikleri, insanların sadece devlete hizmet edip, hiçbir risk almadan -bizim bir tabirimiz var "yevmin cedit, rızkın cedit" yani günü gün etme suretiyle- hayatlarını idame ettirmeleri. İşte iddiasız toplum. Bu toplumların bundan kurulabilmesi lâzım.

Böyle zorlukların içerisinde kıvranan bu ülkelerin aslında çok büyük kaynakları var. Bütün ülkeleri gözümün önüne getiriyorum; Ukrayna dahil, müthiş kaynakları var. Toplumlar eğer bilim, teknoloji, teşebbüs gücüyle bu kaynakları geliştirmeyi başarsalar, 10 sene zarfında dünyanın en zengin, en kalkınmış ülkeleri arasına çok rahatça girerler.

İşte bu toplumlara bu istikamette yardımcı olunması lâzımdır.

Bizim kurmuş bulunduğumuz TİKA'nın amacı, bu ülkelerdeki birtakım işleri üstlenmek değil, daha ziyade bu toplumlara bu transformasyonda, bu dönüşümde, bu geçiş döneminde olabildiği kadar yardımcı olmaktır.

Peki, Türkiye neden böyle bir görevi veya böyle bir işi üstlenmek durumunda kalmıştır?

Birçok sebepleri var. Bir tanesi, bu ülkelerin bir kısmı Türkiye'nin komşusudur. Türkiye, etrafında bir barış çemberi ister. Türkiye barışçı bir ülkedir ve dünya devletidir, dünyada sorun çıkarmak değil, aksine, çıkabilecek sorunların çözümünde "barış olmalıdır ve devamlı olmalıdır" diyenlere yardımcı olmak ister. Türkiye Cumhuriyeti'nin kökünde bu vardır.

Büyük Atatürk'ün "Yurtta sulh, cihanda sulh" dediği olay, birçokları tarafından daha bugün yeni yeni anlaşılabilen çok büyük bir umdedir, çok büyük bir ilkedir.

Şimdi, birinci sebep, kendi menfaatimiz; yani komşularımızın sorsuz olmasını istiyoruz, ayakta durmasını ve bu transformasyonu yapabilmesini istiyoruz. Buna yardımcı olmak isteriz. Ne kadar yardımcı olmak isteriz? Gücümüzün yettiği kadar. Hiç kimse Türkiye'yi, "şunu yapmadı, bunu yapmadı" diye eleştirmemelidir. Türkiye, nihayet 2500 dolar gelir seviyesinde. Yeni yeni sermaye terakümüne başlamış ve yeni yeni dünya ile rekabet edebilecek bir ekonomiyi kurmaya çalışıyor. Yani, Türkiye her şeyini bitirmiş bir ülke değil ki.

İkinci olay; Neden Türkiye bu meseleye ilgi duymuştur?

Hiç kimse tarihi inkâr edemez. Açıklıkla söyleyeyim ki, Türkiye ne Pantürkizm peşindedir, ne Panislâmizm peşindedir. Çünkü, Pantürkizm de mümkün değildir; Panislâmizm de mümkün değildir. Tarihin hiçbir devrinde de, Adriyatik'den Çin Denizi'ne kadar olan büyük Türk topluluğu, bir devletin idaresinde yaşamamıştır. Bu şudur: **Bu bölgede bizimle aynı tarihi, aynı kültürü, aynı dili, aynı dini, aynı gelenekleri paylaşan insanlar var. Bu insanlarla bizim masalımız aynı, ninnimiz aynı, efsanemiz, destanımız, dilimiz, dinimiz ve gönlümüz aynı. Eğer, biz bunlara kardeşimizdir dersek, hiç kimse bunu yadırgamasın. Kardeşlik başka nasıl olur ki?**

Evet, bu insanlar bizim kardeşlerimizdir. Bir büyük ulu ağacın dallarıdır bunlar. Ama, bizim istediğimiz şey, meselâ, Kazakistan Cumhuriyeti'nin kendi ayakları üstünde durarak kendi kendini idare etmesi ve bağımsızlığını korumasını bilmesidir.

Aynı şekilde Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan, Azerbaycan, Gürcistan; bütün bu cumhuriyetlerin kendi ayakları üstünde durmasıdır.

Binaenaleyh, Türkiye bu ülkelerle ilgilenirken, bir nüfuz yarışı içinde değildir. Teorisyenler, stratejistler, dünyada çeşitli şekilde tahmin yapanlardan; "Efendim 100 sene evvel İngiliz-Rus nüfuz kavgası vardı; Avrasya dediğimiz bölgede. Çünkü, İngilizler Hindistan'ı korumak ister, Ruslar da bu bölgeye girmek isterlerdi. Şimdi, Rusya'nın bu bölgeden birden bire çıkmasıyla bir boşluk meydana geldi. Türkiye, İran, hatta Libya, Suudi Arabistan gibi çeşitli ülkeler, burada bir nüfuz kavgası içerisine girmişlerdir." diyenler var. Bu gibi sualleri bana da soranlar var. Yeni çıkan kitapların bir kısmında -yabancı kitaplarda da- benzeri sözler var. Biz, bu nüfuz kavgası içerisinde olmadığımızı herkese söyledik. Bizim manevî sorumluluğumuz vardır. Senelerce Rusya idaresinde bulunan bu kardeş halkların kaderine ağlamışızdır. Büyük Atatürk'ün "mazlum milletler", "esir milletler" dediği insanların bir kısmı bunlardır.

100 senedir bu insanlarla irtibatımız kopmuştur. Bu kopma kendiliğinden değil, zorla olmuştur. Şimdi, nehrin önündeki barajın kapakları açılınca, ister istemez bu nehir kendi deresine akmıştır. Yani, bu devletler bağımsız cumhuriyetler haline gelir gelmez bize koşmuşlar, biz de bunları kucaklamışızdır. Biz de onlara koşmuşuzdur.

Bunun üzerinden 50 sene geçmedi. Bu iki, azamî üç senelik bir olaydır. 100 sene hasrette olan kardeşler birbiriyle kucaqlaşmıştır. Bu olay siyasî değildir. Bu olay bir insanlık olayıdır. Herkes buna böyle bakmalı.

Yeni kurulan devletlerin hemen tümünde gördük, iktidar kavgaları kaçınılmazdır.

İktidar kavgası zaten tarihî bir olay. Demokrasi denilen olay, iktidar kavgasının kansız, hilesiz, entrikasız yürütülmesini sağlar. Demokraside de iktidar kavgası vardır. Yalnız, usule bağlanmış bir kavgadır, metoda bağlanmıştır, kurala bağlanmıştır.

Bu iktidar denen şey öyle bir lanet iştir ki, eğer gerçekten iyi, sağ-

lam kurallara bağlanmamışsa, peşine düşen hiçbir şeyi dinlemez, çiğner geçer.

Eğer iktidar kavgası kurala bağlanmışsa hiç korkmayın, o ülke her meselesini çözer. Yeni kurulan ülkelerde bu daima hareketli bir iştir. Gelen gitmek istemez, çünkü kuralı yoktur. Gittiği zaman kendisini güvenlikte hissetmez.

Binaenaleyh, bu ülkelerin hemen tümü, her şeyden önce iktidarlara nasıl gelinip gidileceğini bir kaideye bağlamalıdır. Biz bunlara diyoruz ki, "Bizim size söyleyeceğimiz çok şey yok, bize bakın. Bizde de bu işlerin birtakım inışı, çıkışı vesairesi oldu. O kısımlarına bakmayın, doğru olan kısmına bakın." Burası bir demokrat ülke ve serbest seçim var; hür serbest seçim var. Burası serbest teşebbüsü gerçekleştirebilen bir ülke. Ama, devletin elinde birçok üretim tesisi var, bunlardan kurtulmaya çalışan bir ülke. Aynı zamanda laik ve Müslüman bir ülke.

Öyleyse demokrasi, piyasa ekonomisi ve laiklik, Müslüman bir ülkede mümkün olabilir. Türkiye'den alacağınız ve öğreneceğiniz en önemli mesaj budur. Eğer, bu kardeşlerimiz, -bilhassa Avrasya içerisindeki Müslüman ülkeleri kastediyorum- bu mesajı iyi alırlarsa, sanıyorum ki, 10 sene içerisinde bu ülkelerin her birisi yıldız ülke hâline gelir.

Bizim bu ülkelerle olan münasebetlerimizde yapabildiğimiz en önemli işlerden birisi, tek pencere, tek dünyalı olan bu ülkeleri, başka bir dünyaya, başka bir pencereden tanıtabilmiş olmamızdır. Tek pencere Moskova, tek dünya Sovyetler Birliği. Sovyetler Birliği'nin dışında dünya var. Dünyalar var, bir tane değil ve oraya ulaşmanın yolu Moskova'dan geçmiyor.

Türkiye'nin yaptığı en önemli işlerden bir diğeri, derhal bu ülkelerle telefon irtibatlarını kurmak, buralara Türkiye'nin televizyonunu götürmek, Türkiye'nin uçak seferlerini götürmek olmuştur. Bunları fevkalâde önemsiyoruz; bunlar yapılabilmıştır.

Bugün biz birbirimizi çok iyi anlar durumda değiliz. Çünkü, devirler gelmiş bizi birbirimizden koparmış. Ama sıkışınca, birkaç gün beraber kalınca pekâlâ anlıyoruz; belki bazı şeyleri yanlış anlıyoruz, ama anlıyoruz iyi kötü.

Bizim sorunlarımız var; alfabe sorunumuz var, bizim birbirimizi anlama sorunumuz var, gramer sorunumuz var. Bizim, bir büyük tarihi yeni baştan yazma sorunumuz var.

Avrasya'daki Türk kökenli ve halkı Müslüman olan ülkelerin ilim adamları, tarihlerimizin yanlış yazıldığından şikâyet ediyor.

Binaenaleyh, bir büyük Türk tarihinin, bir Türk toplumu tarihinin veyahut Türk toplumları tarihinin, bu büyük çınarın tarihinin yeniden yazılması lâzım.

Binaenaleyh, Türk asrı meselesine gene ayrı bir şey de, herhalde herkes kabul edecek ki, Türkiye için, Türkiye'deki 60 milyon insan için yepyeni bir dünya açılmıştır. Türkiye'nin ilim adamları için, siyasetçileri için, moral, manevî mükellefiyetler doğmuştur.

Bunu, ekonomik meselelerden bile önemli sayıyorum. Çünkü, bu

ülkeleri birbirine bağlayacak olan şey budur.

Hemen bir şey daha ilâve edeyim. Bizim bu kardeşlerimizin hepsine söylediğimiz şey, "Rusya Federasyonu bir gerçektir. Senelerce siz Rusya Federasyonu ile iç içe yaşadınız. Bugün de birbirinizden kopmanız mümkün değildir. Rusya Federasyonu ile iyi geçinin. Yalnız, bu, teslim olmak anlamında değildir. Münasebetlerinizi iyi sürdürün; düşmanlığa girmeyin, ihtilâflarınızı barışçı yollardan çözmeye çalışın; ama bağımsızlığınızı zedeletmeyin".

Sanıyorum ki, böyle bir telkin aklın gereğidir ve bu telkini yaptığımız için bize kimse birşey diyemez; bunun aksi yanlıştır.

Binaenaleyh, Rusya, "near abroad" (yakın çevre) politikasını sadece bu ülkeler için değil, Baltık ülkeleri için de koymuştur. Binaenaleyh, "Ben bunlarla alâkadar olurum" diyor, "Bu insanları kendi kaderlerine terk etmem; yani, Rus nüfusunu kendi kaderine terk etmem" diyor.

Öyleyse, Ruslar ile münasebetlerini koparmadan, ama bağımsızlıklarını muhafaza ederek, ekonomik meselelerde, çeşitli meselelerde menfaatleri neyi gerektiriyorsa onu yaparak meseleyi götürmeleri lâzım. Bir taraftan bunu yaparken, bir taraftan da transformasyonlarını yapabilmeleri lâzım.

Şimdi, bunlar fevkalâde güzel. Yalnız, bu ülkelerin tümünde, yalnız Avrasya'da değil, yani Ukrayna'da da, Baltık cumhuriyetlerinde de sokaktaki adam: "Arkadaş, sen sabret, bak ben sana hür bir ortam getirdim, demokrasi getirdim, piyasa ekonomisi getirdim, din ve vicdan hürriyeti getirdim. Sabret 2-3 sene aç kalabilirsin ama, sonra vaziyeti kurtarırın"ı anlamaz. Çünkü, sokaktaki adam, bu söylediğimiz şeyleri değer olarak hiçbir zaman tanımamış. Yani, ne hürriyetin tadını biliyor, ne serbestiyetin tadını biliyor, ne din ve vicdan hürriyetinin tadını biliyor; bunların hiçbirini bilmiyor.

Sokaktaki adamın bugünü dünden kötü olmamalıdır; ki bu da çoğu kere mümkün değildir. Bu ülkelerin çoğunda yapılan seçimlerin hangi istikamete gittiğini görüyorsunuz. Adam belki komünizmi istemiyor; ama, o zaman ki rahatını arıyor.

Batıdaki insanlara deseniz ki, "Arkadaş, senin elindeki iki şeyden birini, ya ekmeğini, yahut hürriyetini alacağım; hangisini alayım?" Batıdaki adam sizin karşınıza dikilecektir, "İkisini de vermem." "Ne yaparsın vermeyip?" "Kavga ederim." Yani, "Eh ne yapalım, birisini al" demeyecektir. Yalnız, farz edelim ki -bu varsayım ya- "Birisini al" deme durumunda kalsa, "Ekmeği al" diyecektir.

Bu toplumlarda bu yok; çünkü, hürriyet dediğimiz olayın değerini bilmiyor. Hürriyet denen olayı eğer toplumlar anlamamışsa, zaten demokrasiyi ayakta tutmak mümkün değil. Bunun değerini anlamamışsa, bir toplumun yaratıcılığını meydana çıkarmak mümkün değil, hiçbirşey mümkün değil.

Bunlar soyut kavramlar. Ama yerleşmişse, o toplumların zaten bileğini bükmek mümkün olmuyor. İşin zorluğu bu geçiş dönemi dediğimiz süre.

Binaenaleyh, şimdi bu ülkelerin transformasyonlarını ya-

pabilmeleri için halklarının, sokaktaki adamın ağır iktisadî sıkıntılara düşmemesi lâzım. Bu nasıl olacak? Onun içindir ki, bu ülkelerin ekonomik sistemlerini transforme ederken, yani üretim şekillerini değiştirirken daha bir süre hoşgörüyü ve anlayışla karşılaşmaları lâzımdır.

Moldova'da Gaguzlar var. Bunlar Hristiyan Türkler. Gaguzların lideri ise Stephan Topal. Ona sordum: "Çok güzel bağlar var burada, bu bağları devlet size veriyor mu?" Cumhurbaşkanı Sayın Sinegur da yanımdaydı. "Veriyor ama, biz almıyoruz" dedi. "Niye?" dedim. Biraz evvel anlattığım şeyleri anlattı, "Niye alalım; yani, bize yük getiriyor" dedi. Sinegur bana "Görüyor musun benim sıkıntımı?" dedi. Sıkıntıları bu.

Tabii ki, bizim gibi ülkelerde biz her şeyi böyle Huda-i nâbid saydığımız için, başkalarının zorluklarını anlamakta güçlüğüümüz var. Sözü şuraya getiriyorum: İşte TİKA'nın fonksiyonu budur.

Evet, Türkiye bu ülkelerle işbirliği yapmaya devam edecektir. Türkiye için bu, her şeyden önce manevî bir mecburiyettir; ayrıca kardeşlik borcudur, insanlık borcudur.

Ve Türkiye komşularıyla, iyi münasebetlerini sürdürecektir. Ekonomik münasebetlerini geliştirecektir, kültürel münasebetlerini geliştirecektir. En kısa sürede geliştirebildiğimiz, üniversitelerarası münasebetlerdir, ilim adamlarımızın münasebetleridir. Orta Asya'da ilim adamlarına "ziyahılar" diyorlar, biz "aydınlar" diyoruz. Ve genellikle ziyahılar için kullandıkları tabir de, "dili uzunlar", yani konuşanlar.

Binaenaleyh, ülkemizde ve Orta Asya'daki dili uzunların birbirlerini daha iyi tanımaları lâzım ki, bu sistemleri ayakta tutmaya yardımcı olsunlar.

Ekonomik münasebetlere gelince, yapılacak çok şey var.

Evvelâ iş konseylerinden övgüyle söz etmek istiyorum. Fevkalâde güzel şeyler yapıyorlar ve gerçekten devletimize fevkalâde yardımcı oluyorlar. Her meselede devlet kendilerinden bir şey istediği zaman devleti çok doğru enforme ediyorlar. Bu, Türkiye'de yeni bir olaydır. Ve devletle iş dünyasının çok iyi bir işbirliğidir.

2500 işadama Orta Asya ülkelerinde, Azerbaycan ve Orta Asya ülkelerinde çalışıyor. Aşağı yukarı 2.5 milyar dolarlık bir taahhüdü gerçekleştiriyorlar.

Övünerek söylemek istediğim bir şey -sevinerek diyeyim belki daha iyi- bu ülkelerden 10 bin tane öğrencinin Türkiye'ye gelmesidir. Bu öğrenciler yalnız bu ülkelerden değil, Türk toplumlarının hepsinden gelmektedir. Sanıyorum ki Türkiye'nin büyük Türk toplumuna yaptığı en büyük hizmet budur. Bunu her şeyden önemli sayıyorum.

Oralarda çok güzel okullar var; mühendislik okulları, mimarlık okulları, tıp okulları. Bunlar var; ama, hukuk okulu yok, kamu idaresi okulu yok, ekonomi okulu yok. Binaenaleyh, bu maksatla gelen bu çocukları buralarda çok iyi yetiştirip göndermek fevkalâde önemli bir köprüdür. Tarihin yıkılmış köprülerini böyle tamir edeceksiniz.

Burada yine söylemeden geçmeyeceğim; kültür olayı fevkalâde önemli. Çünkü, bizi biz yapan hazineler var. "Manas" dediğiniz zaman bütün Kırgızistan ayağa kalkıyor. Mahtum Kuli dediğiniz zaman bütün Türkmenistan ayağa kalkıyor. Ve Ali Şir Nevai dediğiniz zaman bütün Özbekistan, Fuzuli dediğiniz zaman bütün Azerbaycan ayağa kalkıyor. Bunların hepsi bizim kültürümüz.

Ve nihayet, Ahmed Yesevi bütün Orta Asya'yı ayağa kaldırıyor. Ahmed Yesevi, Hacı Bektaş, Mevlâna, Yunus... Bunlar 700 sene evvel, 800 sene evvel, 900 sene evvel insanlığa barışı, kardeşliği, hoşgörüyü tavsiye eden insanlar. Ve bugün anlaşılmaya başlanmıştır; sevgiyi tavsiye eden bu insanlardır.

"Birisi seni incitmişse sen onu incitme" diyor Hacı Bektaş. Ve Yunus'u, Mevlâna'yı ve esas kök olan Ahmed Yesevi'yi gerçekten bugünkü uygarlığın, yani dinle bağlı olmadan, hangi dine mensup olursa olsun, bugünkü uygarlığın aradığı ışık olarak görmek lâzım. Türkiye bu değerleri insanlığın önüne sunmada sanıyorum ki sorumluluk sahibidir.

Ahmed Yesevi Hoca'nın yıkılmak üzere olan türbesini tamir ediyoruz. Muazzam bir türbe. Fakat, yapıldığı zaman orada su yok. Sonradan Amuderya, Siriderya nehirlerinin sulama alanına girmiş, altı oynamış. 35 milyon dolar sarf edip türbenin altını sağlamlaştırıyoruz Türkiye olarak.

Burada söylemek istediğim diğer bir husus, çok önemsedğim bir husus; Ahmed Yesevi'nin gömülü bulunduğu Kazakistan'ın Türkistan şehrinde bir Kazak-Türk üniversitesi kurduk. Üniversite kuruldu, kanunları çıktı, rektörü tayin edildi, idare heyeti tayin edildi. Sanıyorum ki bu üniversite, şimdi size anlatmaya çalıştığım ve henüz çok başlangıcında olduğumuz bir büyük olayın yıldızlarından birisi olacaktır. Buraya Türkoloji okumak isteyen herkes gelebilecek, kim olursa olsun, dünyanın neresinden olursa olsun. Burada Türkoloji öğrenecek ve bunu bütün dünyaya, sadece Türk dünyasına değil, bütün dünyaya yayma imkânını bulacaktır.

Şimdi, başka bir konuya daha değinmek istiyorum.

Bugünkü Rusya Federasyonu'nda, bugünkü Ukrayna'da Türk toplulukları var, yani Türk kökenli topluluklar var. Bunların birisi Kazan'daki Tatarlardır. Kazan'daki Tatarlar fevkalâde diri, canlı ve fevkalâde aktif bir toplumdur. Özerk, otonom bir idareleri var, tabii Ruslarla beraber, Rusya Federasyonu'nun içindedir.

Rusya evvelâ bunların bize gelip gitmesinden rahatsız oldu. Biz onlara dedik ki, "Bakın, biz bu insanları tahrik etmeyiz. Çünkü, tahrik edersek, bunları ezersiniz. Binaenaleyh, bizim bu insanlara söyleyeceğimiz şey, kendi varlığınız muhafaza edin, ama işte beraber olduğunuz devletle iyi geçinin."

Bir diğer Türk toplumu Başkırtlardır. Macar Cumhurbaşkanı bana, "Ben Başkırdistan'a gittim; bizim Macaristan'daki dilin, âdetlerin, ananelerin yarısını orada buldum" dedi. Ve biz bu insanlardan 1000 senedir kopuğuz.

Bir de Kırım Tatarları var. Türkiye, Kırım Tatarlarına yardım

etmek mecburiyetindedir. Meclis kürsüsünden de söyledim, Kırım Tatarları meselesini Türkiye'nin gündemine koyuyorum. Bunlar gazaba, zulme uğramış insanlardır. Bizim kardeşimizdirler; o ayrı mesele. Kardeşlerimiz olmalarını önemsiyorum. Ama, ondan öte, yalnız Türkiye değil, bütün dünya, Stalin'in gazabına uğramış bulunan bu insanlara yardım etmek mecburiyetindedir. Stalin 1.5 milyon insanı dağıtmış her tarafa. 26 bin kişi kalmış. Şimdi bunların 500 bini Kırım'a gelmişlerdir. Ve Ukrayna yöneticileri bana: "Bunlara yardım ederseniz, biz alınganlık göstermeyiz" dediler. Çünkü, bizim gidip "eskiden Kırım Hanlığı Osmanlı Devletiyle bareberdi" deyip, yeniden Kırım Hanlığı falan kuracağımız yok. Bunlar tarihte kalmış şeyler. Bundan alınmaya lüzum yok. Onun içindir ki, bin tane ev yapılması üzerinde mutabakat hasıl olmuştur. Oraya gidip bu insanlara bin tane ev yapacağız. Bin ev nedir?.. Hiçbir şey. Ama bir başlangıçtır. Bence Avrupa, Amerika, diğer uygar ülkeler, Birleşmiş Milletler, çamurun içinde oturan bu insanlara el uzatmak mecburiyetindedir.

Ve bir diğer topluluk da, biraz evvel söyledim, Gagoğuzlar'dır. Türkiye bunlara da el uzatmak mecburiyetindedir. Moldovalılarla konuştuk, Moldova Hükümeti, 1600 sene varlıklarını muhafaza edebilmiş bu 150 bin kişilik topluma karşı büyük bir anlayışa sahip.

Türkiye bunları niye üstlensin?

Çünkü Türkiye büyük bir devlettir. Büyük devlet olmanın, büyük millet olmanın faturası vardır. Büyük devletseniz bu faturayı ödeyeceksiniz, ödemezseniz, büyük devlet olmaktan düşersiniz.

Türkiye'ye lâzım olan, sadece kendi ülkesini kalkındırmak değildir. Gayet tabii bunu yapacak ama, aynı zamanda kardeşlerini düşünürse veya insanî bakımdan büyük sıkıntılar içinde olanları düşünürse, Türkiye yapacağı şeyleri çok daha iyi yapar.

Onun içindir ki, TİKA, bizim 4 sene önce meydana gelen bir büyük dünya hadisesi karşısında attığımız adımlardan biridir. Bu, başarıya ulaşacaktır. Her şey değildir, ama önemli bir adımdır.

* Bu yazı Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı'nın üçüncü çalışma yılının başlangıcında "Günümüzde Avrasya" konulu toplantıda (14 Eylül 1994) yaptıkları konuşmanın bir özetidir.

Karadeniz Ekonomik İşbirliği

Alexander CHIKVAIDZE *

Bilindiği üzere, Karadeniz havzası ülkeleri arasında bölgesel ekonomik işbirliği örgütünün kurulması fikri iki yıl önce İstanbul'da doğmuştur. Kurucu babaların bu bölgesel örgütün sadece Karadeniz'e kıyısı olan ülkeleri değil, kıyı ülkeleriyle tarihi, kültürel ve ekonomik açıdan geleneksel olarak yakın bağlar içinde olmaları nedeniyle Karadeniz'le doğrudan ilgisi olan ülkeleri de içine alması gerektiği konusunda şüpheleri yoktu.

Böylece, Türkiye Cumhuriyeti'nin daveti üzerine onbir ülkenin; Arnavutluk, Ermenistan, Azerbaycan, Bulgaristan, Gürcistan, Yunanistan, Moldova, Romanya, Rusya, Türkiye ve Ukrayna'nın cumhurbaşkanı ve başbakanları 25 Haziran 1992 tarihinde İstanbul'da biraraya geldiler. Bu zirve, tarihi Karadeniz Ekonomik İşbirliği Zirve deklarasyonu'nun imzalanmasıyla başarılı bir şekilde sona erdi.

Bu önemli gün, bugün dünyada KEİ (Karadeniz Ekonomik İşbirliği) olarak bilinen süreci başlatmış oldu.

KEİ, Helsinki Nihai Senedi'nde yer alan ilkelere, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği (AGİK) İzleme Konferansları belgelerine, özellikle yeni bir Avrupa için Paris Şartı'na ve demokrasi, insan hakları ve temel hürriyetler, ekonomik özgürlük ve sosyal adalet yoluyla refahın sağlanması, tüm katılan devletler için eşit güvenlik gibi ortaklaşa paylaşılan değerlere dayalıdır. KEİ Zirvesi Deklarasyonunda somutlaşan amaç ve ilkeler BM Şartı hükümlerine tamamen uygundur.

Önemli bir nokta da, KEİ ülkelerinin aynı zamanda Avrupa Birliği, BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) ve Ekonomik İşbirliği Örgütü gibi diğer bölgesel ve uluslararası örgütlerin de üyesi olmalarıdır. Bu durum, yaklaşık otuz ülkeyi içine alan bu bölgesel kuruluşlar arasında yakın işbirliği oluşmasına uygun bir zemin oluşturmakta ve KEİ'nin başkalarına açık karakterini belirtmektedir.

KEİ gerçekten de diğer ülkelere açık bir kuruluştur. KEİ Zirvesi Deklarasyonu, örgütün "diğer ilgili devletlerin katılımına açık" olduğunu ilan etmiştir. Gerek Avrupa, gerekse Asya'da bulunan iştirakçi devletler KEİ'yi hiç bir zaman, katılmaya karar verenlerin tam üyelik veya gözlemci statüsüne kabulleri için sıkı koşulları ve karmaşık prosedürü olan ayrıcalıklı bir kulüp olarak görmemişlerdir. Bugün Avrupa'dan Polonya ve Slovakya, Afrika ve Ortadoğu'dan ise Tunus, Mısır ve İsrail'den oluşan gözlemci statüsündeki devletler

* Gürcistan Dışişleri Bakanı

KEİ'nin dış dünyaya açıklığını alenen göstermektedir.

Üye ülkeler arasındaki işbirliğinin uluslararası ve bölgesel kuruluşlar dahil üçüncü taraflarla ilişkilerini arttırmayı önlemeyecek ve yükümlülüklerine aykırı olmayacak biçimde geliştirileceğine dair KEİ kararı, tamamen bu tür bir açıklık özelliğini yansıtmaktadır.

Zirve Deklarasyonunda ilan edilen KEİ'nin temel hedeflerinden biri, dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerini teşvik ederek Karadeniz'in bir barış, istikrar ve refah denizi olmasını sağlamaktır.

KEİ bu alanda da hayati yeteneğini kanıtlamıştır. Mevcut gerginliklere ve çatışmalara rağmen örgütümüzün işleyişi giderek hız kazanmaktadır. Bugün birbirimizi bir zamanlar olduğundan daha iyi anlıyoruz. Devletler arasında daha önceki yanlış anlama ve hatalardan kaçınmanın en iyi garantisini oluşturan yeni bir işbirliği deneyimi edinilmiştir.

Bütünleşmenin (entegrasyon) ortak geleceğimiz için tek akılcı yol olduğunu farketmek önemlidir ve şükür Karadeniz ülkeleri ve Avrupa bu anlayışa gelmişlerdir. Büyük Rus yazarı Fyodor Dostoyevsky'nin sözlerini biraz değiştirerek şunu söyleyebiliriz: Bütünleşme, dünyayı kurtarabilir.

İştirakçi ülkeler, yaklaşık 330 milyonluk bir nüfusu ve coğrafi açıdan değişken, doğal gaz, petrol, kömür, kereste, maden yatakları gibi doğal kaynaklar bakımından zengin geniş topraklara sahip bir bölgeyi temsil etmektedir.

Avrupa Birliği sadece kömür ve çelik topluluklarından ortaya çıkmıştı. Eğer böyle iyi bir yemek kömür ve çelikten yapılabilirse, muhteviyatındaki çeşitlilik gözönüne alınırsa KEİ'ninki çok daha lezzetli olabilir.

Her işbirliğinde olduğu gibi, KEİ de ortak çıkarlara dayalıdır ve amaçları bundan kaynaklanmaktadır.

Yüksek teknoloji ve madencilik endüstrileri dahil oldukça gelişmiş temel endüstrileri, ziraat ve ziraati geliştirme sektörleri ve kalifiye iş gücü, ayrıca geleneksel olarak balıkçılık ve turizm endüstrilerini büyük çapta besleyen bir ulaşım ve iletişim aracı olarak Karadeniz'in giderek artan önemi gözönüne alındığında KEİ ülkelerinin ekonomik potansiyeli büyüktür. Buna rağmen iştirakçi ülkelerin çoğunluğu, pazar ekonomisinin kurulmasına ve kendine yeterli bir ekonomik ve sosyal büyüme temelini oluşturulmasına yönelik bir geçiş dönemi içerisinde.

Pratik bir dizi ekonomik, sosyal ve benzeri sorunları çözmek zorundadırlar:

- Endüstrilerin acilen modern teknolojilere, yüksek verimliliğe, üretim maliyetlerinin önemli oranda azaltılmasına ve daha fazla piyasaya uygun esnekliğe ihtiyacı vardır.
- İştirakçi devletler modern bir ulaşım altyapısından yoksundur.

Doğal gaz ve petrol boru hatları, demir yolları, karayolları, liman ve diğer tesislerin yapımı, sermaye, birey, mal ve hizmet dolaşımının hızlandırılması amacıyla çabuklaştırılmalıdır.

- Yeni iletişim sistemleri yapılmalıdır.
- Birçok iştirakçi devlet, enerji bakımından dış kaynaklara bağımlıdır; bu nedenle büyük ölçüde enerji kaynaklarına sahip KEİ ülkeleriyle uzun vadeli karşılıklı temasların güçlendirilmesinden yanadır.

Dolayısıyla tüm iştirakçi devletler, geniş çaplı ekonomik kazanç ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi gerçekleştirmek ve yaşam standardı ile kalitesini yükseltmekle ilgili olup düzenli bir ekonomik ve sosyal gelişme için doğal ve insani kaynaklarını daha etkin biçimde kullanmak suretiyle ülke içi verimliliği arttırmaya çalışmaktadırlar.

Herhangi bir sorun için evrensel bir reçete yoktur, bu yukarıda bahsi geçen sorunlar için de geçerli. Fakat uluslararası uygulamanın bulunduğu bazı çareler vardır ki bunları KEİ de önerebilir. Bunlar:

- Ticaret rejimlerinin birbirine uygun hale getirilmesi ve suni ticaret engellerinin kaldırılması;
- Yatırımlar için uygun koşulların oluşturulması ve çifte vergilendirmenin kaldırılması;
- ve KEİ çerçevesinde serbest kıyı ticaret bölgelerinin kurulması için gerekli ön koşulların hazırlanması.

Bu amaçla, çok taraflı avantaja sahip hükümet mekanizmalarının harekete geçirilmesi ile özel iş çevrelerinin geliştirilmesi birbiriyle bağlantılıdır.

KEİ modeli, KEİ içi ve dışındaki işletme, şirket ve firmalar arasında doğrudan temasların teşvik edilmesine özel önem verir. Bakanlar düzeyinde alınan kararlar ve tüm KEİ faaliyetleri özel ve kamu teşebbüsleri yararına hizmet verecektir.

İştirakçi devletlerin gümrük tarifleri ve sınır işlemlerinin, mali ve dış ticaret mevzuatının uyumlulaştırılması yönünde atacağı adımlar şüphesiz iş çevrelerinin yararına olacaktır. Ayrıca, yatırım ihtiyacı içinde olan hedef sektörler ile mali araç ve know-how'a sahip şirket ve firmaları belirleyip bunları bir araya getirmek ve bu suretle ortak yatırımları geliştirmek de önem taşımaktadır.

Kısacası, iştirakçi devletler KEİ'yi yukarıda bahsi geçen tüm alanlarda bölge içinde ve ötesinde ortak faaliyetlerin başlatılması veya yaygınlaştırılması için uygun bir forum addetmektedirler. İşletme, şirket ve firmalar için daha somut projeler, daha fazla destek ve teşvik-işte KEİ'nin parolası budur.

İki yıldan beri bu amaçlarımızın gerçekleşmesi için çalışıyoruz.

Öncelikle, hükümetlerarası bir organ olarak, alfabetik sıraya göre her altı ayda değişen oturum başkanlığı sistemiyle çalışan Dışişleri

Bakanları toplantısı başatıldı ve yan organları üst düzey Memurlar Toplantısı ve Özel Çalışma Grupları oluşturuldu.

Dışişleri Bakanları Toplantısında alınan kararla merkezi İstanbul'da olmak üzere KEİ Uluslararası Daimi Sekreteryası kuruldu.

Daha önce açıklandığı üzere, iştirakçi devletlerin özel iş çevreleri arasında karşılıklı temasların teşvik edilmesi KEİ'nin en öncelik verdiği konuydu. Bu yüzden öncelikle, ulusal iş çevreleri ile KEİ'nin hükümetlerarası organları arasında düzenli temasları sağlayacak KEİ Konseyi kuruldu.

Bugün KEİ'de gözlemci statüsünde iki uluslararası örgütümüz var. KEİ Konseyi, KEİ'de bu statüyü alan ilk kuruluştur. Diğerleri ise, Karadeniz bölgesindeki şehirleri içine alan, ayrıca şirket ve işletmeler arasında doğrudan temasları özendiren ve kültürel temasları destekleyen bir kuruluş olan ve kâr amacı gütmeyen Uluslararası Karadeniz Kulübüdür. Bu Kulüb'e KEİ'nin toplumlar veya topluluklar arası organı denebilir.

1993'de parlamentolararası organ olan KEİ'nin Parlamenter Asemblisi (KEİPA) kuruldu. Bugün bu organın KEİ ile ilişki biçimlerini görüşmekteyiz.

KEİ kararları bazı durumlarda hükümet faaliyetleriyle uygulanmakta, bazı durumlarda ise yasal uygulama gerektirmektedir. KEİPA'nın ulusal parlamentolara tavsiye kararları bu bakımdan faydalı bir rol oynayabilir. KEİPA, iştirakçi devletlerin yasal mevzuatını uyumlaştırmada değerli bir araçtır.

Tiflis'te yapılan İştirakçi Devletler Dışişleri Bakanları Toplantısı'nda mali organ, Karadeniz Ticaret ve Kalkınma Bankası'nın oluşturulmasıyla KEİ'ye yeni bir önemli boyut eklenmiş oldu.

Yukarıdaki açıklamalardan görüleceği gibi, kuruluşundan bu yana iki yıl içinde KEİ, sadece yaşayabilirliğini ispat etmemiş, aynı zamanda pratik faaliyetler ve hükümetlerarası parlamentolararası, iş ve mali çevreler ve hatta topluluklararası organları içine alan pratik faaliyetler ve çok taraflı ilişkiler için oldukça bünyesel ve örgütsel bir yapı oluşturmuştur.

Hükümetlerarası organ olan Dışişleri Bakanları Toplantısı genel çerçeveyi çizer ve temel çalışma araçlarının işlemlerini sağlarken ulusal iş çevreleri de KEİ'nin sunduğu fırsatlarla nelerin başarılabilirliğini araştırıp bunları tespit ederler. Bu faaliyetler, iş çevreleri arası organ olan KEİ Konseyi çerçevesinde yürütülür. Konsey, Karadeniz ülkelerinin özel sektörleri arasında kurulmuştur. Olası güçlük ve sorunlar ortaya çıktığında KEİ Konseyi bunları hükümetlerinin dikkatine getirebilir ve Dışişleri Bakanları Toplantıları vasıtasıyla çok taraflı kararlar talep edebilir. Gerekirse, KEİPA (Parlamenter Asemble)'da da çözümü arayabilir. Bugün ayrıca, önemli projeleri teşvik edecek ve destekleyecek Karadeniz Bankası da var.

Değişiklikler ve gelişim için yeterince esnek bu tür bir mekanizması ile ve diğer mevcut ve kurulması muhtemel bölgesel kuruluşlarla işbirliği ve bütünleşmeye yönelik açık karakteri ile sınırlı KEİ bölgede (ve bölge ötesinde) bir istikrar unsuru ve ülkelerimizin Avrupa ve dünya ekonomileriyle bütünleşmesinde bir katalizatör olacaktır.

Karadeniz Bankası Anlaşmasının imzalanması, Tiflis'te yapılan Dışişleri Bakanları Toplantısının temel başarısıydı, ancak toplantıda başka önemli konular da ele alınmış ve faaliyetlerimizin bir çok alanında önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu yüzden bu son toplantı üzerinde bir parça daha durmak istiyorum, çünkü iki yıllık çalışmamızın uç noktasıdır.

Toplantı çok önemli fikirlerin kağıt üzerinden uygulamaya geçirilmesiyle göze çarpmış, böylece KEİ'nin potansiyelini sonuna kadar kullanabilecek, gelecek vaadedilen bölgesel örgütlerden biri olarak biçimlenmesine büyük hız kazandırmıştır. Somut sonuçlar elde etmek amacıyla Çalışma Gruplarında yoğun çalışmalar yapılmıştır. Avrupa Birliği, Birleşmiş Milletler ve AGİK'ten temsilciler toplantıda misafir olarak bulunmuştur.

İştirakçi ve gözlemci devletlerin heyetleri, KEİ sürecinin gelişmesi için çok değerli katkılarda bulundular. Toplantıya misafir olarak katılanlarla yapılan görüşmeler de oldukça bilgilendirici ve verimli oldu.

Ermenistan Heyeti, Bilim ve Teknoloji alanında Çalışma Grubunun kurulması için gayret sarfetti. Gürcistan Heyetinin teklifi üzerine Enerji konusunda özel bir Uzmanlar Çalışma Grubu oluşturuldu.

İlgi duyanlar, Tiflis Toplantısına ilişkin belgeleri yakında çıkacak olan Sekreteryaya Raporunda bulacaklardır. Her halükarda, çeşitli konuşmacılar tarafından dile getirilen bazı düşünce ve fikirleri zikretmek istiyorum.

Romanya heyet başkanı, merkezi Bükreş'te bulunan Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler Merkezi hakkında bilgi verdi. Bu Merkezin faaliyet sahasının tüm Karadeniz bölgesine genişletilmesi, pazar ekonomisine geçiş evresinde bulunan ülkelerin ekonomik kalkınmasında motor vazifesi gören firmalar için uygun bir mekanizma sağlayacaktır.

Ukrayna Dışişleri Bakan Yardımcısı da, ulusal iş çevreleri arasında doğrudan temasların ve karşılıklı etkileşimlerin geliştirilmesi ve bu tür faaliyetler için yasal bir temel oluşturmada ortak çabaların birleştirilmesi üzerinde durdu. Bu konuda, KEİPA'nın sağladığı tüm imkânların harekete geçirilmesi ve KEİ ile KEİPA'nın faaliyetleri arasında daha yakın temas ve bunların koordinasyonu için bir mekanizmanın kurulması elzemdir. Meclis başkanı şu anda KEİPA

başkanı olan Ukrayna, böyle bir mekanizmanın kurulmasını kolaylaştırmaya hazırdır.

KEİ Konseyi Genel Sekreteri, Konsey ile Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası, IMF ve EBRD (Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası) gibi BM'nin uzmanlık kuruluşları arasındaki temaslar hakkında toplantı'ya açıklamalarda bulunmuştur. Bu temaslar, KEİ ülkelerindeki yatırım projelerini tespit kapasitesini geliştirmeye dair bir eğitim programının başlatılmasına yönelik bir anlaşmanın UNIDO (BM Sinai Kalkınma Örgütü) ile imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. KEİ Konseyi'nin EBRD ile yaptığı verimli işbirliği, şu faaliyetlerinde görülmektedir: Geçmiş yıl içinde Bulgaristan'da bir hidroelektrik enerji istasyonu projesi ve beş küçük ölçekli işletme projesi, Rusya'da iki Türk-Rus ortak projesi EBRD'ye tanıtılmıştır.

KEİ'nin başkalarına açık bir örgüt olduğunu ve diğer bölgesel kuruluşlarla, özellikle Avrupa Birliği ile yakın temas, işbirliği ve bütünleşmeye yöneldiğini daha önce belirtmiştim. Bu sözlerimin en iyi kanıtı, Tiflis Toplantısı'nda Polonya Büyükelçisi'nin yaptığı açıklamadır. Bu konuşmanın küçük bir bölümünü sunmama müsaade edin:

"Avrupa Birliği'nin ortak üyesi ve gelecekte olası tam üyesi olarak Polonya, KEİ'nin çalışmalarına, çabalarına, somut önlem ve projelerine hiç değilse kısmen katılmaya oldukça ilgi duymaktadır ve ilgili olacaktır. Çünkü Avrupa Birliği ile bütünleşmeye yönelik kararlı çabaları, kıtamızın doğu ve güneydoğusuyla temas ve işbirliğini geliştirmeyi gerekli kılmaktadır. KEİ çerçevesinde yapılan çalışmaları dikkatle izleyen ve Çalışma Grupları düzeyinde çalışmalarına katılan Polonya, gözlemci statüsünde bir devlet olarak ulaşım, enerji, bilim ve teknik, turizm alanlarını önemli işbirliği faaliyeti alanları olarak görmektedir.

Avrupa'nın ayrı parçalarını, burada Orta Avrupa ile Güneydoğu Avrupa'yı etkin bir şekilde birbirine bağlamanın (uygun yol ve boru hattı, enerji arzı şebekeleri kurulması anlamında) herkes için hayati önemi vardır."

Polonya, ayrıca, KEİ ile halihazırda başkanlığını Polonya'nın yaptığı Baltık Denizi Devletleri Konseyi arasında bir tür temas kurmaya yönelik ilginç ve değerli bir girişimde bulunmuştur. İki bölge arasında doğal bağlantılar mevcuttur.

Bazen, iyi şeyler ve örnekler de bulaşıcıdır. KEİ'nin varlığı ve faaliyetleri şimdiden komşu bölgelerde olumlu etki yaptı ve Hazar Denizi Havzası ile Akdeniz içinde zincirleme bir bölgesel işbirliği yapıları reaksiyonu yarattı. Bu bölgedeki bazı ülkeler, KEİ sürecine katılmakta ya da gözlemci statüsünde bulunmaktadırlar. Şimdi Baltık Denizi ile de olası bir bağlantı sözkonusu olabilir.

Yunanistan'ın KEİ'ye katılması, en eski bölgesel kuruluş olan Av-

rupa Birliği ile işbirliği ve bağlantı kurulmasında diğer önemli bir yolu açmaktadır. Bunun ötesinde, Tiflis Toplantısı'nda dönemsel başkan olarak sorumluluklarını Yunan meslekdaşıma devretmekten mutluyum. KEİ'deki Yunan başkanlığının özellikle KEİ ile Avrupa Birliği'nin birbirine yakınlaşması bakımından yeni başarılarla damga vuracağından kesinlikle eminim.

Bu ilk sonuçların kıymeti, iştirakçi devletlerin pazar ekonomisine geçişte karşılaşmakta oldukları ciddi tehdit ve sorunlar gözönüne alındığında çok daha belirgin olmaktadır.

Çok daha istikrarlı ve zengin bölgelerin deneyimleri, ekonomik işbirliği sürecinin gelişmesi için uzun bir zaman ve sabır gerektiğini kanıtlamıştır. Bu, KEİ için de geçerlidir. Çokça, iştirakçi devletlerin yakınlaşma noktalarını bulmak kabiliyetlerine bağlı olacaktır. Ancak, KEİ'nin dünya çapındaki boyutunu ve yeni Avrupa mimarisi çerçevesinde etkisini inceleme zamanı gelmiştir.

Bu bağlamda, Avrasya Koridoru fikrini dikkatlerinize getirmek istiyorum. Gürcistan Devlet Başkanı Eduard Şhevardnadze, iştirakçi ve gözlemci devletler heyetleriyle şahsen görüşür ve somut projeleri ele alırken, ayrıca diğer ülkelerin Akdeniz-Karadeniz-Hazar Denizi eksenini boyunca bölgesel kuruluşlar zinciri kurulmasına neden olabilecek ilginç girişimlerinden bahsetmiştir. Bu kuruluşların herbiri kendine özgü olacaktır, fakat şüphesiz hepsinin de sermaye, mal ve hizmetlerin devletler ve bölgeler arası dolaşımını kolaylaştırmaya yönelik ortak bir amaçları olacaktır. Bunun ışığında, gerçekte 7 Mayıs 1993 tarihinde Avrupa Toplulukları Komisyonunca imzalanan Brüksel Deklerasyonunda desteklenen bu fikrin aşama aşama uygulanması ileriye yönelik pratik bir adım oluşturmaktadır. Hatta bunun ötesinde, Akdeniz-Karadeniz-Hazar Denizi eksenini boyunca bütünleştirici işbirliği ve temasların daha da geliştirilmesi, Avrupa'da bütünleştirici eğilimlere ve bunun her coğrafik yöne doğru genişlemesine hizmet edebilir. Bölgesel işbirliği, çatışma ihtimalini sıfıra indirir; böylece Vladivostok'tan Vancouver'e bir istikrar ekleninin oluşması ihtimali ortaya çıkar.

Göreceğiniz gibi, KEİ coğrafik boyutunun içinde ve ötesinde yeterince fırsat sunmaktadır. Ancak, bazı KEİ projeleri, yine KEİ'nin karakteri yüzünden, içe yönelik değildir. Bunlar, dünyanın diğer bölgelerinden, öncelikle Avrupa Birliği'nden ciddi yardım olmaksızın gerçekleştirilemeyecektir. Böyle bir yardım, mevcut ve halihazırda çalışmakta olan projelerin uygulanmasını hızlandırmak için de geçerlidir. Bunun yanında, deneyimi paylaşma her zaman en değerli "geri beslenim"dir (feedback).

Tiflis'te ekoloji ve çevre konusunda bir KEİ konferansı yapılmasının planlandığını ve iştirakçi devletlerin ve diğer ilgili tarafların ekoloji ve çevre bakanlarının konferansa katılacağını bil-

rafların ekoloji ve çevre bakanlarının konferansa katılacağını bildirmek isterim. Bu konferans, Avrupa Birliği tarafından finanse edilecektir.

Bu, gerçekten de değerli bir işbirliği ve yardım örneğidir, fakat ben, Avrupa'dan Karadeniz'e yönelik ortak çaba ve yardım doğrultusunda başka bir yol daha görüyorum. Bu da, özel sektörler arasındaki temasların artırılması ve teşvik edilmesidir.

Yukarıda defalarca değindiğim gibi, iş unsuru KEİ'de çok önemlidir. Gerçekte, özel sektörler arasında uygun ve işe yarar karşılıklı etkileşim ve ilişkilerin sağlanması temel istikrar faktörüdür.

Bir çok durumda iş adamlarının politikacılardan daha iyi siyaset anlayışına sahip olduğunu belirtmem gerek. Hiçbir iş adamı, gelecekte yüz dolar kâr edeceğinden emin olmadıkça bir dolar yatırımında bulunmayacaktır. Hem ortak çabalardan, hem de ulusal hükümetlerin kendi çabalarından dolayı tüm KEİ ülkelerinde istikrar yönünde tersine çevrilemez bir eğilim mevcuttur. Fakat, bilgi eksikliğinden dolayı yabancı yatırımların gelmesi muallaktır. Ayrıca, hem kendi ülkelerinden, hem de yatırım yaptıkları ülkelere garanti beklemektedirler.

Bu yüzden bana öyle geliyor ki, Avrupa Birliği'nin Karadeniz'deki yatırımları çok taraflı ve iki taraflı düzeyde teşvik etmesi halinde bu, ortak çıkar ve yararımıza olacaktır. Avrupa, ayrıca pazar ekonomisine geçiş problemlerini aşmamızda, ülkelerimizdeki özel sektöre yardım etmede ve bu amaçla sadece ekonomik ve finansal mekanizmaları değil hatta bazen diplomatik ikna yollarını da kullanarak paha biçilmez yardımda bulunabilir.

Ancak beraberce, daha iyi bir geleceğe, yeni ve daha iyi bir dünya düzenine ulaşabiliriz.

İştirakçi devletler arasında karşılıklı etkileşim ve uyumu güçlendirmeyi amaçlayan gelecek vaadedici bir model olarak KEİ, gelecekte şüphesiz Avrupa çapında bir ekonomik bölgenin kurulmasına katkıda bulunacak ve bölgede karşılıklı anlayış, barış ve güvenliği arttıracaktır.

Ayrıca, Fransa Başbakanı Sayın E.Baladur'a atıfta bulunursam, Avrupa'da istikrar ve güvenliğe giden birbirine uygun iki yol vardır. Bunlar: İstikrar kutuplarının oluşturulması ve bu kutupların sağlam bir Avrupa sistemiyle bütünleşmesidir. Bu kutuplardan birisi, Avrupa Birliği halihazırda mevcut ve onu gelecekte ortaya çıkabilecek herhangi bir sisteme entegre etmek pek zor olmayacaktır. Öteki istikrar kutbu rolünü KEİ üzerine alabilir ve Vancouver'den Vladivostok'a tüm alanda istikrar ve güvenliğe epeyi katkıda bulunabilir.

Türkiye

- Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel Ukrayna'ya iki günlük resmi bir ziyarette bulundu. Demirel bu ülkeyi ziyaret eden ilk Türk Cumhurbaşkanı oldu. Demirel ayrıca Kırım Tatarlarının liderleriyle de görüşmelerde bulundu. (Milliyet, 31 Mayıs 1994)
- Türk müteahhitlerin eski SSCB'de üstlendikleri işlerin tutarının 3.4 milyar doları bulunduğu açıklandı. (Avrasya Dosyası, Haziran 1994/2, Sayı: 11)
- Türkiye'nin 1 Temmuzda uygulamaya koymaya hazırlandığı boğazlardan geçişle ilgili düzenlemeye Rusya karşı çıktı. Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Grigory Karaşin, Türkiye'yi Montrö Anlaşması'nı ve uluslararası hukuk kurallarını çiğnemekle suçladı ve yeni düzenlemenin uygulanmamasını istedi. (Milliyet, 1 Haziran 1994)
- Boğazlar'dan güvenli geçişin sağlanması için Türkiye'nin hazırladığı yeni tüzüğe karşı çıkan Rusya'ya Yunanistan'ın da destek verdiğini Yunan Dışişleri Bakanı Karolos Papulyas Moskova'da açıkladı. (Milliyet, 2 Haziran 1994)
- Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel Moldova'ya resmi bir ziyaret yaptı. (Milliyet, 2 Haziran 1994)
- Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Doğan Güreş'in "Rusya çok ciddi bir tehlike haline geldi. Olaganüstü bir dönemden geçiyoruz. Bugün ortada "Çarlık" duygusuyla hareket eden bir Rusya var. Yayılmacı emelleri var" biçimindeki açıklamasına Rus Dışişleri ve Genel Kurmayı tepki gösterdi. Bu çerçevede Rus Federasyonu Hava Kuvvetleri Kurmay Başkanı Anatoly Ivanoviç Malyukov'un Türkiye'ye yapacağı ziyaret iptal edildi. (Milliyet, 6 Haziran 1994)
- Türkiye'nin, Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattını çürümekten kurtarma çabalarına Rusya'nın engel çıkardığı bildirildi. (Milliyet, 8 Haziran 1994)
- Türkmenistan Devlet Başkanı Niyazov Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulundu. Görüşmeler esnasında Cumhurbaşkanı Demirel, iki yıl içinde iki ülke arasında 40'a yakın anlaşma imzalandığını, Türk işadamlarının Türkmenistan'da üstlendikleri projelerin miktarının 1 milyar 250 milyon doları aştığını, ikibinin üzerinde Türkmen öğrencinin Türkiye'de okuduğunu söyledi. (21 Haziran, Milliyet)
- Türkiye'nin 1 Temmuz'da yürürlüğe sokacağı "Boğazlar Tüzüğü" konusunda Türk yetkililerle görüşmelerde bulunan Rus heyetinin tüzüğün Montreux Anlaşması'na aykırı olduğunu öne sürdüğü bildirildi. (23 Haziran, Milliyet)
- Türkiye, Rusya, Kazakistan ve ABD'nin katıldığı, "Türk-Rus Boru Hatları Çalışma Grubu Toplantısı"nda Orta Asya ve Kafkasya petrollerinin Türkiye üzerinden karadan Akdeniz'e ulaştırılması konusunda anlaşmaya varılmadığı öğrenildi. Azerbaycan'ın toplantıya davetli olmasına karşın katılmaması hem Türk hem de Kazakistan heyetinde tepki ile karşılandı. Toplantıya katılan Kazakistan'ın Dışişleri Bakan Yardımcısı Vyaceslav Gizzatov 1 Temmuzda yürürlüğe girecek olan yeni Boğazlar tüzüğünü desteklediklerini açıkladı. Gizzatov, Orta Asya ve Kafkasya petrollerinin tamamının Boğazlar'dan geçirilmeyeceğini, bu nedenle petrol boru hatları için alternatif yollar bulunması gerektiğini söyledi. Gizzatov, "Kazak petrolü Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye üzerinden Akdeniz'e ulaştırılmalı" dedi. (Milliyet, 26 Haziran 1994)
- Rusya'nın Karabağ "özel temsilcisi" Vladimir Kazimirov'un Ankara'daki temaslarında görüş birliği sağlanamadı. Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, Kazimirov'a Azerbaycan'la Ermenistan arasındaki sorunların AGİK çerçevesinde çözülmesi ve Moskova'nın bölgeye tek başına müdahale etmemesi gerektiğini iletiler. Ancak Kazimirov bu konuda Türkiye'ye

kesin bir güvence vermekten çekinerek, Rusya'nın Azerbaycan'daki etkinliğini arttırmaya yönelik önerilerde bulundu. (Milliyet, 1 Temmuz 1994)

- Rusya Moskova'daki Türk Büyükelçiliği'ne Boğazlar'da yürürlüğe giren yeni düzenlemeyle ilgili sert bir nota verdi. Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Grigory Karaşin, yeni düzenlemelerin boğazlardan geçişte "haksız kısıtlamalar" getirdiğini, Moskova'nın bu ortamdan büyük kaygıya kapıldığını ve meydana gelebilecek olumsuz olaylardan Türk tarafının sorumlu olacağını ileri sürdü. Sözcü, Rus gemilerinin boğazlardan geçişlerde, "yönetmeliğin uluslararası hukuk kurallarıyla çelişmeyen maddelerine uyacağını"da açıkladı. (Milliyet, 1 Temmuz 94)
- Trabzon, Samsun ve Rize Ticaret ve Sanayi Odaları ile Gürcistan ve Acaristan hükümet yetkilileri arasında imzalanan protokolle, başta BDT piyasası olmak üzere üçüncü piyasalara yönelik büyük çaplı ortak şirketler kurulmasına karar verildi. (Cumhuriyet, 14 Temmuz 1994).
- Rusya Enerji Bakanı Yuri Safranik'in Kazak petrolünün Türkiye üzerinden taşınmasının 3.5 milyar, Rusya üzerinden taşınmasının ise 1.5 milyar dolara mal olacağını ileri sürmesine karşılık Türkiye Botaş yetkilileri şu cevabı verdiler: "Rusya'nın sözünü ettiği 1.5 milyar dolar sadece Rusya'daki mevcut boru hatlarının revizyonu için harcanması gereken miktardır. Ancak Rusya'nın Novorosisk Limanını da revize etmesi gerekiyor. Rusya'nın bir yandan biri 30, biri 20 yıllık dolum tesislerini revize etmesi, diğer yandan da Orta Asya ve Azeri petrol üretiminin artması karşısında kapasitesini artırması gerekiyor. Bu ise en az 1.5 milyar dolara mal olur. Dolayısıyla petrolün Rusya üzerinden geçmesi üç milyarlık bir maliyet getiriyor. 40 milyon ton kapasiteli 1500 km'lik Bakü-Ceyhan hattının maliyeti ise 3.5 milyar dolar değil, 1.5 milyar dolardır. Türkiye'de inşaat birim fiyatları düşüktür, Rusya'da ise yüksektir. Proje için finansman sorunu doğrudur. Ancak bir proje fizibl olursa, finansman bulunur" dediler. (Milliyet, 23 Temmuz 1994).
- Rusya, yeni Boğazlar Tüzüğü'nün 1 Temmuz'da yürürlüğe girmesinin ardından, bazı tankerlerinin tüzük maddeleri gereğince bekletilmesine itiraz etti. Rusların ayrıca "tankerlerimizin boğazlarda bekletilmesi sonucu ekonomik kayba uğruyoruz" gerekçesiyle Birleşmiş Milletler'de bazı üye ülkelere Türkiye'yi gayri resmi olarak şikayet ettiği de öğrenildi (Milliyet, 25 Ağustos 1994).
- Ukrayna Savunma Bakanı ve Genelkurmay Başkanı Vitaliy Radetsky ile, Türk yetkililer arasında teknolojik ve askeri alanda karşılıklı işbirliği anlaşması imzalandı. Bu anlaşma aynı zamanda savunma, BM barış gücü ve insani görevlere ortak katılım konularında da işbirliğini kapsıyor. (Avrasya Dosyası, Sayı: 15, Ağustos 1994/2)

Azerbaycan

- Azerbaycan Parlamento üyesi olan Dışişleri eski Bakanı Teflik Kasimov ve Azerbaycan Halk Cephesi Başkan Birinci Yardımcısı İbrahim İbrahimov'un Aliyev rejimini eleştirdikleri için parlamentodan ihraç edildiler. (RFE/RL News Briefs, 1 Haziran 1994)
- Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev'le görüşen Rusya Savunma Bakanı Grachev, Aliyev'in Gabala bölgesinde Rus erken uyarı istasyonu kurulmasını kabul ettiğini açıkladı. Grachev ele aldıkları ikinci konunun da, "Rusya, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ı kapsayan tek hava savunma sisteminin kurulması" olduğunu açıklayarak, bu önerinin Ermenistan ve Gürcistan tarafından kabul edildiğini, Aliyev'in de konuyu incelemeyi vaad ettiğini kaydetti. (Milliyet, 12 Haziran 1994)
- Ermenilerin geçen Şubat ayında öldürdükleri Azeri savaş esirlerinin organlarını, "organ naklinde kullandıkları ortaya çıktı. Bu konudaki bilgiler, BM nezdindeki Azerbaycan Daimi Temsilciliği tarafından BM belgesi olarak dağıtılan bir raporda yer aldı. Belge, İskoçya'nın Dundee Üniversitesi adli tıp uzmanı Derrick Pounder'in öldürülen kişiler üzerinde yaptığı

incelemenin sonuçlarına dayanıyor. (Milliyet, 9 Temmuz 1994)

- Azerbaycan, Petrol Üreten Ülkeler Örgütü'ne (OPEC) üye oldu. (Avrasya Dosyası, Sayı 13, Temmuz 1994)
- Askeri sorunlarla ilgili Azerbaycan Başkanlık Danışmanı Nureddin Sadıkov AKKA'ya göre ülkesinde konuşlandırılacak silahların sayısına getirilen kısıtlamaların kaldırılmasını istedi. Sadıkov örneğin Azerbaycan'ın Ermenistan'dan nüfus ve toprak açısından iki-üç kat daha büyük olmasına rağmen üç Transkafkasya Cumhuriyetinin de eşit silah tahsisatı yapıldığını belirtti. (RFE/RL News Briefs, 21 Temmuz 1994)
- Azerbaycan devlet petrol şirketi Temmuz ayında sadece 830.500 ton ham petrol üretirken ilk altı aylık hedefine yaklaştı. Bu üretim miktarı da hedefin % 9 altında kaldı. Gaz üretimi de Temmuz ayında 511.8 milyon metreküp gerçekleşerek beklenen düzeyin % 27.5 altında oldu. 1994 yılının ilk altı ayı için toplam gaz üretimi beklenen hedefin % 14.8 altında ve 1993'ün aynı dönemine göre de % 11.1 düşük kaldı. (RFE/RL News Briefs, 4 Ağustos 1994)
- ABD'nde bir Türk işadamlarının sahip olduğu BMB şirketi Azerbaycan'da petrol aramak için Azeri hükümetiyle bir anlaşma imzaladı. İlk kez bir Amerikan şirketi Azerbaycan'a böyle bir yatırım yapıyor. BMB şirketi Bakü'nün 30 kilometre batısındaki iki bölgede petrol arayacak. BMB, 4 milyon dolarlık yatırım yapacak. İki kuyunun işlevsel hale gelmesiyle 60 milyon varil petrol üretimi hedeflenmektedir. 20 yıllık anlaşma daha sonra 10 yılda bir uzatılabilecektir. (Milliyet, 12 Ağustos 1994)
- Azerbaycan'ın eski Cumhurbaşkanı Ebülfez Elçibey'in Ordubad-Keleki'deki karargahına Haydar Aliyev'in emriyle saldıran ve abluka altına alan Nahçıvan polis ve askeri kuvvetleri Batılı ülkeler, Türkiye ve Azerbaycan halkının gösterdiği tepki neticesinde ablukayı kaldırmak zorunda kaldılar. (Azerbaycan Kültür Derneği Basın Merkezi, 1 Eylül 1994)

Özbekistan

- Özbekistan yönetimi, muhalif Muhammed Salih'in Türkiye'de Özbek yönetimi karşıtı faaliyetlerine devam etmesi ve bu çerçevede Türkiye'de okuyan Özbek öğrencilerle temasa geçmesi nedeniyle Türkiye'yi protesto ederek Ankara Büyükelçisi'ni geri çektiğini açıkladı. (Milliyet, 13 Haziran 1994)
- Taşkent'te 12 Haziran tarihinde İstiklal Yolu isimli yeni bir siyasi partinin kurulduğu açıklandı. Parti'nin kurulması büyük oranda Shadi Karimov'un çalışmaları sonucunda oldu. Shadi Karimov eskiden esas muhalefet hareketi Birlik'e üyeydi. (RFE/RL News Briefs, 14 Haziran 1994)
- Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulundu. Ziyaret sonunda Cumhurbaşkanı Kerimov, "İyi ilişkiler kurduğumuz tüm ülkeler arasında Türkiye en özel yere sahip. Bazı güçler ise bundan hoşlanmıyor. Bu güçler, Özbekistan'ın uluslararası prestijini güçlendirme yolunda attığı her adıma nefretle bakıyor. Türkiye'yi en güvenilir ve en yakın ortağımız olarak görüyorum" dedi. (Milliyet, 27 Haziran 1994)
- Özbekistan Başbakanı Saidmuhtar Saidkasimov ve Savunma Bakanı Rüstem Urmanoviç Ahmedov, Brüksel'deki NATO merkezinde Barış İçin Ortaklık anlaşmasını imzaladılar. (Cumhuriyet, 14 Temmuz 1994)
- Güney Kore Başbakanı Kim Young Sam Özbekistan'a 4-6 Temmuz tarihleri arasında bir ziyarette bulundu. Yapılan görüşmelerde iki ülke arasındaki işbirliği ve ticaret konularıyla Orta Asya'da nükleer silahların kaldırılmasının ele alındığı açıklandı. (Central Asia Newsfile, Temmuz 1994)
- Haziran 1993'te Türkiye'ye gelen Muhammed Salih Özbekistan'da demokrasi savunuculuğuyla tanınan Özgürlük Partisi'ni Türkiye'den yönetmektedir. Muhammed Salih Türkiye'deki faaliyetleri nedeniyle Ankara Büyükelçisi'ni geri çeken Özbekistan Devlet

Başkanı'nın kendisini öldürmek için üç kez KGB suikast timi gönderdiğini ileri sürdü. Salih, "Kerimov, halkın bizi desteklediğini biliyor. Türkiye'yi beni iade etmesi için sıkıştırıyor. Gücünü KGB ve Özbekistan İçişleri Bakanlığı'ndan alıyor. Ancak hükümet çürümeye başladı. Özbekistan'ın Ankara Büyükelçisi bizi destekliyor. Bu nedenle görevinden alındı. Ancak yakında Özbekistan'da insanlar sokaklara dökülecek ve demokrasiyi zorla da olsa elde edecek" dedi. (Milliyet, 16 Temmuz 94)

- Özbekistan "Birlik" Halk Hareketi ve Birlik Partisi Başkanı Abdurrahim Polat İstanbul'da yaptığı basın açıklamasında "Ben "Erk" partisi ve başkanı Muhammed Salih'in Özbekistan'da demokratik güçleri parçalamak ve Moskova yanlısı olan yönetime, komünist iktidarı sağlamlaştırmak için verdiği yardımları zamanında yanlış bulmuş ve tenkit etmişim. Malum olduğu üzere, komünistler "Erk" Partisi'ni kendi çıkarları doğrultusunda kullandıktan sonra, eski ortakları olan bu partiyi dağıttılar. Özbekistan'ı terk ederek Türkiye'ye gelen bir kaç "Erk" Partisi üyesi, bu gün yeni hatalar yapmaktalar. Onlar Özbekistan'da demokrasinin galibiyeti için hakiki mücadelede bulunmadıkları gibi, farkına varmadan, Türkiye ve Özbekistan ilişkilerini kötüleştirmek için bahane arayan Özbek komünistlerinin eline koz verdiler.
- Böyle olsa da, ben Türkiye'nin Muhammed Salih'i ülke dışına çıkarmak için zorlamasını doğru bulmuyorum. Çünkü bir demokrat olarak, bir başkasının fikrine katılmasam bile, onun da fikirlerini söyleme hakkına sahip olduğuna inanıyorum. Aynı zamanda, önceleri kendisini Özbekistan muhalefetine yakın göstermek için çalışmakta olan Türkiye'deki bazı çevreleri de, bu meselede sessiz kalmakla suçluyorum." dedi. (31 Temmuz 1994)
- Özbekistan, Kırgızistan'ın doğalgaz borcunu ödememesi üzerine bu ülkeye verdiği doğalgazı kesti. Kırgızistan'ın Özbekistan'a 10 milyon ABD Doları civarında doğalgaz borcu bulunuyor. Konuyla ilgili yapılan görüşmeler sonucu gaz karşılığı nakit ödeme yerine takas usulüyle ödeme yapılması üzerinde mutabakat sağlandı. (Avrasya Dosyası, Ağustos 94/1, Sayı: 14)
- İsrail Dışişleri Bakanı Şimon Peres resmi bir ziyarette bulunmak üzere 4 Temmuz tarihinde Özbekistan'a gitti. Görüşmelerde iki ülke arasında gelecekteki siyasi ve ekonomik işbirliği üzerinde durulduğu açıklandı. (Central Asia Newsfile, Ağustos 1994)
- Özbekistan'ın kullanmakta olduğu Sum Kupon'ların yerine 1 Temmuz 1994 tarihinden itibaren milli parası Sum'u tedavüle soktuğu açıklandı. (Avrasya Dosyası, Sayı: 14, Ağustos 94/1)

Türkmenistan

- İsrail Dışişleri Bakanı Şimon Peres 6 Temmuz tarihinde Türkmenistan'a resmi bir ziyarette bulundu. Görüşmelerde iki ülke arasındaki turizm ve tarım alanında işbirliği konusunun ele alındığı açıklandı. (Central Asia Newsfile, Ağustos 1994)
- Orta Asya'nın zengin doğal gaz yataklarına sahip ülkelerinden Türkmenistan'da rüşvet, yolsuzluk, devlet yönetiminde lüks ve israfa kaçan harcamaların refahı geciktirdiği açıklandı. Rüşvet ve yolsuzluk nedeniyle Devlet Başkanı Niyazov aynı zamanda özel danışmanları olan Petrol ve Doğal Gaz Bakanı Nazar Sayunov ile Tarım Bakanı Paizgeldi Meredov'u görevlerinden azlettiği bildirildi. (Milliyet, 5 Ağustos 1994)
- Türkmenistan yılın ilk yarısında 226.5 milyon dolarlık ihracat gerçekleştirdi. İhracatın yüzde 60'ı gelişmiş ülkelere yapıldı. Yapılan toplam ihracatın % 25'i ile Türkiye Türkmenistan'ın en büyük alıcısı durumundadır. İthalatın ise yüzde 30'u gelişmiş ülkelere yapıldı. Türkiye yüzde 18 (21.5 milyon dolar) ile ilk sırada yer aldı. Türkmenistan'ın ihracatının büyük kısmını yüzde 8 ile pamuk ve yüzde 12 ile petrol ürünleri oluşturdu. (Avrasya Dosyası, Sayı: 15, Ağustos 1994)
- İran Petrol Bakanı Gholamreza Aqazadeh, İran ve Türkmenistan devlet başkanlarının

Türkmen doğal gazını İran ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşıyacak boru hattı inşaatı için 7 milyar dolarlık bir anlaşma imzalayacaklarını açıkladı. Bakan'a göre boru hattının inşaatı altı-sekiz yıl içinde gerçekleştirilecek. İran üzerinden geçen boru hattı kısmı 25 yıl sonra İran'ın mülkiyetine geçecek. (Financial Times, 24 Ağustos 1994)

Kazakistan

- Kazakistan Dışişleri Bakanı Kanat Saudbaev ülkesinin NATO'nun "Barış İçin Ortaklık" programına katılım anlaşmasını imzaladı. Böylece Kazakistan Türkmenistan'ın ardından bu programa katılan ikinci Orta Asya devleti oldu. (RFE/RL News Briefs, 30 Mayıs 1994)
- Kazakistan'da göreve yeni atanan petrol sanayisinden sorumlu bakan Ravil Shardabaev, Rusya'nın Mayıs ayından bu yana Kazakistan'ın petrol ihracatını engellediğini ve bu nedenle ülkede rafinerilerin üretimi durdurduğunu açıkladı. Rus yetkililer Rusya'nın Karachaganak gaz sahası ve Tengiz petrol alanından bir pay sahibi olması için Kazakistan'a baskı yapıyorlar. Kazakistan'ın petrol ihracatı için kullandığı tek boru hattı Rus topraklarından geçmektedir. (RFE/RL News Briefs, 29 Haziran 1994)
- Estonya Başkanı Lennart Meri Almatı'ya 10-12 Haziran tarihleri arasında bir çalışma ziyaretinde bulundu. Görüşmeler sonucunda iki ülke arasında bir işbirliği anlaşması imzalandı. (Central Asia Newsfile, Temmuz 1994)
- Vietnam Başbakanı Vo Van Kiet Kazakistan'ı 13-15 Haziran tarihleri arasında ziyaret etti. Görüşmeler sonucunda ikili ticaretin geliştirilmesi ve ekonomide ve ulusal savunmada işbirliğini öngören bir ortak bildiri imzalandı. (Central Asia Newsfile, Temmuz 1994)
- Kazakistan Yüksek Sovyeti'nin 6 Temmuz tarihinde yaptığı oylamayla ülkenin başkentinin Akmola olmasını kabul ettiği açıklandı. (RFE/RL News Briefs, 7 Temmuz 1994)
- Kazakistan Parlamentosu yeni bir bütçe kanunu kabul etti. Bütçeye göre harcamalar 87.7 milyar tenge ve gelirler 67.5 tenge (1.96 milyar dolar ve 1.51 milyar dolar, 1 dolar: 44.7 tenge üzerinden) olarak hesaplanmıştır. (RFE/RL News Briefs, 15 Temmuz 1994)
- Kazakistan Başbakanı Sergei Tereshenko Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'yla bir anlaşma imzaladı. Anlaşmaya göre Ajans plutonyum kaçakçılığının önlenmesine ve Kazakistan'ın sahip olduğu 104 SS-18 ICBM'in sökülmesine ve imha edilmesine yardım edecek. (RFE/RL News Briefs, 27 Temmuz 1994)
- Kazakistan'ın bağımsız olmasından sonra ülkede yaşayan Slavların haklarını savunmak için kurulan bir hareket olan Lad Ağustos ayının başında uzlaşmaya yönelik bir bildiri yayınladı. Bildiride, Kazaklar ve Ruslar arasındaki iyi ilişkiler geleneğine değinildi ve etnik Rusların Cumhuriyeti terk etmemeleri istendi. Bildiri de ayrıca Kazakistan'daki Slavlara çocuklarını Kazak dilinde eğitim almalarını sağlayarak Kazak kültürüne saygı göstermeleri çağrısında bulunuldu. (Central Asia Newsfile, Ağustos 1994)
- Almatı'da 8 Temmuz tarihinde Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan devlet başkanları bir toplantı yaptı. Toplantı sonucunda üç cumhuriyet arasında göçmenlik politikası üzerinde işbirliğiyle ilgili bir memorandum imzalandı. (Central Asia Newsfile, Ağustos 1994)
- Kazakistan ve Türkiye Savunma Bakanları iki ülke arasında askeri alanda işbirliğini öngören bir anlaşma imzaladılar. (RFE/RL News Briefs, 9 Ağustos 1994)
- Kazakistan ve Ukrayna devlet başkanları ülkeleri arasındaki ilişkileri kuvvetlendirmek ve ticaret engellerini kaldırmak için bir protokol imzaladılar. Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbaev'in Ukrayna'yı ziyareti esnasında imzalanan bu protokol Ocak ayında imzalanan kapsamlı ekonomik işbirliği anlaşmasının temelinde yapıldı. İki ülke arasındaki uzaklığa rağmen Ukrayna, bir milyon etnik Ukraynalının yaşadığı Kazakistan'ın ikinci en büyük ticaret ortağıdır. (Turkish Daily News, 12 Ağustos 1994)

Kırgızistan

- Kırgızistan Devlet Başkanı Askar Akaev Avrupa ülkelerine resmi bir ziyarette bulundu. Gezi esnasında Avrupa Birliği'yle Kırgızistan arasında ticari, ekonomik yardım ve siyasi konularda bir anlaşma imzalandı. (RFE/RL News Briefs, 3 Haziran 1994)
- Kırgızistan Başbakanı Jumagulov Kazakistan'ın Kırgızistan'a elektrik enerjisi alımlarından dolayı biriken 45 milyon ABD Doları civarındaki borcu ile ilgili olarak görüşmelerde bulunmak üzere Kazakistan'ı ziyaret etti. Yapılan görüşmeler sonucunda, Kazakistan'ın Kırgızistan'a olan borcuna karşılık 1 milyon ton kömür, 100 bin ton yakıt, 3 bin ton benzin, 5 bin ton mazot, 2 bin ton bakır, ve yeni ürün 100 bin ton buğday verilmesi konularında mutabakat sağlandığı açıklandı. (Avrasya Dosyası, Sayı: 13 Temmuz 94/2)
- Dünya Bankası'nın bir yan kuruluşu olan International Development Association'ın Kırgızistan'a sosyal güvenliğin geliştirilmesinde kullanılmak üzere 17 milyon dolar borç para verdiği açıklandı. Bu kurumun bir açıklamasına göre Kırgızistan nüfusunun üçte biri fakirlik sınırının altında yaşıyor. (RFE/RL News Briefs, 8 Temmuz 1994)

Rusya

- Rusya Savunma Bakanı Pavel Grachev ile Ermenistan Devlet Başkanı arasında Ermenistan'da Rus askeri üslerinin bulunmasıyla ilgili bir anlaşma imzalandı. (Sabah, 11 Haziran 1994)
- Rusya'da Yeltsin'in iktidara gelişinin üçüncü yıldönümünde Moskova'da yapılan bir kamuoyu araştırmasına göre Yeltsin'in halk arasında bir yıl önce % 55 olan desteğinin % 20'lere düştüğü açıklandı. Ayrıca Moskovalıların yüzde 68'i, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından üzüntü duyduğu ve dağılmanın Rusya'yı zor duruma düşürdüğüne inandığı da açıklandı. (Milliyet, 13 Haziran 1994)
- Rus ordu komutanlarının, savunma bütçesini arttırabilmek amacıyla Rus ordusunun 2.2 milyon askerden oluştuğu yolunda yaptıkları resmi açıklamalara karşın, gerçekte bu sayının 1.4-1.8 milyon arasında olduğu açıklandı. (Milliyet, 20 Haziran 1994)
- Rusya NATO'nun sunduğu "Barış İçin Ortaklık" çerçeve anlaşmasını imzaladı. (Milliyet, 23 Haziran 1994)
- Avrupa Birliği'nin (AB) Korfu Adası'nda yaptığı liderler zirvesi öncesi AB-Rusya İşbirliği Anlaşması imzalandı. Korfu'da imzalanan anlaşma, tarafların ekonomik ve ticari alanlarda sıkı işbirliğini öngörürken, yatırım ve teknolojik işbirliğindeki zorlukları kaldırmaktadır. Ancak, anlaşmanın en önemli yanını siyasi alandaki işbirliği yani sabit AB-Rus diyalogu oluşturmaktadır. Böylece Birlik'le Rusya arasında, dünyadaki önemli sorunlar konusunda sürekli bir istişare hattı kuruldu. (Milliyet, 25 Haziran 1994)
- Rusya Devlet Duması ve Federasyon Konseyi 24 Haziran tarihinde yaptıkları oturumda sırayla 80'e karşı 277 ve 19'a karşı 100 oyla 1994 bütçesini kabul ettiler. Bütçenin yürürlüğe girmesi için sadece Başkan Boris Yeltsin'in onayı gerekiyor. Maliye Bakanlığı'nın hazırladığı bütçeye göre gelirler 124.4 trilyon ruble (65 milyar \$) ve harcamalar da 194.4 trilyon ruble (102 milyar \$) öngörüldü. Bütçe açığı 709 trilyon ruble hesaplanıyor. Bu oran da harcamaların % 36'sını ve milli gelirin % 9.6'sını oluşturmaktadır. (RFE/RL News Briefs, 27 Haziran 1994)
- Rusya Federal Karşı İstihbarat Servisi Başkanı Sergei Stepashin ile Moldova Ulusal Güvenlik Bakanı Vasile Calmoi 24 Haziran'da Kişinev'de iki kurum arasında bilgi paylaşımı, ülkelere Batı'dan gelecek yasadışı göçler ve kaçakçılık, terörizm ve silah ve uyuşturucu kaçakçılığını önleme konularında işbirliğini öngören bir anlaşma imzaladılar. (RFE/RL News Briefs, 27 Haziran 1994)
- Rusya Federasyonu'nun 1994 yılının ilk üç ayındaki dış ticaret hacmi, 1993 yılının ilk üç ayında gerçekleşen dış ticaret hacmine oranla yüzde 5.9 azalarak 13 milyar ABD doları

olarak gerçekleşti. Rusya Federasyonu'nun bu yılın ilk üç ayındaki ihracat hacmi geçen yılın aynı dönemine göre yüzde beş artarak 9.1 milyar ABD Doları oldu. Aynı dönemlere göre ithalat ise yüzde 24.1 azalarak 3.9 milyar ABD Doları olarak gerçekleşti. (Avrasya Dosyası, Sayı: 13, Temmuz 1994/2)

- Rusya'da yaşlıların nüfus içindeki oranının 2001 yılında çocuklardan daha fazla olacağı bildirildi. Devlet İstatistik Komitesi verilerine göre, 2001 yılında Rusya nüfusu içinde çocukların oranı yüzde 4 azalarak yüzde 20.1'e inecek. Aynı yıl yetişkinlerin oranı ise, yüzde 19.3'den yüzde 20.4'e çıkmış olacak. 148 milyonluk bir nüfusa sahip olan Rusya'da, nüfusun 36 milyonluk bölümünü (yüzde 26) emekliler oluşturuyor. (Milliyet, 28 Temmuz 1994)
- Rusya, Beyaz Rusya'yı kendisi ile Ruble birliğine zorlamak amacıyla bu ülkeye daha önce iç pazar fiyatından sattığı petrolü dünya piyasası fiyatları üzerinden satacağı açıklandı. Yetkililer, Beyaz Rusya'nın şimdiye kadar Rus Rublesi'ni reddetmesinin sebebinin Rusya Merkez Bankası'nın para konusunda tek otorite olmasını istememesinden kaynaklandığını belirtiyorlar. (Avrasya Dosyası, Sayı 13, Temmuz 1994)
- Rus işçilerinin yarısından çoğunun ülkenin gelişmeye devam etmekte olan piyasa ekonomisi içindeki özel sektörde istihdam edildiği hükümet tarafından açıklandı. Devlet İstatistik Komitesi raporuna göre Rusya'da günümüzde 1 milyon küçük ölçekli işletmede 9 milyon kişi istihdam ediliyor. 1992'de başlayan piyasa reformlarından bu yana devletin denetimindeki sanayinin % 70'inin özel sektöre devredildiği de açıklandı. (Financial Times, 10 Ağustos 1994)
- Rusya Merkez Bankası tarafından hazırlanan bir rapora göre 1994 yılında sanayi üretiminde % 35 ile % 38 oranında ve GSMH'da da % 10 azalma görüldü. Bankanın yıl sonu enflasyon oranı tahmini de aylık % 8 olduğu açıklandı. (Financial Times, 11 Ağustos 1994)
- Dağılan SSCB'nin son devlet başkanı Mihail Gorbaçov'a karşı 1991 yılında düzenlenen darbe girişimine katılmakla suçlanan dönemin Kara Kuvvetleri Komutanı ve Savunma Bakanı Yardımcısı General Valentin Varennikov beraat etti. Böylece vatana ihanet suçundan yargılanan darbecilerin hepsi beraat etmiş oldu. (Milliyet, 12 Ağustos 1994)

BDT

- Moldova Devlet Başkanı Mirca Snegur, Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in ülkesine yapacağı ziyaret öncesinde, yaklaşık üç yıl önce tek yanlı bir kararla bağımsızlık ilan eden Gagavuz Türklerine özerklik verileceğini açıkladı. (Milliyet, 30 Mayıs 1994)
- Ermenistan bölge ülkelerinin silahlanma yarışına girdiğini öne sürerek güçlü bir ordu kuruyor. Devlet Başkanı'nın askeri danışmanı Gurgun Dalibalyan, Ermeni ordusunda 100 savaş uçağı, 50 savaş helikopteri, 230 tank, değişik türde 350 zırhlı araç ve 60 bin asker bulunduğunu bildirdi. (Milliyet, 18 Haziran 1994)
- 10.000 kadar Ermeni Erivan'daki Rus Büyükelçiliği'ne başvurarak Rus vatandaşlığına geçirilmelerini istedi. Ermenistan'ın toplam 3 milyonluk nüfusunun % 20'si son iki yılda ekonomik sıkıntılardan kurtulmak için ülkeden kaçtı. (RFE/RL News Briefs, 27 Haziran 1994)
- Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) 4. Olağan Toplantısı Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te yapıldı. KEİ dönem başkanlığı Gürcistan'dan Yunanistan'a geçti. (Milliyet, 30 Haziran 1994)
- Ukrayna Parlamentosu Başkanlığı'na Aleksandr Moroz seçildi.
- Ukrayna'da 10 Temmuz'da yapılan devlet başkanlığı seçimlerinin ikinci turunda Rus asıllı eski başbakan Leonid Kuchma'nın oyların yaklaşık yüzde 52'sini, eski devlet başkanı Leonid Kravçuk'un ise yüzde 47'sini aldığı açıklandı. (Milliyet, 13 Temmuz 1994)

- Rusya Federasyonu sınır birlikleri komutanı General Andrei Nikolaev'in Tacikistan'a yaptığı iki günlük ziyaret esnasında Rusya, Özbekistan ve Tacikistan arasında BDT'nin güney sınırlarını korumak için bir anlaşma imzalandı. (RFE/RL News Briefs, 18 Temmuz 1994)
- BDT Dışişleri ve Savunma Bakanlarının Moskova'da yaptıkları toplantıda "Ortak Savunma Konvansiyonu"nun ve BDT içinde bütünleşmenin geliştirilmesiyle ilgili bir projenin kabul edildiği bildirildi. (RFE/RL News Briefs, 20 Temmuz 1994)
- Bir yolsuzluk suçlamasından sonra görevinden istifa eden Başkurdistan Başkanı Anatoli Kopsov'un yerine Başbakan Birinci Yardımcısı Rim Bakaev geçici olarak atandı. (RFE/RL News Briefs, 21 Temmuz 1994)
- Rusya ve Kırgızistan Savunma Bakanları Pavel Grachev ve Myrzakan Subanov askeri işbirliğiyle ilgili bir dizi anlaşma imzaladılar. Anlaşmalara göre Rus vatandaşları Kırgız ordusunda çalışabilecek; Kırgızistan'daki Rus birliklerine materyal yardım yapılabilir; Kırgız ordusunun eğitime ve donatılmasına yardım edilecek. (RFE/RL News Briefs, 22 Temmuz 1994)
- Rusya ve Moldova, Moldova'da bulunan 15.000 Rus askerinin üç yıllık bir zaman içinde ülkeden ayrılması konusunda anlaşmaya vardılar. (International Herald Tribune, 11 Ağustos 1994)
- Rusya ve Ukrayna, Moskova'ya olan doğal gaz borcunun geri ödenmesi konusunda yeni bir anlaşmaya vardılar. Ukrayna Rusya'nın en büyük doğal gaz şirketi olan Gazprom'a olan toplam 1.2 milyar dolarlık borcunun yüzde yirmibeşini üç ay içinde ödeyecek. (Financial Times, 18 Ağustos 1994)

Editöre Mektuplar

İlmi işbirliği perspektifi açısından Türk Dünyası

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri benliğine kavuşmanın ve aynı zamanda tarih, dil ve kültür gibi ortak değerlerden kaynaklanan zihniyetle birbirlerine yakınlaşmanın ve manevi birliğin yaratılmasının arayışı içindedirler. Uluslararası düzenin değişmesi, bağımsızlıklarına kavuşan Türk Cumhuriyetlerinin entegrasyonunu destekleyen faktörlerin başında gelmektedir. Fakat entegrasyona engel olacak gerek iç, gerekse dış güçler kolayca yenilmeyeceği için, onların baskısına ve propagandasına karşı tek çare olarak Türk Cumhuriyetlerinin ve onların gerçekçi aydınlarının, özellikle bilim adamlarının programlaştırılmış faaliyetine dayanan işbirliği öngörülebilir.

İşbirliği yapılacak alanlardan birisi de ilimdir. Eski SSCB'de düzenlenen Türkoloji Kongreleri her ne kadar gerekli idiyse de, sadece bu Kongrelere katılmakla işbirliği gerçekleştirilmiştir diye düşünülmesi yanlış olur, çünkü aslında bu Kongrelerin Türklerin tarih ve kültürünün araştırılması bakımından faydası pek o kadar da büyük olmamıştır. Bu Kongrelerin teşkilinde esas amaç; 1) Türk tarih ve kültürünün başarılı şekilde marksist ideolojiye dayanarak incelenmesinin mümkün olduğunu ve "burjuva ideoloji"nin devamlı "bunalım" içinde bulunduğundan dolayı bu işi yapamayacağını bir kez daha kanıtlamak; 2) Sovyet döneminde bugünkü Türklerin Türk asıllı olmadıklarını ve dillerinin "işgalci" Türkler tarafından Türkleştirildiğinden dolayı, Türklerin manevi birliğine engel olmak amacıyla 1920'li yıllardan ortaya atılmış, "Türkdilli"lik fikrini tasdik etmek ve geliştirmek olmuştur. O zamanlar birçok Türk bilim adamı bu "teori"yi desteklemişti. Bunun da başlıca nedenleri rejime bağlılık ve komşu, Türk olmayan milletlerin, özellikle Ermenilerin ve Taciklerin, Türklerin hepsinin dışarıdan gelme oldukları ve bundan dolayı da oturdukları yerlerin de onların olmadığı için Türk Cumhuriyetlerine karşı toprak iddiaları ileri sürmeleri olmuştur. "Türkdilli"lik teorisini desteklemekle Türk bilim adamları Cumhuriyetlerinin siyasi (aslında idari) sınır içinde bütünlüğünü korumuş oldukları düşüncesinde olmuş ve objektif olarak Türklerin manevi birliğine karşı olan tutumu desteklemişlerdi. Sovyetler Birliği'nin bütünlüğünü temin eden ve askeri güce dayanan totaliter rejim döneminde geçerli olan bu "Türkdilli"lik teorisi de SSCB dağıldıktan ve Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazandıktan sonra tarihin malı olmağa başlamıştı. Türklerin manevi birliğine ve işbirliğine engel olan "teori" konjoktur esaslarını kaybettiği için, Türk bilim adamlarının ilim alanında işbirliğini gerçekleştirmek imkanları da genişleyecektir.

İlk önce, bu ilmi işbirliğine gereksinmenin olup-olmadığı ve eğer varsa, neler yapılması, nasıl yapılması gerektiği soruları cevaplandırılmalıdır.

Sorunun birinci kısmının yüzde yüz evet demesek de, yazımızın başında

gösterdiğimiz gibi, Türk Cumhuriyetlerinde entegrasyona yönelik çalışmalar yapıldığı için, Türk bilim adamları arasındaki ilmi işbirliğinin bu entegrasyonun gerçekleşmesine çok büyük katkısı olacağı inancındayız. Nelerin yapılmasına gelince ise, burada biz, ilk önce, kadro açısından potansiyelimizi değerlendirmeli ve neleri yapmağa imkanımızın olduğunu tesbit etmeliyiz.

Türk Cumhuriyetlerinin sosyal araştırmalar yapan ilmi kurumları arasında işbirliği çeşitli şekilde ve yönde yapılabilir:

1. Türk Cumhuriyetlerinde irtibatsız şekilde çalışan Türkologların ve faaliyet gösteren Türkoloji Araştırma Enstitülerinde yapılan ilmi çalışmaların koordinasyonunu yapmak, ortak değerlere dayalı faaliyetlerin daha verimli olmasını temin etmek amacıyla, Türk Cumhuriyetleri Kurum, Üniversite ve Enstitüleri ile sosyal ilimler uzmanlarını ve, Türkologlarını bir çatı altında toplayacak, tüzüğü ve programı olan Uluslararası Türkologlar Cemiyetinin yaratılmasını gerekli buluyoruz.

2. Türk Cumhuriyetlerindeki bilim adamları, örneğin tarihçiler hangi işleri ortaklaşa yapabilirler? Teklif edeceğimiz konular ayrı-ayrı Türk Cumhuriyetlerinde ele alındığı için öncülükler pek o kadar zaman almayacaktır. Bu konulardan birisi, "Türk Dünyasının Tarihi Coğrafyası Atlası"dır: Atlas'a dahil edilecek haritalar bütün Türk Cumhuriyetlerindeki tarihçiler tarafından işlenip hazırlanmıştı. Sadece, tertip olunacak yeni Atlasın haritalarına ilaveler yapılarak (eğer buna gerek duyulursa, tabii) kronolojik şekilde sıraya koyulacaklardır.

3. "Türklerin tarihi (kronoloji)": bütün Türk Cumhuriyetlerinde yazılmış ayrı-ayrı Türk devletlerinin ve topluluklarının siyasi tarihi konusunda da, fikrimizce, esaslı fikir ayrılığı ve görüş farklılığı olmadığından dolayı bu kitabın (kronolojinin) yazılması da hiçbir zorluk çıkarmaz.

4. Kitap halinde yazılıp ortaya koyulacak diğer konuları ise sadece sıralamakla yetinmek isteriz: "Türklerde ilim", "Türklerde dini hayat", "Türk hukuku", "Türk etnografyası", "Türk sanatı ve mimarisi" vb.

Ve son olarak, eserlerin hangi lehçede yazılacağı hakkında görüşlerimizi belirtelim. Türkçe yazılmış eserin diğer bir Türk lehçesine çevirmek gereksinmesinin duyulacağını göz önünde bulundurarak, eserin yazılmasına katılacak Türk bilim adamlarının hepsinin aynı seviyede bildikleri lehçede yazması doğru olurdu, çünkü eserin yazıldığı lehçeyi bilen bilim adamı/veya bilim adamları yazılmış eseri kendi lehçelerine de kolayca çevirebilecekler.

Ortak çalışma ile ilgili diğer sorular, özellikle alfabe ve yayın işlerini, sanırız, çalışmalara başlandığı sırada da çözmek mümkündür.

Doç.Dr. Hüsamettin M.Karamanlı
Bakü/Azerbaycan

Türk Cumhuriyetlerle Ekonomik İlişkilerin Geliştirilmesinde Bir Çok Taraflı Değişim Modeli

Türkiye Cumhuriyeti ile SSCB'nin dağılmasıyla yeni bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri arasında ekonomik ilişkilerin hızla geliştirilebilmesi, bu ülkelerde nakit döviz (hard currency) olmaması sebebiyle, ancak taraflar arasında kurulacak bir "Türk Ödemeler Birliği" (TÖB)'nin en kısa sürede yürürlüğe konmasıyla mümkündür. Herne kadar karşılıklı ticaret (countertrade) yöntemleriyle ticari ilişkileri arttırmak bir alternatif olaak gündeme gelebilirse de, bu tip ticaretin yol açabileceği sakıncaları ortadan kaldırmak için, mutlaka çok taraflı bir ödeme sisteminin kurulması gerekmektedir.

Böyle bir sistemin geliştirilmesinde, 1950'li yıllarda Batı Avrupa ülkeleri arasında uygulanan "Avrupa Ödemeler Birliği" (EPU) güzel bir örnek oluşturabilir. Bu şekildeki bir birlik, karşılıklı ticaret yöntemlerinin sakıncalarını ortadan kaldırır ve birliğe taraf ülkelerin birbirlerine olan alacak ve borçları, ortaklaşa kurulacak bir banka tarafından tasfiye edilir.

Bunun için, Türkiye Cumhuriyeti ile Türk Cumhuriyetleri arasında bir anlaşma imzalanmalıdır. Bu anlaşma çerçevesinde her ay sonunda ortaya çıkan durum, TÖB adına hareket eden ve ilgili ülkelerin ortak oldukları "Türkiye-Orta Asya Bankası" (TÜROBANK)'na bildirilir. Diğer bir deyişle TÜROBANK, taraflar adına kayıtları tutar. Borç ve alacakların karşılıklı olarak takasından sonra ortaya çıkan bakiyeler sebebiyle ülkeler, TÜROBANK'a net borçlu veya alacaklı duruma gelirler. TÖB'e üye bir ülke, diğer bir üyeye karşı dış ticarette açık verirken, üçüncü bir ülke ile olan dış ticaretinde fazla ile karşılaşabilir. Bu durumda ülke, açık verdiği ülkeye olan borcunu, fazla verdiği ülkenin parasıyla ödeyebilir.

TÖB'de, prensip olarak TL'ı kullanılmalı, bu şekilde Türk Cumhuriyetlerinde bir "Türk Lirası Sahası"nın oluşturulmasına gayret edilmelidir. Şüphesiz bunun başarılabilmesi için, Türk Lirası tam konvertibl hale getirilmeli, ekonomide istikrar gerçekleştirilmeli ve mutlaka enflasyon oranı düşürülmelidir. Böylece TL'nın aşırı değer kaybetmesinin önüne geçilir ve bölgede "ortak bir para birimi" olması sağlanabilir.

TÖB içinde dış ödeme güclüğü çeken üyelere yardım etmek amacıyla mutlaka bir "kredi mekanizması" kurulmalıdır. Üye ülkelere, ekonomik güçlerine ve dış ticaret hacimlerine göre "kotalar" tahsis edilerek bir "Asya Fonu" oluşturulmalıdır. Ülke kotaları beş dilime ayrılmalı, bir ülkenin yıl sonundaki kümülatif borcu, kotasının birinci dilimine eşit ise, borçlu ülke Fon'dan yüzde 100 oranında kredi alabilmelidir. Diğer dört dilim için kredi miktarları yüzde 50 oranını aşmamalıdır. Üyeler, toplam olarak kotalarının yüzde 75'ni geçmeyecek şekilde kredi kullanabilmelidirler. TÖB içindeki bütün işlemler, TL cinsinden ifade edilmeli, bu konuda sorun çıkarsa, ABD doları da "hesap birimi" olabilmelidir.

Asya Fonu, Birliğe katılan ülkelerin geçici ödemeler dengesi açıklarını fi-

nanse etmeli, bunun içinde kredi sağlamalıdır. Fon'a katkı payları, TÜROBANK'a katkı paylarına göre belirlenmelidir. Asya Fonu'ndan alınacak kredilerin azami geri ödeme süresi 2 yıl olmalıdır. Eğer bir üye ülke Fon'a borçlu duruma düşerse, Fon bu ülkeyi 20 milyon dolara kadar desteklenmelidir. Bunun üzerindeki borçları, TÜROBANK, dünya sermaye piyasalarından ve bu arada EUROBOND piyasasından borçlanarak sağlayacağı kaynaklardan finanse etmelidir. Ayrıca Asya Fonu, Türk Cumhuriyetlerinin Europara ve Eurotahvil piyasalarından kredi bulmasında ve borçlanmasında, aracı kuruluş olarak görev yapmalıdır.

TÖB, Birliğe katılan üye ülkelerce atanan birer temsilciden oluşan bir "Yönetim Kurulu" tarafından yönetilmelidir. Bir Sekreteryası olmalı ve Ankara'da faaliyet göstermelidir. TÖB, geçici bir süre için öngörülmeli, Türk Cumhuriyetlerinin konvertibil dövizle sahip olmaya başlamalarıyla birlikte, görevine son verilmelidir. Böylece, kuvvetli parası olmayan bu yeni Cumhuriyetler ile Türkiye arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin hızla gelişmesi için gerekli alt yapı oluşturulmalıdır.

TÖB'e benzer bir uygulama, OEEC döneminde Batı Avrupa'da Avrupa Ödemeler Birliği olarak 1950-1958 döneminde sözkonusu olmuş ve dış ticaret, bölge ülkelerinde hızla gelişmiştir.

TÖB'nin nihai amacı, üyeleri arasında ticaretin liberasyonunu sağlamak olmalıdır. TÖB'nin başarısı için mutlaka etkin çalışan bir bankanın (TÜROBANK) faaliyete geçmesi gerekir. Bu banka, kurulacak olan Asya Fonu'nu mali yönden desteklemeli ve üye ülkelerin geçici ödemeler dengesi açıklarını finanse etmelidir. TÜROBANK, Türk Cumhuriyetlerinde Avrupa Yatırım ve Kalkınma Bankası (EBRD), Dünya Bankası Grubu (IBRD, IDA ve IFC), Asya Yatırım Bankası, İslam Kalkınma Bankası gibi bankalarca finanse edilecek yatırım projelerinin ortak finansmanına da katkıda bulunmalı, kamu ve özel sektörden oluşmuş özerk bir yapısı olmalıdır.

Yukarıda kısaca özetlenen çok taraflı değişim modeli, gerekli finansal kurumlarla desteklenerek faaliyete geçirilebilirse, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ticari ve ekonomik ilişkiler, herhangi bir pürüzle karşılaşmadan çok hızlı bir şekilde gelişebilir. Bundan; hem Türkiye, hem ilgili Cumhuriyetler ve hem de bölge ve dünya ekonomisi kazançlı çıkar.

Prof.Dr.S. Rıdvan KARLUK
Anadolu Üniversitesi

- * Baymirza HAYIT, Araştırmacı, yazar. Halen Almanya'da Türkistan Araştırmaları Enstitüsünde çalışmaktadır.
- * Mehmet SARAY, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, Dış Türkler Mütehassısı.
- * Gerald ROBBINS, Türk ve Orta Asya meseleleri üzerine araştırmacı yazar.
- * Ragıp KULİYEV, Baku Teknik Üniversitesi öğretim üyesi, Devlet Anti-Tekel Politikası ve Özel Teşebbüsün Desteklenmesi Komitesi Başkanı.
- * Mutahir AHMET, Pakistan Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nde Araştırma Görevlisi
- * Mehmet ÖĞÜTCÜ, 1962 de Ankara'da doğan yazar 1983 yılında Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun olmuştur. Önceleri İstanbul'da İş Bankası'nda müfettiş olarak çalışmıştır. Bir OECD projesi çerçevesinde, Londra'da İngiliz Merkezi Enformasyon Dairesinde kamu enformasyon teknikleri konusunda bir eğitim programına katılmıştır. 1984-86 arasında London School of Economics'de master çalışmalarını sürdürürken bir yandan da Turkish Daily News gazetesinin dış muhabirliğini yapmıştır. 1985-86'da NATO Araştırma bursuyla NATO'nun Güney Kanadındaki savunma sorunlarına ilişkin bir rapor yayınlamıştır. Bruges'deki College D'Europe'da bir araştırma çalışması için Jean Monnet bursu ile onurlandırılmadan önce 1989-91 döneminde Çin Halk Cumhuriyeti'nde Pekin'de çalışmıştır. Eski Sovyetler Birliği üzerine çok sayıda siyasi makalesi bulunmaktadır. Bunlardan bazıları "ROLE OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN THE DEVELOPMENT PROCESS" (1986), "THIRD WAVE IN MARKETING: CUSTOMER WANTS VALUE FOR MONEY" (1973), "TURKEY'S PLACE IN THE NEW ARCHITECTURE OF EUROPE: AN UPDATED ASSESSMENT" (1992), "WHO IS REALLY GOVERNING FOREIGN AFFAIRS: THE PRIME MINISTER OR THE FOREIGN MINISTER? A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE BRITISH, FRENCH AND GERMAN EXPERIENCES" (1992), "RELIGIOUS BIAS" "IN THE WEST AGAINST ISLAM: TURKEY AS A BRIDGE IN BETWEEN?" (1994) Yazar halen Paris'te OECD 'de çalışmaktadır.